

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ФАТХУТДІНОВА ОЛЕНА ВАСИЛІВНА

УДК 141.145+165.12]: 37.013.73: 34

**ПРАВОВА ОСВІТА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ
СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ**

Спеціальність – 09.00.10 – філософія освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Науковий консультант –
Бех Володимир Павлович,
доктор філософських наук, професор

Київ–2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ЗАСОБАМИ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ.....	
	17
1.1 Вплив правової освіти на формування організаційної свідомості, як головний концепт дослідження	17
1.2. Семантичні фільтри правової освіти як засіб вивчення формування організаційної свідомості особистості	35
1.3. Принципи, методи та категоріальний апарат дослідження.....	54
Висновки до першого розділу	60
РОЗДІЛ 2 ТИПОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ІДЕЙ І ПРИНЦИПІВ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ ТА УМОВИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ	
	61
2.1. Ідея гуманізації правової освіти в Україні та умови її реалізації	62
2.2 Ідея демократизації правової освіти та реалізація її в умовах українського освітянського простору	92
2.3 Випереджаюча правова освіта та особливості її впровадження в освітянський простір України	147
2.4 Безперервна правова освіта та її можливості у вдосконаленні суспільства.....	161
Висновки до другого розділу.....	194
РОЗДІЛ 3 ПРАВОВА ОСВІТА ТА ФОРМИ ЇЇ ВПЛИВУ НА ДИНАМІКУ ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	
	196
3.1 Вплив правової освіти в закладах загальної середньої та середньої спеціальної освіти на формування організаційної свідомості	196

3.2. Вища професійна освіта у дискурсі формування організаційної свідомості майбутніх фахівців (гуманітарний і технічний профіль, менеджери, юристи)	233
3.3. Освіта протягом життя у дискурсі організаційно-правового зростання фахівця (перепідготовка, підвищення кваліфікації, курсове навчання)	273
Висновки до третього розділу	300
РОЗДІЛ 4 ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ ЯК ЧИННИКА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	302
4.1 Правова держава як результат функціонування організаційної свідомості особистості і організаційного потенціалу народу.....	302
4.2 Актуальні проблеми модернізації правової освіти у перехідному суспільстві	330
4.3 Практика використання правової освіти при формуванні організаційної культури українців	364
Висновки до четвертого розділу	384
ВИСНОВКИ	385
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	390

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Реалії сьогодення вимагають від нашої держави постійного підвищення професійного рівня її громадян. В усіх сферах діяльності: в науці, економіці, культурі, соціальному бутті тощо Україна як держава знаходиться в постійному протистоянні з іншими державами: Росією, країнами Європи та Азії, Сполученими Штатами Америки та іншими державами світу. Сучасний світ має таку структуру, що навіть сусідів, братерські народи, єдине культурне коріння не оберігає від головного, що домінує в сучасності – від конкуренції. На сьогоднішній день Україна поставлена в такі умови, в яких вона постійно вимушена конкурувати по всіх напрямках існування, в усіх сферах діяльності. І від того наскільки конкурентоспроможна наша держава, настільки вагомими її здобутки та настільки вона авторитетна у світовій політиці, на геополітичній карті світу.

Саме з цієї причини особлива увага у формуванні українського суспільства повинна приділятися освіті. Тому що освіта формує покоління, які спроможні відстоювати інтереси держави, потреби народу, продовжувати боротьбу за майбутнє батьківщини. Наскільки масштабним і глибоким буде бачення новітніми поколіннями питання місця і ролі України як держави у світовій спільноті, настільки перспективною і вагомою виявиться їх діяльність. Саме тому, на наш погляд, з перших кроків життя, із загальноосвітніх навчальних закладів, ми повинні формувати у молоді не тільки повсякденне, тактичне бачення, але і бачення у перспективі, у русі, у масштабній та далекоглядній стратегії поведінки.

У дисертації розглянуто вплив правової освіти на формування організаційної свідомості особистості. На наш погляд, це лише один із напрямів впливу освіти на особистість і суспільство у цілому. Але цей

напрямок дуже важливий, тому що Україна як держава тільки проходить етапи становлення демократичних устоїв, формування нових положень теорії держави і права, конституційного права і т. ін. Тому, розкриваючи зміст впливу правової освіти на організаційну свідомість особистості, ми робимо ще один внесок у становлення і розбудову державності, права, правосвідомості громадян. Саме свідоме сприйняття обов'язків перед нашою державою-батьківщиною є запорукою її сталого розвитку і процвітання; тільки людина організаційно свідомо здатна активно і творчо включатися до суспільного життя, самореалізовуватися та самовдосконалюватися, бути суб'єктом своєї життєдіяльності.

Стан розробленості теми дослідження. Предметне поле даного дослідження представлено двома групами джерел, що майже не перетиналися: правниками і філософами. Воно більш досліджене правниками. В.Журавський наголошує, що юридична освіта в Україні – це ключова область вищої освіти у складній соціально-економічній ситуації, коли народ бореться за свою державність. Будівництво правової держави, реформи політичної та судової системи негайно потребують розвитку юридичної освіти в Україні. Власне з цієї причини, більшість авторів – фахівців у галузі права, в тому числі: С.Алексєєв, С.Бобровник, В.Бобир, С.Бостан, А.Венгеров, М.Вовк, П.Гаджиєва, В.Гвоздецький, О.Горун, В.Журавський, О.Зайчук, Н.Камінська, М.Кельман, С.Ківалов, А.Колодій, С.Комаров, В.Копейчиков, В.Лазарев, С.Лисенков, А.Малько, Є.Моїсеєва, М.Момот, О.Мурашин, П.Недбайло, Н.Онїщенко, О.Павлишин, О.Петришин, В.Сіренко, О.Скакун, О.Скрипнюк, В.Темченко, В.Ткаченко, Н.Ткачова, М.Фіцула, Н.Хома, В.Хропанюк, Ю.Шемшученко, С.Шефель, М.Цвік та багато інших, підтримують висновок В.Журавського про те, що в останні десятиріччя в Україні відбулася якісна зміна соціальної значимості юриспруденції. Юридична професія стала однією із найбільш престижних та

значимих, а вплив правової освіти на свідомість громадян – незамінним і необхідним.

На сьогоднішній день значення правової свідомості і правової культури набуло нового визначення. Цю проблему досліджували такі українські вчені, як В.Бабкін, Л.Балабанова, С.Богачов, Л.Бостан, С.Бостан, З.Гладун, М.Городиський, Г.Гребенюк, С.Ківалов, Я.Кічук, М.Костинський, М.Козюбра, В.Котюк, О.Куціпак, П.Мартиненко, М.Матузов, А.Мащок, Є.Назаренко, П.Рабінович, В.Селіванов, С.Тихонова та ін. В їх працях характеризується нова суть правової культури, а саме: правова культура не зводиться лише до правосвідомості громадян суспільства. Вона визначається як сукупність досягнень суспільства, його соціальних груп та громадян у галузі регулювання суспільних відносин, яке забезпечує верховенство права в суспільному житті, тобто панування у суспільному житті правових принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі і гідності, реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності. Вчені сучасної України (О.Бандурка, В.Барковський, К.Басін, С.Болоніна, Н.Головка, В.Головченко, М.Гончар, М.Зайцев, А.Заєць, Н.Калашник, О.Кашинцева, В.Копейчиков, В.Кравець, В.Куц, С.Максимов, П.Макушев, О.Михайленко, О.Павлишин, П.Рабінович, Т.Смагіна, В.Тацій та ін.) пов'язують розбудову в Україні громадянського суспільства із суттєвим підвищенням правосвідомості громадян, їх правової культури, законослухняності, подолання явищ правового нігілізму, професійної деформації. Вони розглядають розвиток правової культури як умову розвитку України.

Дослідження організаційної свідомості в Україні головним чином проводяться науковою школою В.Беґа. Він у праці «Людина і Всесвіт» підводить онтологічну основу під природну здатність людини бути самоорганізуючим і саморегулюючим суб'єктом, оскільки обґрунтовує наявність у структурі особистості механізму цілеутворення та висуває робочу

гіпотезу про наявність специфічного виду свідомості – організаційної. О.Базалук у якості онтологічної основи здатності людини до самоорганізації і саморегуляції вбачає закономірні процеси на рівні нейрофізіологічних процесів. У своїх роботах він розглядає особливості формування і розвитку нейрофізіологічної основи людини у масштабах планети Земля, а також у космосі, наголошуючи на тому, що саме еволюція нейронних ансамблів підсвідомості і свідомості є запорукою історичного розвитку цивілізації і формування організаційної свідомості особистості. Н.Крохмаль обґрунтовує організаційні рівні системи саморегуляції та форми їх закріплення у свідомості. Г.Козловська розглядає діалектичний розвиток індивідуального і суспільного через поняття організаційної свідомості, тим самим розширюючи наукове і філософське бачення поняття «організаційна свідомість». На основі тектологічного, управлінського, психологічного, поведінкового, педагогічного, культурологічного, аксіологічного підходів Г.Козловська запропонувала нове визначення природи, суті, змісту та форми організаційної свідомості. Особливості формування організаційної свідомості розглядаються у працях, присвячених вивченню культури, дослідженням організаційної та корпоративної культури (В.Астапов, С.Болотова, Д.Боровіков, В.Весніна, В.Воронкова, П.Герчанівська, М.Закович, В.Попов, А.Пригожин, Ж.Серкіса, Е.Соколова, В.Співак, М.Туленков, В.Усачов, Г.Хаєт, Е.Шейна та ін.).

У психолого-педагогічній науці проблема впливу правової освіти на свідомість громадян розглядалася у працях відомих російських фахівців: Л.Батієва, І.Галунського, А.Гліскова, О.Долгополова, С.Зелинського, В.Зорькіна, І.Іванова, К.Каюмової, Н.Кейзерова, Н.Матузова, А.Мордовець, А.Ратінова, Г.Філонова.

Питання отримання правової шкільної освіти та методики викладання основ держави і права у середніх загальних та вищих навчальних закладах розглянуті в працях: Л.Бахмутової, В.Бермана, О.Дручек, В.Іова,

О.Колосової, О.Корнійчука, А.Котова, Л.Красномовець, В.Монастирського, В.Мушинського, А.Нікітіна, С.Нікітчиної, В.Одарій, Н.Суворової, А.Соловйова та багатьох інших.

Формування правової культури учнів знайшло відображення в філософських дослідженнях Е.Ануфрієва, Л.Буєвої, А.Булди, С.Гессена, М.Кагана, Д.Коваленко, Н.Коваленко, О.Ковальської, Т.Смагіної, І.Фролова.

Концептуальні підходи до профілактики девіантної поведінки засобами впливу правової освіти представлені в працях О.Балинської, В.Бігуна, Д.Вафіна, Л.Гірфанова, С.Думова, І.Запорожан, Б.Зейгарник, Л.Зюбіна, Е.Ізмайлова, Р.Наріманова, З.Ягудіна, Л.Хусаїнова та ін.

У галузі філософії освіти проблемою впливу освіти на світосприйняття людиною навколишнього середовища займалися такі українські вчені: В.Андрущенко, Т.Андрущенко, О.Базалук, В.Бех, В.Буряк, В.Вашкевич, В.Воронкова, Е.Герасимова, Л.Губерський, Л.Зязюн, С.Клепко, П.Кононенко, В.Кремень, М.Култаєва, С.Куцепал, В.Муляр, І.Предборська, В.Савельєв, Н.Скотна, О.Скубашевська, С.Черепанова та ін.

Проблемна ситуація дослідження – це суперечність між тим, якої особистості вимагає сучасне глобалізоване суспільство і реальною поведінкою пересічної особистості нашого співвітчизника, а також налаштованістю національної системи загальної і професійної освіти.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою наукового напрямку кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 732 від 27 жовтня 2006 р. та рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 22 грудня 2006 р., протокол № 5).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 4 від 24 грудня 2008 р.).

Мета дослідження – відтворити процес формування організаційної свідомості особистості засобами правової освіти.

Досягнення означеної мети вимагає вирішення низки **дослідницьких завдань**, зокрема:

- уточнити концепт дослідження – «правова освіта як чинник формування організаційної свідомості особистості»;
- подати наукові підходи до формування організаційної свідомості особистості;
- обрати принципи, методи, категоріальний апарат дослідження;
- розкрити механізм і етапи формування організаційної свідомості;
- визначити особливості розвитку впливу правової освіти в Україні на організаційну свідомість;
- дослідити вплив правової освіти на формування свідомості особистості;
- розглянути правове середовище як результат функціонування організаційної свідомості особистості;
- здійснити праксеологічний аналіз практики використання правової освіти у формуванні організаційної культури українців;
- розробити напрями підвищення результативності використання правової освіти у формуванні законослухняності громадян.

Об’єкт дослідження – свідомість особистості.

Предмет дослідження – правова освіта як засіб формування організаційної свідомості особистості.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в розробці авторської концепції впливу правової освіти на формування організаційної свідомості особистості.

Проведена робота дає підстави сформулювати положення та висновки, що містять наукову новизну й виносяться на захист:

Вперше:

- правова освіта подається як інструментальний засіб розмежування моральної і правової регуляції поведінки суб'єктів соціального процесу, держави і громадянського суспільства, що створює унормований простір і правові відносини у процесі формування організаційної свідомості особистості, культури і поведінки, завдяки яким вона здатна ефективно організувати власні організаційні дії, формувати плідні організаційні відносини з іншими учасниками глобалізаційного процесу, вступати у організаційну взаємодію за алгоритмом «суб'єкт-суб'єктних» відносин, породжувати правову державу, мати стійкий ефект правослухняності громадян у відносинах з державою, суттєво зменшувати ентропію громадянського суспільства, забезпечувати верховенство права у соціальному організмі країни і бути передбачуваними партнерами у відносинах з іншими країнами світу;

- подана діалектика правової освіти та організаційної свідомості людини і суспільства. Їх єдність полягає, по-перше, в тому, що обидва явища володіють здатністю відображати відносини, які складаються між людьми крізь призму упорядкованості і права; по-друге, вони формуються та розвиваються в процесі діяльності та впливають на цю діяльність, визначають та регулюють її; по-третє, вони пов'язані між собою мовою, за допомогою якої від покоління до покоління передається правовий і організаційний досвід людей; по-четверте, їх об'єднують належні їм функції (самоорганізації, управління); по-п'яте, суспільна та індивідуальна правова і організаційна свідомість містять в собі раціональну (знання, поняття, судження) та емоційну (почуття, схильності, мотиви) сфери тощо;

- формалізовані відмінності між правовою і організаційною свідомістю, що полягають у функціях і засобах впливу їх одне на одного:

правова свідомість жорстко унормовує організаційну активність людини, а організаційна свідомість шляхом випереджаючого розвитку і поступового накопичення суперечностей штовхає правову до наступного узагальнення і унормування організаційної діяльності людини;

– подано механізм впливу правової освіти на формування організаційної свідомості, який являє собою цілеспрямовану систему взаємодій ціннісно-сміслових полів системи правової освіти зі смисловою сферою особистості, у структурі свідомості якої виникають окультурені чинним у державі правом організаційні відчуття, смаки, оцінки, переживання, ідеї, міркування, судження, установки, уявлення, почуття та ін.; обґрунтована циклічність його функціонування і розвитку;

– обґрунтовано, що досягнувши певного рівня і об'єму, правові знання, як об'єктивований компонент суспільства, формують у структурі свідомості особистості специфічний сегмент індивідуалізованого смислового поля, що починає виконувати роль директивної матриці її повсякденної поведінки, тобто правові знання відіграють роль регулятора її життєдіяльності, не безпосередньо, а через механізм мислення людини, що проектує майбутнє і успішно реалізується в ньому;

– з'ясований генезис суперечності між новим (інноваційним) і унормованим (консервативним) початками у мисленні особистості: неунормована організаційна свідомість забезпечує прояв свободи і творчої самореалізації особистості у процесі соціального розвитку, прояв її позитивної і негативної девіантності, а унормована правовою освітою її організаційна свідомість забезпечує порядок – свідому підтримку норм і правил сумісного життя і діяльності, збереження цілісності соціальних форм життя;

– обґрунтовано особливий статус впливу правової освіти в системі освітянських технологій та необхідність його переосмислення у філософії

освіти через філософсько-світоглядні та філософсько-антропологічні експлікації;

– доведено евристичність правової освіти, що виявляється у розширенні проблемного поля соціально-філософських досліджень, а також досліджень в галузі філософії освіти шляхом переосмислення онтологічної та гносеологічної природи моделей антропогенезу (закономірного розвитку психіки в масштабах Землі та космосу), моделей взаємодії еволюціонуючої психіки в умовах домінуючого впливу соціуму, моделей впливу на антропогенез сучасних освітянських технологій та ін.;

– визначено на основі компаративного аналізу гносеологічні засади моделювання впливу правової освіти на функціонування організаційної свідомості особистості;

– розглянуті можливості правової освіти, а також її ефективність при формуванні організаційної свідомості особистості на різних етапах навчання: у середніх загальноосвітніх школах I-III ступенів (перший – початкова школа, що забезпечує початкову загальну освіту, другий – основна школа, яка забезпечує базову загальну середню освіту, третій – старша школа, що забезпечує повну загальну середню освіту); в закладах професійно-технічної освіти, до яких відносяться професійно-технічні училища відповідних профілів, вищі професійні училища, професійні ліцеї, професійно-художні училища тощо, а також освіту протягом життя (перепідготовка, підвищення кваліфікації, курсове навчання);

– доведено, що формування організаційної свідомості особистості засобами правової освіти призводить до розвитку правового середовища, формування законослухняного громадянина;

– з'ясовано діалектичний взаємозв'язок між досконалістю впливу правової освіти, формуванням організаційної свідомості особистості і рівнем законодавчого регулювання соціального середовища і встановлено, що законодавча основа суспільства регулюється не лише під впливом

об'єктивних зовнішніх чинників, скільки завдяки змінам у мисленні людини мережевого суспільства.

Набуло подальшого розвитку:

- теоретичне обґрунтування правової освіти та особливостей її впливу в українському суспільстві;
- погляди на можливості впливу правової освіти на пересічних громадян України;
- розуміння впливу правової освіти як важливого синкретичного феномену сучасності та засобу маніпуляції масовою свідомістю.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони дають можливість поглибити осмислення сутності правової освіти, впливу правової освіти на формування організаційної свідомості особистості. Реалізований у дисертації науково-теоретичний підхід створює реальні можливості пошуку ефективних шляхів практичного вирішення проблем реформи правової освіти в Україні. Отримані результати дослідження можуть бути використані в подальшій розробці філософсько-освітнянських проблем, зокрема розвитку впливу правової освіти на організаційну свідомість людини і суспільства.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її висновки можуть бути використані в становленні і розбудові державності, права, правосвідомості громадян в Україні. Тільки людина з високим рівнем професіоналізму, культури та свідомості здатна бути суб'єктом своєї життєдіяльності.

Основні висновки дисертації можуть бути ефективно реалізовані при розробці спецкурсів, навчально-методичних програм, посібників та науково-довідникової літератури з філософських, педагогічних, соціологічних, управлінських та психологічних дисциплін у вищих навчальних закладах України.

Особистий внесок здобувача в розробку даної теми полягає у створенні авторської концепції правової освіти як чинника формування організаційної свідомості особистості. Допоміжні і проміжні завдання дослідження відображено у ряді спільних публікацій: у колективній монографії «Енциклопедія законодавства» (Розділ 2, підрозділ 2.4) особистий внесок автора полягає в розробці пропозицій дотримання законності у межах юридичного процесу (с. 75-87); у колективній монографії «Законність: теоретико-правові проблеми дослідження та впровадження» (Розділ II «Законність як основна вимога процесуальної форми») визначено особливості прояву вимог, принципів та гарантій законності в межах юридичного процесу (с. 199-214); з О.Г.Мурашиним, М.С.Кельманом у підручнику «Загальна теорія права» (Розділ 6 «Правові відносини») розкрито суб'єкт-суб'єктні відносини (с. 148-169), (Розділ 11 «Законність і правопорядок») розглянуті основні шляхи зміцнення законності та правопорядку у громадянському суспільстві (с. 264-298), (Розділ 12 «Правосвідомість і правова культура») автором визначена роль правової свідомості та правової культури у суспільному житті (с. 298-325); з О.В.Горун, Н.В.Камінською у навчальному посібнику «Теорія держави та права» (Тема 12 «Правотворчість») обґрунтовано вплив правотворчості та законотворчості на підвищення правової культури і рівня правових знань населення (с. 131-136), (Тема 13 «Реалізація норм права») розглянуто застосування правових норм органами держави та винесення конкретно-правових рішень (с. 136-145).

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної філософії і філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на ряді науково-практичних конференцій, а саме: загальнофакультетській підсумковій науково-практичній конференції «Педагого-психологічні проблеми підготовки спеціалістів вищої школи»

(Київ, 2002); Загальнофакультетській підсумковій науково-практичній конференції «Вдосконалення законодавства у сфері нотаріату, туризму та митної справи» (Київ, 2008); Загальноуніверситетській студентській науково-практичній конференції «Спортивний туризм в контексті ЄВРО-2012» (Київ, 2009); Науково-теоретичній конференції «Гармонізація науки і вищої освіти в інформаційному суспільстві» (Київ, 2009); Загальноуніверситетському круглому столі «Законодавство України в сфері туризму: стан, проблеми, перспективи розвитку» (Київ, 2010); Науково-теоретичній конференції «Гармонізація науки і вищої освіти в інформаційному суспільстві» (Київ, 2010); Загальнофакультетській підсумковій науково-практичній конференції «Вдосконалення законодавства у сфері нотаріату, туризму та митної справи» (Київ, 2010), Міжнародній інтернет-конференції «Образ людини майбутнього: Кого і Як виховувати в підростаючих поколіннях» (Київ, 2011); V-тій Міжнародній науково-практичній конференції «Туризм та зближення культур» (Київ, 2011); Міжнародній науково-практичній конференції «Космічні подорожі: наука, освіта, практика» (Київ, 2011); Перших Українських педагогічних студіях «Освіта і культура як запорука сталого демократичного розвитку суспільства» (Київ, 2012); I міжнародній науково-практичній конференції студентів і молодих вчених «Дитинство. Освіта. Соціум» (Київ, 2012); Других всеукраїнських філософських читаннях, присвячених пам'яті доктора філософських наук, професора Володимира Ісаковича Шевченка (Чернігів, 2012).

Публікації. Основні висновки дисертації викладено в 31 науковій публікації, з них 1 – одноосібна монографія, 2 – колективні монографії, 1 – підручник, 1 – навчальний посібник, 20 – статті у фахових виданнях з філософських наук, 2 – статті в інших наукових збірниках, 4 – матеріали конференцій.

Кандидатська дисертація на тему «Теоретико-правові проблеми юридичного процесу» була захищена у 2000 році. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура і обсяг дисертації зумовлена її метою, завданнями і логікою дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (13 підрозділів), висновків та переліку використаних джерел (362 позиції). Загальний обсяг роботи становить 428 сторінок, з них – 389 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ЗАСОБАМИ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ

1.1 Вплив правової освіти на формування організаційної свідомості, як головний концепт дослідження

Правова освіта – це насамперед спілкування: спілкування педагога і учня, викладача та студента. Це комплекс суб'єктивних відносин, результатом яких повинно стати формування організаційної свідомості з тим чи іншим нахилом на професійну діяльність, на місце людини в суспільстві та суспільства в цивілізації. Незалежно від форми правління і тих ідеологічних установок, які та, чи інша форма правління за собою несе, на наш погляд, важливо інше, а саме, рівень розвитку організаційної свідомості, її відношення до держави, в якій вона реалізує себе та до народу. Незрілість і бідність організаційної свідомості веде до стихійності, непослідовності, нелогічності, повільності, консерватизму та авторитарності у систематизації накопиченого організаційного досвіду.

Як зазначає К.Каюмова, під правовою освітою розуміється процес передачі студентам спеціальних знань, формування в них умінь та навичок, які служать засвоєнню ними позитивного соціального досвіду і розвитку базових соціальних компетентностей. Це є комплексна система організації різних видів педагогічної діяльності, стрижнем якої є правова, політична та моральна освіта і виховання, що реалізуються як в рамках навчально-виховного процесу, так і за допомогою організації демократичного правового шкільного середовища [159].

Правова освіта та виховання – це не тільки цикл наук, які формують професійний рівень юриста. На наш погляд, основу правової освіти і

виховання складають дисципліни, що формують гармонію розуму та духу майбутнього юриста, гуманітарні дисципліни, які допомагають майбутньому юристу систематизувати внутрішню систему поглядів, сформувати важливі і пріоритетні для себе цінності, сумісні із загальнолюдськими цінностями. Професіоналізм – це безумовно, важлива для юриста якість, але не основна. Основна, на наш погляд, якість яка повинна бути притаманна юристу – це *об'єктивність*. Професійні, але необ'єктивні рішення, прийняті в результаті практичної юридичної діяльності, нажаль, часті явища в юриспруденції України. А от об'єктивні рішення, прийняті незалежно від політичної форми правління в державі, від політичної кон'юнктури – це набагато важливіше для авторитету держави, для формування поваги у населення до права, правової діяльності та правової системи в цілому.

Саме з цього приводу правова освіта повинна *гарантувати* розвиток, насамперед, гармонії розуму і духу світосприйняття у підростаючих поколіннях, любов та повагу до людини та чесність, насамперед по відношенню до своєї совісті, любов до свого народу і повагу до державної системи, в якій реалізує свої внутрішні потенціали. Впливаючи на осмислення та переживання людиною організаційних ідей, знань, поглядів, цінностей, норм поведінки, почуттів тощо, а також на процеси утворення, упорядкування і вдосконалення структур повсякденності, правова освіта виступає як чинник формування організаційної свідомості особистості.

Належне формування організаційної свідомості неможливе без розуміння *основ громадянського суспільства*. Саме правова освіта через вплив на суспільство і на кожну окрему особистість повинна доносити сучасне розуміння поняття, структури та ознак громадянського суспільства.

Г.Козловська в своєму дослідженні показала єдність організаційної свідомості людини і суспільства [174]. На її погляд, єдність між організаційною свідомістю особистості і суспільством полягає у наступному [174]:

1. В тому, що обидва явища володіють здатністю відображати відносини, які складаються між людьми, крізь призму впорядкованості;
2. Вони формуються та розвиваються в процесі діяльності і впливають на цю діяльність, визначають та регулюють її;
3. Суспільна та індивідуальна свідомість пов'язані з мовою, за допомогою якої від покоління до покоління передається організаційний досвід людей;
4. Їх об'єднують належні їм функції: самоорганізації і управління;
5. Суспільна та індивідуальна організаційна свідомість містять у собі раціональну (знання, поняття, значення, розуміння) та емоційну (почуття, схильності, мотиви) сфери тощо.

Відмінності між суспільною та індивідуальною організаційною свідомістю полягають в об'ємі, формах, засобах і часі існування, в закономірностях формування та в інших характеристиках.

Для правової освіти громадянське суспільство є вільною асоціацією (союзом) рівноправних, свідомих громадян-власників та їх об'єднань, які в межах правової системи, поза втручанням держави, самоорганізовано реалізують свої приватні і суспільні інтереси. У широкому значенні це все сукупність людських відносин і відповідних формальних та неформальних суспільних інститутів, які опосередковують її приватне життя і через які вона задовольняє свої потреби й інтереси.

Правова освіта серед принципів (ознак) громадянського суспільства виділяє наступні:

1. Головна цінність – це громадянин, людина, її права, інтереси та свободи. Державно-правовий і суспільний механізми мають бути спрямовані на захист людини;
2. Різноманітність, рівноправність і недоторканність усіх форм власності, їх рівний захист з боку держави;

3. Економічна свобода громадян, їх об'єднань та інших суб'єктів економічної діяльності. Свобода підприємництва й господарська самостійність на основі ринкових відносин, невтручання держави та політичних партій у господарську діяльність. Створення умов для розвитку товарно-грошових відносин;

4. Свобода праці, вільний вибір трудової діяльності на основі ринку праці, створення умов для зайнятості населення;

5. Ефективна система соціального захисту населення: дітей-сиріт, багатодітних сімей, інвалідів, людей старшого покоління;

6. Ідеологічна та політична свобода, розвиток демократії у всіх сферах суспільного життя. Рівноправність і захищеність діяльності будь-яких громадських об'єднань і політичних партій.

Всі принципи громадянського суспільства в узагальненому вигляді можна класифікувати на такі групи: економічні, соціальні, політичні, ідеологічні та правові. Громадянське суспільство є цілісним системним соціальним організмом, що, з одного боку, саморегулюється, вміщуючи внутрішні резерви самовідтворення, а з іншого – об'єктивно потребує соціального регулювання, в якому вирішальну роль відіграє право. Частково, ці питання розглядаються в роботах В.Беха та в дослідженнях представників його наукової школи [33-38].

Як ми вже зазначали, громадянське суспільство є вільною асоціацією (союзом) рівноправних, свідомих громадян-власників та їх об'єднань, які в межах правової системи, поза втручанням держави, самоорганізовано реалізують свої приватні і суспільні інтереси.

Виходячи з цього визначення ми повинні розглянути вплив правової освіти на формування рівноправства та організаційної свідомості громадян України. Для нас важливо дати відповідь на наступне запитання: «Як правова освіта впливає на формування рівноправства?»

На наш погляд це відбувається наступним чином:

По-перше, під рівноправством розуміють юридичний, зокрема конституційний порядок, при якому всі однойменні суб'єкти права, насамперед громадяни, мають рівні юридичні права, незважаючи на вік, стать, расову приналежність, національність, політичні або релігійні переконання, соціальний, майновий стан і т. ін.

По-друге, рівноправність громадян означає, що всі громадяни України рівні перед законом і судом, мають рівні конституційні права і свободи. Конституція (ст. 24) забороняє існування будь-яких привілеїв чи обмежень громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [183].

Як зазначає В.Гончаренко, рівноправність громадян не гарантує абсолютну юридичну рівність і однаковість всіх прав громадян України. Йдеться про рівність громадян перед законом і судом та наявність у кожного прав і свобод, закріплених у Конституції України [254]. Таким чином, Конституція України визначає однаковість вихідних позицій громадян у суспільному і державному житті [183]. Що ж до переліку і змісту прав громадян, що регламентуються іншими нормативно-правовими актами, то у повсякденному житті вони визначаються рядом факторів: рівнем освіти, службовим становищем тощо, тобто залежать від того, наскільки успішно громадянин використав можливості, що надані йому Конституцією.

По-третє, у Декларації про рівноправність жінок та чоловіків, яка була прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 16 листопада 1988 року на 83 сесії Комітету міністрів, зазначається наступне [111]:

Держави – члени Європи:

I. Підтверджують свої зобов'язання щодо принципу рівноправності жінок та чоловіків, який є основною умовою демократії та вимогою соціальної справедливості;

II. Засуджують будь-які прояви переваги однієї статі над іншою, оскільки вони призводять до вкорінення ідеї про вищість або підлеглість однієї статі у відношенні до протилежної та виправдовують верховенство чи панування однієї статі над іншою;

III. Висловлюють жаль з приводу недовикористання суспільством людських ресурсів, що є результатом ставлення та дій противників рівноправності статей;

IV. Схвалюють діяльність, яка проводилась і проводиться на світовому, регіональному та національному рівнях з метою досягнення рівноправності жінок та чоловіків;

V. Стверджують свої волевиявлення та зобов'язання:

а. продовжувати та розвивати політику, метою якої є досягнення справжньої рівноправності жінок та чоловіків в усіх сферах життя;

б. продовжувати роботу в рамках Ради Європи для досягнення справжньої рівноправності жінок та чоловіків;

в. сприяти усвідомленню вимог демократії та прав людини з огляду на рівноправність жінок та чоловіків;

VI. Заявляють, що напрямки діяльності, які мають бути запроваджені для досягнення цієї мети, повинні надати жінці та чоловіку однакову правоздатність і однакові можливості реалізації їхньої правоздатності, а також розвивати індивідуальні здібності та таланти. В цих напрямках діяльності потрібно передбачити відповідні заходи – включаючи і тимчасові спеціальні заходи, які спрямовані на прискорення встановлення реальної рівноправності жінок та чоловіків, – зокрема, коли йдеться про:

а. захист особистих прав;

б. участь у політичному, економічному, соціальному та культурному житті;

в. доступ до державних посад усіх рівнів;

г. доступ до освіти і свободу у виборі початкової та подальшої загальноосвітньої і професійної підготовки;

д. права у подружньому житті;

е. викорінення насильства у сім'ї та суспільстві;

ж. права та обов'язки по відношенню до дітей;

з. доступ до всіх професій, зайнятість роботою та заробітну плату;

и. сприяння економічній незалежності;

к. доступ до інформації;

VII. Підкреслюють те значення, яке відіграють для здійснення зазначених вище напрямків діяльності забезпечені належним чином інформування та освіта громадян, а також формування у них знань про несправедливість та пагубні наслідки нерівноправності, нерівного ставлення та нерівних можливостей, так само як і необхідність постійно пильнувати з метою запобігання або виправлення будь-яких проявів або форм дискримінації за ознакою статі.

Можна перераховувати і далі, але зрозумілим стає той факт, що основа рівноправності закладається саме правою освітою, причому з перших шкільних років навчання у середньо-загальних закладах освіти.

У дослідженні О.Базалука «Філософія освіти в світлі нової космологічної концепції», автор стверджує, що саме в період дитинства формується підсвідомість людини [20]. На думку О.Базалука, який розглядав особливість впливу системи освіти, батьків та близького довкілля в ході розвитку психіки в онтогенезі, саме до підліткового періоду активно проходить становлення почуттєво-емоціональної складової психіки дитини. Тому саме з цього періоду необхідно активно, використовуючи методи та методологію правової освіти і виховання, формувати основи розуміння рівноправства та його аспектів. Як показують дослідження відомого психолога З.Фрейда, більше ніж 80 відсотків поведінки дорослої людини базується на проявах несвідомого – активності нейронного ансамблю

підсвідомості [332]. Тобто, як така, громадянська позиція та інститут громадянства, повинні активно втілюватись у навчальний процес загальноосвітніх навчальних закладів I ступеню (з 5-7 років), поки активність свідомості не стане перепоною для чуттєво-емоціонального впливу викладача на підсвідомість дитини.

Другий аспект впливу правової освіти на розвиток громадянського суспільства проходить на рівні розвитку правосвідомості громадян України. Правосвідомість і праворозуміння більш детально ми будемо розглядати в наступних розділах дисертації. Але тут зазначимо наступне.

По-перше, як визначається у довідниках, правосвідомість – це форма суспільної свідомості, що містить в собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та компетенцій, а також уявлень і настанов, які характеризують відношення особи, суспільної групи і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, а також до всього, що охоплюється правовим регулюванням [250-255].

По-друге, за глибиною відображення правової дійсності виділяють наступні види правосвідомості [250-255]:

1. *Буденна*. Буденна правосвідомість – це сукупність знань, ідей, теорій, концепцій, почуттів і емоцій та інших ідеологічних і психологічних якостей основної маси громадянського суспільства відносно діючого і бажаного права та правової системи.

2. *Професійна*. Професійна правосвідомість – це сукупність юридичних професійних правових знань, почуттів, емоцій, оцінок, настанов, мотивів, які характерні для представників відповідної групи та формуються в результаті професійної діяльності і навчання.

3. *Наукова*. Наукова правосвідомість – це сукупність наукових знань, теорій, доктрин, оцінок, емоцій і почуттів юристів-науковців відносно існуючої і бажаної правової системи громадянського суспільства.

Всі три види правосвідомості формуються виключно засобами правової освіти. Причому, буденна правосвідомість формується, у своїй більшості, в шкільні роки і засобами шкільної правової освіти і виховання; професійна правосвідомість формується у вищих юридичних навчальних закладах, які надають фахову підготовку; а наукова правосвідомість – це виключно магістерські, кандидатські та докторські дисертації, які теж впливають в межах правової освіти України на свідомість громадян.

Саме на цьому розумінні глибини та масштабу впливу правової освіти ми закінчимо розгляд правової освіти як основи державності.

Якість функцій державного апарату базується на системі принципів. Саме через систему принципів правова освіта впливає на функціонування держави і державного апарату.

Розглянемо цей вплив правової освіти більш детально. При цьому зазначимо, що наш розгляд принципів функціонування державного апарату є фрагментарним, адже мета нашого аналізу заключається в іншому – показати можливості впливу правової освіти на функціонування держави і державного апарату, а через них на формування організаційної свідомості.

По-перше, правова освіта впливає на функціонування держави і державного апарату через розповсюдження знань про права і свободи людини. В залежності від того, наскільки раніше відбудеться вплив правової освіти, а також від якості цього впливу, залежить знання населенням держави своїх прав і свобод та своїх гарантій. Як показує практика, саме незнання своїх прав в державі та невміння їх відстоювати в передбаченому законом порядку, призводить до свавілля і безкарності представників державного апарату та бюрократії.

Для цих цілей передбачені відповідні аспекти правового навчання і виховання, які розкривають можливості розбудови держави, а також варіанти інших державних форм управління. Можливість порівняння особливостей функціонування державного апарату з аналогічними державними

структурами в більш розвинутих демократичних державах, дозволяють населенню зрозуміти рівень досконалості функціонування державного апарату та реагувати на його свавілля або недосконалість в діяльності його органів.

По-друге, саме правова освіта впливає на розвиток демократії в державі. Займаючись розвитком самосвідомості, прищепленням поваги до інститутів влади, правова освіта формує світогляд покоління, яке поважає культуру попередніх поколінь, особливості побудови і організації ними держави та права, правових основ державності як такої. Демократія – це не тільки влада народу, а й самоідентифікація людини як громадянина держави, в якій міжособистісні відносини регулюються загальними законами, які не знають виключень. Закон – це та основа, довкола якої (і на основі якої) формуються суспільні відносини, відбувається соціалізація особи. Тому знання законів та служіння закону вважається відповідальною і суспільно корисною справою. З цієї причини, незалежно від сфери, в якій практикує юрист, всі без винятку юристи в США (а їх більше мільйона) приведені до присяги як працівники суду. Внаслідок цього вони несуть не тільки моральну і професійну, але і юридичну відповідальність за забезпечення законності, підтримку належного рівня професіоналізму і благопристойності; вони повинні бути чесними та добросовісними при здійсненні правового супроводу чи процесу. Підтримка цих основоположних цінностей сприяє зміцненню довіри суспільства до правової системи.

Як зазначає К.Каюмова, правова освіта є невід'ємною частиною загальної культури громадянина, умовою формування правосвідомості. Життя в соціально-правовому суспільстві формує правову свідомість (позитивну або негативну), незалежно від того, відбувається це стихійно чи цілеспрямовано в рамках правової освіти. Але правова освіта є запорукою того, що право стане регулятором життя індивіда, а не завадою, перешкодою на його шляху для реалізації своїх особистих завдань чи потреб. В сучасних

умовах саме правова освіта може стати найважливішим фактором розвитку особи, становлення громадянського суспільства та демократичної правової держави в сучасній Україні, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій злагоді між собою та з державою [159].

Наступним аспектом впливу правової освіти на функціонування держави і державного апарату є необхідність постійного вдосконалення законів та нормативно-правових актів. Як ми знаємо, суспільство, як соціальний організм, постійно еволюціонує і вдосконалюється. Природно, в ході еволюції суспільства змінюються і правові основи його організації. В цьому процесі правова освіта в змозі через нові нормативно-правові акти, закони, впливати на функціонування держави, вдосконалювати її діяльність, змінювати та модернізувати її. Правова освіта призводить до вдосконалення методик та методології правознавства, цілеспрямовано формує знання і навички соціального функціонування. Питання отримання правової шкільної освіти та методики викладання основ держави і права розглянуті в працях А.Котова, Л.Бахмутової, В.Бермана, В.Мушинського, А.Нікітіна, Н.Суворової, А.Соловйова та багатьох інших.

Правова освіта – це гарантія постійного покращення прав і свобод громадян. Спираючись на принципи демократизації та загальності правової освіти і виховання, правова освіта забезпечує:

- гуманізацію законів та інших нормативно-правових актів;
- пріоритетність правового знання, особливо того, яке має відношення до формування суспільної свідомості і самосвідомості;
- гнучкість та різноманітність освітніх програм для різних верств населення;
- розвиток правового мислення і пізнавальної мотивації і т.п.

У цілому, через законотворчість та законознання, про які ми будемо говорити далі, правова освіта впливає на досконалість інститутів влади, забезпечує стійкість основ державності.

Ще одним важелем впливу правової освіти на функціонування держави та державного апарату є формування активної життєвої позиції, яка проявляється, в тому числі, і в громадській думці. Гласність та можливість заявити про свою громадянську позицію, вільно висловлювати свій погляд на політичні процеси в державі, на виконання норм законів з боку влади і т.п. – це наслідок якісного впливу правової освіти і виховання. Потрібно знати, що можна говорити, а які висловлювання караються в судовому порядку, тобто розумітися і знати ази правознавства. Потрібно знати правові можливості органів місцевого самоврядування та органів влади, межі їх повноважень і наслідки перевищення влади або неслужбового використання влади.

Громадський контроль – це ще один важіль впливу правової освіти на функціонування держави. Під громадським контролем розуміють безпосередній нагляд представниками різних громадських організацій за виконанням функцій державного управління, за недопущенням порушень прав і свобод громадянина з боку органів державної влади та місцевого самоврядування.

Відмінними рисами громадського контролю виступають:

1. Направлений заздалегідь спланований аналіз, як правило «закритої» для суспільства інформації;
2. Інформація, яка збирається, становить інтерес для суспільства;
3. Інформація, яка збирається, стосується законів моралі та моральності;
4. Кінцевою метою громадського контролю в ідеалі є практичне вирішення конфлікту, покарання порушників та відновлення соціальної справедливості;
5. Громадський контроль стосується органів державного управління, а також сфер бізнесу, які в значній мірі впливають на соціальний розвиток даного суспільства.

Для уточнення суті та змісту предмету дослідження – правова освіта як засіб формування організаційної свідомості особистості – звернемося до словників й уточнимо саму суть такого поняття, як «формувати». У «Толковом словаре живого великорусского языка» В.Даля термін «формировать» пов’язується, як відомо, з чимось таким, що має власну онтологію і означає «набирати, будувати, складати, доповнювати до повного складу [108, с. 538]». У словнику іноземних слів за редакцією В.Льохіна та Ф.Петрова його подано у двох значеннях, а саме: а) утворювати та б) надавати форму [285]. Це означає, що у ході спеціального дослідження особи треба дослідити саме чому надається гармонійна форма і яка, а також що і як утворювати.

Отже, термін «формування» у даному дослідженні вживається як такий, що має процесуальний характер, враховує природні й штучні впливи у ході саморозгортання внутрішніх потенціалів особистості. Тобто він містить у собі природні й соціальні імпульси, має своє наявне буття у формі певної системи відносин, у якій і треба визначити місце та роль правової освіти.

Як правило, екзистенціальний вчинок виливається в зміну уявлень про саму особистість і уявлень про реальність. Усі ці моменти починають складатися ще в лоні античної культури при формуванні античної особистості. При цьому оскільки особистість діє в просторі культури, вона не може не наслідувати традицію (природно, зрозумілою по-новому) і не ставитись до інших особистостей. Саме у зв’язку з цим можна говорити про закономірності або, можливо, обережніше про деякі загальні умови. До їх числа можна віднести орієнтації особистості в плані побудови свого життя. Простір таких орієнтацій, як показує аналіз, включає наступні опозиції:

Перша: тільки на самого себе («егоїстична особистість»), тільки на соціум («суспільно орієнтована особистість»), одночасно і на себе і на соціум («гармонійна особистість»).

Друга опозиція: орієнтація на масову поведінку або унікальну поведінку (відповідно, «масова особистість» і «унікальна особистість»). У першому випадку людина вибудовує своє життя в просторі, заданому соціумом, вибираючи з тих можливостей, які в ній сформувалися і які надаються кожному. У другому вона, подібно до Сократа або Христа, прокладає нові шляхи і при цьому часто або як правило, вступає в конфлікт з суспільством.

Третя опозиція: на благо і добро («моральна особистість») або безвідносно до цих категорій («неетична особистість») [318, с. 282-283].

Тому для реалізації мети нашого дослідження важливо уточнити такі складові концепту, як «людина – індивід – організаційна свідомість особистості – гармонійно розвинена організаційна свідомість особистості». Ясно, що об'єми понять «гармонійно розвинена», «різнобічно розвинена» і «усебічно розвинена організаційна свідомість особистості» не співпадають, хоча можуть перехрещуватися. Організаційна свідомість особистості може бути гармонійною і усебічно розвиненою, може бути гармонійною і односторонньо розвиненою, а може бути різнобічно і навіть усебічно розвиненою, але не гармонійною. Отже, щоб правильно поставити завдання формування «гармонійно розвиненої організаційної свідомості особистості», потрібні додаткові понятійні засоби, що уточнюють поняття «організаційна свідомість особистості» і що дозволяють перевести розмову про її гармонійне формування в теоретично осмислений вид (і далі в практичну площину).

Тут цілком доречно питання: «А навіщо суспільству формувати правову і організаційно розвинену свідомість особистості»? Адже ясно ж, що ця мета, по-перше, недосяжна, по-друге, надзвичайно «затратна», по-третє, «непрактична», оскільки не гарантує досконалій людині належного місця в недосконалому суспільстві, по-четверте, багата «нарцисизмом», тобто схильністю до самомилування у людини, близької до досконалості. Іншими

словами, є ризик появи прекрасної, але безплідної квітки, чие життя виявиться даремним для неї самої і для інших. Світова література дала нам достатню кількість образів «зайвих людей». Чи потрібні нам нові?

Наша відповідь на це непросте питання полягає у тому, що організаційна свідомість особистості – це таке явище, що не може перебувати у стані сьогодення і не осягати майбутнє, у якому вона себе бачить у оптимістичному образі, тобто у ідеальному стані, що навіюється ідеалом незалежної, демократичної, правової, соціальної держави¹.

Тому у нашому дисертаційному дослідженні людина розуміється як я-психіка, у термінології О.Базалука [19], яка втілює вищий ступінь розвитку життя, як суб'єкт суспільно-історичної діяльності. Людина як суб'єкт і продукт взаємодії із зовнішнім середовищем на рівні реалізації внутрішніх творчих потенціалів є системою, у якій фізичне і психічне генетично зумовлене і життєво сформоване; це система, у якій природне і соціальне утворюють нерозривну єдність.

У залежності від того, як склалися відносини між психікою (у тому числі і організаційною свідомістю особистості, яка є організаційним рівнем психіки) і зовнішнім середовищем, з одного боку, а з іншого – з громадянським суспільством і державою, формується й відповідний спосіб життя. Під способом життя ми розуміємо систему видів життєдіяльності суспільства, соціальних груп та особистості, визначених соціально-економічними умовами їхнього життя. Філософський енциклопедичний словник трактує поняття «спосіб життя» як філософсько-соціологічну категорію, що охоплює сукупність типових видів діяльності індивіда, соціальних груп та суспільства у цілому, яка береться у єдності з умовами життя, дає можливість комплексно, у взаємозв'язку розглядати основні види життєдіяльності людей: їхню працю, побут, громадське життя та культуру,

¹ Див.: Конституцію України [183].

виявляти причини їхньої поведінки (стиль життя), зумовлені укладом, рівнем, якістю життя [227].

За наявності ефективної правової освіти з націленістю на формування організаційної свідомості у громадян країни складається унормований існуючим законодавством (правом) і активний за характером прояву і реалізації спосіб життя. Причина цього явища полягає у тому, що активність громадян країни обумовлена організаційною свідомістю, що робить їх не тільки організованими у плані налаштування власного буття, але й здатними до організаційної дії у одноосібному вимірі і організаційної взаємодії з іншими громадянами у колективному контексті, які також наділені атрибутивними рисами самоорганізації і саморегуляції.

Проблемою організаційної дії і взаємодії займався М.Туленков, який виклав своє бачення проблеми у монографії «Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні» [319]. За його визначенням «організаційна дія містить такі елементи:

- а) активний індивід (або група людей), що діє, зі своїми потребами, інтересами і цілями;
- б) конкретне організаційне середовище, в якому відбувається дія (ситуація);
- в) орієнтація суб'єкта дії на конкретні умови даного середовища (на ситуацію), що дозволяє визначити конкретні шляхи досягнення поставленої мети;
- г) орієнтація суб'єкта дії на реакцію оточуючих (тобто на їхню реакцію на його дію), врахування якої є не менш важливе для досягнення обраної ним мети, ніж орієнтація на умови середовища [319, с. 58] ».

При цьому організаційна дія, що виражає залежність людей (або їхніх соціальних груп), проявляється в *організаційному зв'язку* (взаємозв'язку), який охоплює: а) суб'єктів цього зв'язку; б) предмет зв'язку, що характеризує його змістовну сторону; в) механізм здійснення зв'язку та його

свідоме врегулювання. Отже, «...поведінка людини залежить не тільки і не стільки від неї самої, скільки від людей, які діють спільно та взаємно впливають на поведінку одне одного. При цьому з прогресом суспільства така залежність невпинно зростає та посилюється [319, с. 58]».

М.Туленков вважає, що «організаційний зв'язок може виражатися в різних формах: як у вигляді власне *організаційного контакту*, коли мова йде про зовнішні, неглибокі, поверхові, найчастіше швидкоплинні зв'язки людей одноразового чи багаторазового характеру, що не спричиняють істотного впливу на їхню життєдіяльність, так і у вигляді *організаційної взаємодії*, коли мова йде про взаємозумовлені організаційні дії, за яких дії одного суб'єкта управління одночасно є причиною і наслідком зворотних дій інших суб'єктів управління. Тобто вона має місце там і тоді, де і коли люди взаємно і порівняно глибоко, стало і регулярно впливають одне на одного, що в результаті приводить не тільки до відтворення, але зазвичай і до зміни організаційних відносин [319, с. 58-59]».

Організаційні відносини, на думку М.Туленкова, це одна з форм прояву організаційної взаємодії (поряд з організаційними структурами, інститутами, організаційними процесами, формуваннями тощо), яка вирізняється тривалістю, сталістю і систематичністю організаційних взаємодій, їх самовідновлюваністю та широтою змісту організаційних зв'язків. Організаційні відносини, як органічна складова управлінських відносин, відображають сталі взаємозв'язки елементів організаційної структури управління, тобто місце, функції, права і відповідальність кожного працівника (або підрозділу), а також конкретні технологічні, економічні, виробничі й організаційно-управлінські зв'язки між ними. За характером взаємодії виділяються організаційні відносини субординації та координації, а за змістом вони є надзвичайно різноманітними. Це пов'язано передусім з великим розмаїттям цілей і ціннісних орієнтацій, якими керуються у своїх взаємовідносинах суб'єкти соціального управління. Наприклад, багатство,

влада, знання, статус, престиж, справедливість, доброта, дружба тощо. І тут надзвичайно велику роль відіграє право і правова освіта, що формує нормативний алгоритм поведінки особистості [319, с. 58].

В свою чергу, як зазначає М.Туленков, організаційна взаємодія – це свідомий і керований процес, який визначається рівнем співвідношення потреб, інтересів і цілей організованих суб'єктів спільної діяльності, тобто членів того чи іншого соціального утворення. Управління процесом організаційної взаємодії є невідривним від управління соціальним утворенням (системою) як таким, що перебуває в постійному розвитку, і передбачає наявність достовірної інформації про цілісне функціонування цього соціального утворення, а також особливості й можливості реалізації інноваційних проектів, спрямованих на постійне вдосконалення його діяльності. Це характеризує організаційну взаємодію як багаторівневу систему з широким спектром розподілу організаційних сил суб'єктів соціального управління, що дає змогу виявляти, уточнювати й формувати спільні цілі, упорядковувати організаційні зв'язки та відносини між цими суб'єктами [319].

Розташування організаційних сил суб'єктів соціального управління в будь-якому соціальному утворенні (системі) формується їхньою позицією, мотивами, цілями, інтересами, уподобаннями, ідеологією, системою цінностей, а також програмами спільної діяльності й формами організаційного поведіння. Отже, суб'єкти соціального управління спільно утворюють організаційні механізми функціонування і змін, єдності дій і поведінки, внаслідок чого, власне, і формується цілісна система організаційної взаємодії в соціальному організмі країни.

У широкому сенсі організаційна взаємодія в соціальному управлінні – це різновид соціальної взаємодії, що забезпечує комплексний і взаємоузгоджений зв'язок елементів соціального утворення (соціальної системи) та його організаційної структури управління при взаємоузгоджених

відносинах із зовнішнім середовищем. У вузькому сенсі організаційна взаємодія в соціальному управлінні – це взаємовигідні та узгоджені за цілями, часом, місцем і ресурсами дії членів організаційного формування (контрагентів, партнерів, виконавців), якими можуть бути суб'єкти господарської та управлінської діяльності – фізичні, юридичні і посадові особи [319].

Отже, виходячи з міркувань М.Туленкова та ін. дослідників цієї проблематики, під *організаційною взаємодією* в найширшому значенні ми будемо розуміти *вид соціальної взаємодії, що забезпечує комплексний і взаємоузгоджений організаційний зв'язок елементів соціальної системи між собою та з організаційною структурою управління нею при взаємоузгоджених відносинах із зовнішнім середовищем, в якому реалізується зміст зворотного зв'язку*. Стабільна організаційна взаємодія в межах соціальної організації (мікрорівень), а також між взаємозалежними соціальними організаціями і навколишнім середовищем (макрорівень) забезпечує нормальне функціонування системи соціального управління в цілому. У вузькому сенсі зміст зворотного зв'язку віддзеркалює взаємовигідні та взаємоузгоджені (за цілями, часом, місцем, ресурсами тощо) цілі, цінності, мотиви, наміри і дії людей як членів організаційних формувань (контрагентів, учасників, партнерів, співвиконавців тощо), які є суб'єктами господарської та управлінської діяльності, тобто фізичними, юридичними і посадовими особами [321, с. 57].

1.2. Семантичні фільтри правової освіти як засіб вивчення формування організаційної свідомості особистості

Розглянути ефективність формування організаційної свідомості засобами правової освіти можна через наступні наукові підходи.

По-перше, через дослідження *формування громадянської позиції особистості*. Громадянська позиція кожної особистості, яка формується під впливом правової освіти, є важливою складовою організаційної свідомості особистості. В Загальній декларації прав людини вказується, що кожна людина не тільки повинна вимагати та розраховувати на допомогу з боку держави, а й має *належні обов'язки перед державою*, в якій тільки й можливий вільний і повний розвиток особистості. Громадянин, який хоче жити в демократичному суспільстві, який хоче бути господарем свого життя, завжди проявляє свою громадянську позицію. Така позиція вимагає насамперед відповідального відношення до виконання громадянського обов'язку.

На наш погляд, під громадянською позицією, як проявом організаційної свідомості особистості, розуміють виконання наступних завдань:

1. Захист законних, соціальних, економічних та політичних прав громадян України, їх життя, здоров'я, честі, гідності, недоторканості і безпеки як вищої соціальної цінності, задекларованих Конституцією України;

2. Захист громадян України від неправомірних дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень, здійснення нагляду за виконанням органами державної влади і органами місцевого самоврядування законів і підзаконних нормативно-правових актів України;

3. Допомога в розробці програм розвитку держави, регіонів, населених пунктів;

4. Сприяння розробці проектів нормативно-правових актів, спрямованих на підвищення ефективності державної влади та зміцнення місцевого самоврядування;

5. Здійснення допомоги в підвищенні якості життя населення, сприяння зміцненню національної безпеки України, а також сприяння розвитку рівноправних та взаємовигідних відносин з іншими державами;

б. Допомога в підвищенні ролі і авторитету України в світі та європейському регіоні.

Прояв громадянської позиції повинен здійснюватись як мінімум в участі на виборах. Нажаль, населення України ще не до кінця усвідомлює можливості виборчої кампанії, не розуміє відповідальності перед майбутніми поколіннями за свою байдужість і зухвале ставлення до своїх обов'язків як виборця. Адже вибори – це не тільки право громадян, але й відповідальне завдання, яке кожен виборець повинен належним чином виконати. Щоб зробити правильний вибір, виборець повинен бути добре обізнаним про проблеми своєї країни, про її економічне, соціальне, політичне становище; знати, що пропонують кандидати в органи місцевого самоврядування та Верховної Ради, наскільки їх обіцянки можливо виконати. Для кожного громадянина України важливо вміти висловлювати свої погляди, підтримувати справедливе рішення або протестувати проти помилкових та антисоціальних дій.

Можна вважати, що участь у керуванні державою, почуття любові до Батьківщини починається з невеличких справ на загальне благо свого міста, селища, області. Це може бути обладнання або ремонт дитячого садка, організація самоврядування в школі, благоустрій подвір'я, посадка дерев та квітів в місті, селі, біля школи, захист навколишнього середовища від засмічення і т.д. Громадянська позиція – це позиція кожного українця по відношенню до рідних та близьких, до своєї культури, освіти, влади. Помилково звинувачувати в усіх проблемах керівництво країни, правильніше поставити запитання собі та оточуючим – а хто це керівництво вибрав? Зусиллями попередніх поколінь Україна стала авторитетною Європейською державою, яка має закон про вибори, кримінальну відповідальність за шахрайство у виборчих перегонах, розвинуту законодавчу базу, яка гарантує незалежне волевиявлення громадян. Тому правова освіта однією з своїх основних цілей повинна переслідувати як мінімум пробудження у населення

України відповідальності, бажання зробити *свій* вибір в органи самоврядування і влади, позначаючи цим своє належне відношення до розвитку країни, своє бажання впливати на внутрішні і зовнішні процеси державотворення.

По-друге, розглянути ефективність формування організаційної свідомості засобами правової освіти можливо через поняття та елементи *правового статусу особи*. Саме поняття «статус» означає положення, становище. Правовий статус передбачає, що таке положення закріплене правовими нормами. Статус особи залежить від того, які вона має права та обов'язки, характеризує становище особи у взаємовідносинах із суспільством та державою. Тому правовий статус особи – це система встановлених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (наділений правосуб'єктністю) координує свою поведінку в суспільстві. Саме на формуванні належного правового статусу особи і розумінні цього статусу повинен акцентуватися вплив правової освіти.

Правовий статус особи – це спосіб нормативного закріплення основних принципів взаємодії особи та держави за допомогою зразків (моделей) поведінки суб'єктів, які, з одного боку, захищаються державою, а, з іншого – схвалюються суспільством. Правовий статус як самостійна юридична категорія характеризується такими ознаками:

- універсальним характером, оскільки поширюється на всіх суб'єктів;
- системністю прав, свобод та обов'язків;
- відображає індивідуальні особливості людини та її реальне становище у системі суспільних відносин;
- права та свободи, що складають основу статусу, не можуть реалізуватись без інших елементів.

Деякі вчені елементами правового статусу особи називають громадянство, правосуб'єктність, гарантії, юридичну відповідальність,

правові норми, що закріплюють статус особи, правові принципи та правовідносини статусного типу. Інші, навпаки, деякі згадані елементи характеризують як передумову (громадянство, правоздатність) або другорядні елементи статусу (юридична відповідальність, законні інтереси), такі, що виходять за межі правового статусу (гарантії). Громадянство як певний політико-юридичний стан визначає формування правового становища особи і особливостей конституційних основ її статусу, є передумовою набуття індивідом правового статусу громадянина конкретної держави в повному обсязі.

Таким чином, структуру правового статусу особи складають такі взаємозалежні та взаємодіючі основні елементи:

- правосуб'єктність,
- законні інтереси, права, свободи, обов'язки,
- гарантії їх реалізації,
- відповідальність.

Права особи у структурі правового статусу – це формально визначені та юридично гарантовані можливості користуватися соціальними благами і реалізовувати суб'єктивні інтереси. Це ті юридичні можливості певної людини, що є похідними від загальних абстрактних правил, закріплених законодавчо. Водночас право особи є мірою можливої поведінки, яка полягає у можливості самостійно і вільно діяти з метою задоволення власних потреб та інтересів.

Свобода особи – це категорія, яка розглядається як природний стан людини, а також як міра можливої поведінки, що здебільшого характеризує внутрішній світ людини, а саме: свободу віросповідання, свободу думки і т. ін. Тому свободу вважають первинною відносно прав особи. Людина повинна бути вільною, тобто мати свободу, і тоді вона може мати можливість реалізувати і захищати свої права.

Самостійний вибір суб'єктом способу життя, діяльності та поведінки забезпечуються державою і суспільством. Свободи, у свою чергу, надають можливість встановити межу втручання держави у життя особи. Як правило, свободи мають диспозитивний зміст, надаючи можливість вибору варіанту поведінки, що забезпечує реалізацію суб'єктивних інтересів. Так, конституційно закріплена свобода совісті гарантує можливість сповідувати релігію, не сповідувати жодної релігії, поширювати релігійні погляди. Це забезпечує неможливість тиску на волевиявлення людини, обмеження її свободи.

Разом з тим, ні права людини, ні свободи не мають абсолютного характеру. Стаття 23 Конституції України визначає межі реалізації свободи і прав людини, загальновизнаним є принцип *«дозволено все, що не заборонено»* (на відміну від держави в особі органів державної влади – *«дозволено те, що передбачено»*) [183].

Обов'язок особи – це міра необхідної поведінки, яка передбачає необхідність здійснення певних дій або утримання від них, з метою забезпечення інтересів держави, суспільства, інших осіб і забезпечується встановленням юридичної відповідальності.

Права та обов'язки об'єктивно взаємопов'язані через їх взаємообумовленість та рівність. Належне виконання покладеного обов'язку є необхідною умовою та гарантією реалізації прав, свобод і законних інтересів суб'єктів, забезпечує інтереси держави та суспільства. Виконання обов'язку є юридичною та моральною основою реалізації права людини вимагати від інших суб'єктів і держави гарантування належних їй прав.

Конституція України закріплює основи правового статусу особи, а саме [183]:

- визначає принципи правового статусу особи;
- закріплює перелік основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина: особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні;

– встановлює гарантії реалізації та захисту прав і свобод.

Гарантії реалізації прав і обов'язків істотно впливають на зміст і соціальне значення правового статусу особи. Без створення державою умов для здійснення прав, свобод, обов'язків вони залишаються декларативними. Тому загальносоціальні (економічні, політичні, ідеологічні та ін.) і спеціальні (юридичні) гарантії сприяють реалізації правового статусу особи.

Правосуб'єктність як умова набуття правового статусу полягає в здатності особи мати права, виконувати обов'язки, нести відповідальність. Без неї неможливо визначити правовий статус фізичної і юридичної особи, відрізнити правовий статус від інших соціальних статусів особи – економічного, політичного, етнічного та ін. Але ця категорія застосовується до суб'єктів права – учасників правовідносин, а «правовий статус» – для характеристики правового становища особи в цілому. Правовий статус особи є інструментом, що систематизує норми про суб'єкта права (його права, свободи, обов'язки, відповідальність), а правосуб'єктність – основа набуття правового статусу особою, тому може розглядатись у складі правового статусу.

Юридична відповідальність також є елементом правового статусу, що особливо визначається при аналізі спеціального статусу посадової особи, реалізуючись у зв'язку з вчиненням правопорушення або невиконанням повноважень, перевищенням їх обсягу. Її вторинний характер стосовно суб'єктивного юридичного обов'язку не виключає необхідності розгляду як структурного елементу правового статусу.

Певні елементи правового статусу особи в Україні закріплені у міжнародно-правових актах, де містяться міжнародні стандарти прав людини – певні моделі поведінки, еталони прав людини, які є загально визнаними у світі. Такі стандарти формувалися протягом всієї історії розвитку суспільства, держави і права. Найважливішими міжнародно-правовими актами в цій сфері є Загальна декларація прав людини (1948 р.),

Європейська конвенція про захист основоположних прав і свобод людини і громадянина (1950 р.).

По-третє, розглядати організаційну свідомість особистості можливо через дослідження поняття *правотворчість*. Правотворчість – це форма владної діяльності уповноважених суб'єктів, що спрямована на утворення нормативно-правових актів та встановлення, зміну чи скасування правових норм. На думку багатьох авторів головне призначення правотворчості – встановлення нових правових норм. Зміна та скасування застарілих правових норм сприяє затвердженню нових і, відтак, вони входять до його складу як допоміжні прояви правотворчості [252-256].

Правотворчість не можна зводити до законотворчості, тому що законотворчість є виключною монополією представницьких вищих органів держави (наприклад, в Україні це простір дії Верховної Ради) або народу (громадянського суспільства) у передбачених законом випадках. Законотворчість є важливою складовою частиною правотворчості, яка закінчується прийняттям законів. Результатом же правотворчості є всі нормативно-правові акти: закони, укази, постанови, розпорядження, рішення та ін. Вони з'являються внаслідок складної діяльності вищих державних органів, органів місцевого самоврядування, місцевих державних адміністрацій, комерційних і некомерційних організацій, трудових колективів, конкретних осіб.

Правотворчість є особливою функцією держави і характеризується такими ознаками:

- це діяльність, переважно, держави в особі органів державної влади, народу в цілому чи територіальних громад, об'єднань громадян або трудових колективів;
- полягає у створенні нормативно-правових актів, що містять норми права, скасовують чи змінюють їх;

– регламентується правовими нормами і здійснюється за встановленою процедурою.

По-четверте, розгляд організаційної свідомості особистості можливий і через такі важливі категорії юридичної науки як *праворозуміння і законність*. Праворозуміння і законність є категоріями юридичної науки, що тісно пов'язані між собою. Тип праворозуміння визначає вимоги законності, а при їх задоволенні і її справжній рівень у суспільстві. Праворозуміння як вихідна фундаментальна категорія правознавства є науковою основою дослідження законності. Однак існує ще й зворотній зв'язок даних категорій: вимоги законності і їх виконання визначають реально існуючий тип праворозуміння. В чому ж полягає така взаємообумовленість, навіть взаємозалежність? Для обґрунтованої відповіді необхідно з'ясувати сутність категорії «законність».

В будь-якому суспільстві навіть найдосконаліший закон живе тільки тоді, коли виконується, впливає на свідомість, поведінку та відносини людей. Ця сторона права, пов'язана з життям закону, його дієвістю, і характеризується поняттям «законність» [239, с. 454]. Поняття «законність» дає уявлення про правову дійсність під кутом зору практичного здійснення права. Однак законність не тотожна таким юридичним категоріям як «реалізація права» (втілення правових норм у суспільне життя), «правомірна поведінка» (відповідність поведінки правовим нормам) чи «ефективність права» (результативність правового впливу). Всі ці категорії безпосередньо пов'язані з дією права, але окреслюють її тільки з певної сторони. Законність відображає врегульованість суспільних відносин та відношення суспільства до права в цілому, тому її рівень і є головним критерієм оцінки правового життя країни.

По-п'яте, організаційна свідомість особистості може розглядатись через *правові відносини*. Правові відносини – це специфічні суспільні відносини, що виникають на основі норм права, учасники яких є носіями

суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Характерними ознаками правовідносин є наступні:

1. Вони виникають на підставі норм права.
2. Сторони правовідносин завжди наділені суб'єктивними правами і юридичними обов'язками. Зміст правовідносин формується внаслідок волевиявлення його учасників, дії правових норм, а також відповідно до рішень правозастосовчих органів. Для виникнення і здійснення правовідносин зовсім не обов'язкова одночасна наявність всіх перелічених підстав. Як правило, правове регулювання виникає без втручання тих, хто застосовує право. За відсутності нормативно-правової підстави правові відносини створюються за умов існуючих прогалин в законодавстві. Учасники правовідносин можуть самостійно визначати зміст взаємних прав і обов'язків, якщо їх відносини регламентуються диспозитивними нормами.

Об'єктом правових відносин виступають матеріальні, духовні інші соціальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у відносини і здійснюють свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Суб'єктивне право відкриває можливості володіння, користування та розпорядження майном, вести себе відповідним чином, претендувати на дії інших. Все це підпадає під поняття об'єкт.

Людина, як така, може бути суб'єктом, але не об'єктом права і правовідносин. Лише у рабовласницькому суспільстві раб розглядався об'єктом купівлі-продажу, «рiччю, яка вміє говорити». У сучасних правових системах подібне не допускається.

Розрізняють такі види об'єктів правовідносин:

1. Матеріальні цінності: речі, предмети, коштовності, характерні головним чином для цивільних, майнових правовідносин: купівля-продаж, дарування, позика, обмін, зберігання, заповіт і т. д.;

2. Нематеріальні особисті цінності: життя, честь, здоров'я, гідність, свобода, безпека, право на ім'я, недоторканість особи, типові для кримінальних і процесуальних правовідносин;

3. Поведінка, дії суб'єктів, різного роду послуги і їх результати. Це головним чином правовідносини, які складаються у сфері побутового обслуговування, господарської, культурної та іншої діяльності;

4. Продукти творчості: твори мистецтва, літератури, живопису, скульптури, музики, наукові відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції – все те, що є результатом інтелектуальної праці;

5. Цінні папери, офіційні документи: облігації, акції, векселі, лотерейні білети, гроші, приватизаційні чеки, паспорти, дипломи, атестати. Вони можуть стати об'єктом правовідносин при їх втраті, оформленні дублікатів, поновленні.

Правовідносини – це динамічне явище, адже вони виникають, змінюються та припиняються. Динаміка правовідносин пов'язана з реальними життєвими обставинами, тобто з юридичними фактами.

По-шосте, організаційна свідомість особистості може розглядатись через *правову поведінку*. Правову поведінку визначають як соціально значимі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюються їх свідомістю і волею, передбачені нормами права і тягнуть за собою юридичні наслідки.

Правовій поведінці притаманні такі ознаки:

Соціальна значущість. Вчинки людей вплетені в систему суспільних відносин і тому здійснюють на неї відповідний вплив: позитивний чи негативний. В цьому і проявляє себе соціальна характеристика (оцінка) поведінки, яка може бути або суспільно корисною, або суспільно шкідливою.

Іншою ознакою правової поведінки є психологізм, суб'єктивність. Він обумовлений тим, що люди наділені свідомістю і волею, контролюють свою

поведінку. Здійснюючи ті чи інші дії у правовій сфері, суб'єкт співвідносить їх з існуючими нормами і цінностями, аналізуючи з позиції того, яку користь він принесе суспільству, собі, іншим людям.

Можна виділити наступні види правової поведінки:

- правомірна – соціально корисна поведінка, яка відповідає правовим приписам;
- правопорушення – соціально шкідлива поведінка, яка порушує норми права;
- зловживання правом – соціально шкідлива поведінка, яка здійснюється в рамках правових норм;
- об'єктивно протиправна поведінка – здійснюється з порушенням правових приписів (наприклад, протиправна поведінка недієздатної особи).

Основним різновидом правової поведінки є поведінка правомірна тому, що переважна більшість громадян і організацій у сфері права діють саме так.

Правомірна поведінка – це суспільно корисна, суспільно необхідна, бажана і допустима поведінка осіб, яка відповідає правовим нормам і гарантується державою. Серед її *ознак* можна виділити наступні:

- правомірна поведінка відповідає вимогам правових норм. Особа діє правомірно, якщо точно дотримується правових приписів. Це формально-юридичний критерій поведінки. Нерідко правомірна поведінка трактується як поведінка, яка не порушує норм права;
- соціально-корисна поведінка. Ці дії, адекватні способу життя, корисні (бажані), а часом і необхідні для нормального функціонування суспільства. Позитивну роль вона відіграє і для особи, оскільки завдяки їй забезпечується свобода, захищаються права і законні інтереси;
- характерна суб'єктивна сторона, яку, як і будь-які інші дії, складають мотиви і цілі, внутрішнє ставлення до них індивіда. Суб'єктивна

сторона свідчить про рівень правової культури особи, ступінь відповідальності особи, про її ставлення до соціальних і правових цінностей;

– важлива соціальна роль правомірної поведінки. Це найбільш ефективна форма реалізації права, яка гарантується і охороняється державою. Через таку поведінку здійснюється впорядкування суспільних відносин, яке необхідне для нормального функціонування і розвитку суспільства, забезпечення правопорядку. Правомірна поведінка є важливим фактором вирішення завдань, що стоять перед державою, яка зацікавлена в її підтриманні організаційними заходами, заохоченні, стимулюванні.

Разом з тим соціальна значимість різних варіантів правомірної поведінки неоднакова, різне їх юридичне закріплення. Деякі види правомірної поведінки об'єктивно необхідні для нормального розвитку суспільства. Зокрема, захист Батьківщини, виконання трудових обов'язків, дотримання правил внутрішнього розпорядку, правил дорожнього руху тощо. Варіанти такої поведінки закріплюються в імперативних правових нормах у вигляді обов'язків. Виконання їх забезпечується (окрім організаційної діяльності держави) можливістю державного примусу.

Інші варіанти поведінки є бажаннями для суспільства: участь у виборах, вступ у шлюб, оскарження неправомірних дій посадових осіб тощо. Ця поведінка закріплюється не як обов'язок, а як право, характер реалізації якого в більшості залежить від волі та інтересів самої уповноваженої особи. Більшість варіантів подібної поведінки закріплені в диспозиційних нормах.

Можлива правомірна соціально допустима поведінка. Такою, наприклад, є розлучення, страйк. Держава не зацікавлена в її поширенні, проте ці дії правомірні, дозволені законом. Соціально шкідлива, небажана для суспільства поведінка, нормативно закріплюється у вигляді заборон. Правомірна поведінка у таких випадках полягає в утриманні від заборонених дій.

Важливе значення має класифікація правомірної поведінки за вольовою ознакою. Суб'єктивна сторона правомірних дій характеризується рівнем відповідальності суб'єктів, які можуть ставитися до реалізації норм права з відчуттям високої відповідальності чи безвідповідальності. В залежності від ступеня відповідальності, ставлення суб'єкта до своєї поведінки, її мотивацій розрізняють декілька видів правомірної поведінки.

1. Соціально активна поведінка полягає у добровільному здійсненні правових норм, переконаності в їх справедливості, високому ступені відповідальності суб'єкта. Наприклад, у виробничій сфері правова активність може проявлятися у творчому ставленні до праці, постійному підвищенні продуктивності, ініціативності і дисциплінованості у роботі.

2. Пасивна (її різновидом є конформістська) поведінка полягає в пасивному пристосовницькому ставленні до правового становища, низькій соціальній активності, вона здійснюється за принципом «робити так, як роблять інші».

3. Маргінальна поведінка базується на мотивах страху людини перед юридичною відповідальністю. Такий стан суб'єкта характеризується готовністю до протиправних дій у випадку послаблення нагляду за його поведінкою. Наприклад, пасажир сплачує за проїзд тільки тому, що в громадському транспорті знаходиться контролер, який може накласти штраф за безквитковий проїзд.

4. Звичайна поведінка характеризується тим, що необхідність її здійснення стала звичною, навіть не усвідомленою в усіх аспектах. Вона є внутрішньою потребою людини. Так, водій зі стажем зупиняється на червоне світло світлофора автоматично, не замислюючись над змістом сигналу, можливими наслідками порушення його вимог. Це звичайна, іноді несвідома поведінка.

По-сьоме, організаційна свідомість особистості може розглядатись і через поняття «правопорушення». Правопорушення є соціальним і

юридичним антиподом правомірної поведінки, їх соціальні і юридичні ознаки протилежні. Це різновид антисоціальної поведінки. У соціальному розумінні правопорушення – поведінка, яка суперечить інтересам суспільства, може завдати шкоди правам і законним інтересам громадян, їх колективам і суспільству в цілому, ускладнює і дезорганізовує суспільні відносини.

Зрозуміло, що окремі правопорушення не є небезпечними для суспільства в цілому. Проте, взяті в сукупності, вони становлять суттєву небезпеку для нього, порушують режим законності, встановлений правопорядок.

Отже, правопорушення – це суспільно небезпечне, шкідливе, винне діяння деліктоздатного суб'єкта, яке суперечить вимогам правових норм.

Розглянемо основні ознаки правопорушення. По-перше, це протиправний акт поведінки, що порушує саме правову норму, а не будь-яку іншу із соціальних норм. По-друге, правопорушення як зовнішній акт поведінки є діянням, яке може проявлятися у формі дії або бездіяльності. Зазначимо, що правопорушенням не визнаються наступні дії: думки, почуття тощо. По-третє, правопорушення – це свідомий і вольовий акт поведінки, тобто скоєний особою, яка розуміє характер і значення свого діяння і може управляти своїми вчинками. Тому це варіант поведінки, вчинений осудною і дієздатною особою. Неповнолітні і психічно хворі люди законом не визнаються як дієздатні. По-четверте, правопорушенням визнається лише винне діяння, тобто скоєне умисно або з необережності. По-п'яте, характер наявності причинного зв'язку між діянням і суспільно небезпечними наслідками, що настали, тобто такі наслідки зумовлені саме цим діянням, а не іншими причинами. По-шосте, правопорушення завжди завдає суспільству певної шкоди, а тому завжди є небажаним, суспільно небезпечним.

Суспільна небезпека правопорушення визначається сукупністю його ознак:

- а) цінністю того блага, на яке посягає правопорушення;
- б) шкідливістю наслідків, що настають як результат правопорушення;
- в) способом діяння; мотивами діяння, формою та ступенем вини.

Відсутність хоча б однієї з перелічених ознак не дозволяє розглядати діяння як правопорушення. Ознаки правопорушення повинні аналізуватись у сукупності, системно. Вони дозволяють відмежовувати правопорушення від порушень інших соціальних норм і утворюють поняття «склад правопорушення» [323-324].

По-восьме, нарешті, організаційна свідомість особистості розглядається через поняття *правосвідомість*. Як ми вже зазначали, право завжди пов'язане з суспільним життям людини. Людина є носієм і основним споживачем його норм, а її інтереси і потреби – джерелом змісту правил поведінки людей в суспільстві. Норми права створюються людьми. В них люди вкладають свої знання, розум і свідомість, тобто уявлення про мету і завдання права, наслідки його регулятивної діяльності та про способи і методи регулювання правом відносин між людьми в суспільстві. Отже, свідомість у галузі права – правосвідомість – обов'язковий елемент його виникнення, розвитку та функціонування. Саме виходячи з цих засад, ми можемо визначити, що правосвідомість – це вид (форма) суспільної свідомості, що містить сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства до чинного чи бажаного права. Як зазначає М.Цимбалюк, оскільки право не може реалізуватися шляхом встановлення певного правопорядку інакше, ніж через його свідоме використання, дотримання чи виконання суб'єктами правовідносин, поняття правосвідомості є однією з ключових теоретико-правових категорій [343].

Правосвідомість звичайно не існує в «чистому» вигляді. Вона взаємопов'язана з іншими видами і формами усвідомлення реальності і дійсності. Так, часто правосвідомість переплітається з моральними переконаннями, люди оцінюють право і правові явища як моральні категорії добра і зла, справедливого і несправедливого, совісті, честі та ін. Правосвідомість особистості в правовому суспільстві обумовлена пануючими в суспільстві ідеями прав особистості, розумінням суті права як основного соціального блага, що забезпечує свободу і благополуччя людей. В центрі суспільної свідомості правового суспільства знаходяться не караюча функція права, а основи громадянського правового регулювання. Ставлення до права часто визначається політичними поглядами, але однобічний політичний підхід до права (характерний для марксистсько-ленінської концепції) не дає можливості повністю зрозуміти його сутність і роль в житті суспільства. В юридичній науці і юридичній освіті необхідно прагнути до деполітизації права і правосвідомості.

Соціальна психологічна сторона правосвідомості проявляється у звичках правозначимої поведінки, правозначимих соціальних стереотипах і емоційних оцінках, правовій культурі суспільства. Як зазначає С.Ківалов та М.Орзіх, правосвідомість залежить від загальних закономірностей розвитку та функціонування свідомості, виконує пізнавальну, оціночну і регулятивну функцію, є відображенням соціально-економічних відносин даного суспільства, взаємопов'язана з моральною та політичною свідомістю суспільства, залежить від функціонуючого права і сама впливає на правотворчість [239].

Правосвідомість тісно пов'язана з філософськими теоріями, ідеологічними переконаннями, релігійними доктринами. Деякі мислителі визначали, що норми права, їх обов'язковість і примусовість живуть лише в свідомості людей, тому право – явище психологічне (наприклад, Л.Петражицький та ін.).

У дисертації М.Цимбалюка «Онтологічні основи теорії правосвідомості» здійснено дослідження змісту, структури, функцій, механізмів формування та динаміки розвитку феномена правосвідомості в контексті посткласичної парадигми праворозуміння. Пропонується авторське бачення теоретичних концептуалізацій у галузі правової онтології та інтегральних підходів до вивчення форм буття та осмислення права. М.Цимбалюк зробив спробу побудови комплексної теорії правосвідомості, синтезованої на основі інтегративної концепції правової реальності, що поєднує в собі соціально-онтологічні, антропологічні та ціннісно-комунікативні буттєві фактори правової належності [343].

М.Цимбалюк спробував розкрити концептуальну картину ієрархії людського буття в плані її актуального та потенційного впливу на нормативність правосвідомості [343]. На нашу думку, саме через цю ієрархію людського буття, а точніше, через послідовне формування людства в цілому і людини як особистості, висвітлюється особливість впливу правової освіти на формування правосвідомості. Адже кожен з виділених М.Цимбалюком етапів обумовлений впливом правової освіти і виховання. У своєму дослідженні М.Цимбалюк слушно визначає, що «оскільки ж буття права констатується не лише у вигляді тих чи інших об'єктивних суспільних відносин, але й у вигляді ціннісних орієнтацій індивідуального суб'єкта або певного соціуму, інтегральний підхід до окреслення правової онтології не може обмежуватися врахуванням лише антропології та соціології права [343, с. 145]». Мова йде і про те, що дослідження правової свідомості потрібно проводити і з інших наукових ракурсів, наприклад, з ракурсу філософії освіти.

На думку О.Зайчука і Н.Оніщенко, правосвідомість формується за рахунок наступних чинників [307]:

– залучення широких верств населення до правотворчої діяльності шляхом розвитку інститутів прямої (або безпосередньої) демократії та

представницької демократії (проведення референдумів, всенародних опитувань), що має на меті усвідомлення ними змісту правових актів, причин їх прийняття та відповідної реалізації;

- правової пропаганди;
- правильного застосування правових норм органами державної влади, державними підприємствами та установами. Забезпеченням даної умови є чітка і ефективна діяльність працівників органів внутрішніх справ, прокуратури, підвищення рівня їх правової культури;
- охорони конституційних прав і свобод громадян уповноваженими органами державної влади.

Формування та вдосконалення організаційної свідомості особистості в Україні призводить до якісних змін як в розвитку державного устрою, так і в еволюції українського суспільства. Організаційна свідомість особистості впливає на розвиток місцевого самоврядування, якість життя, безпеку кожної людини, організацію і підтримку сильної демократичної влади. Якщо розглядати правосвідомість як аспект організаційної свідомості особистості, то виявиться, що правосвідомість виступає специфічною формою суспільної свідомості. На відміну від інших форм суспільної свідомості, правосвідомість має свій особливий предмет відображення і об'єкт впливу – право як систему правових норм, правовідносини, законодавство, правову поведінку, правову систему в цілому. Правосвідомість не тільки відображає у правових категоріях, концепціях, теоріях, почуттях, поглядах людей правову дійсність, але й спрямовує суб'єкти права на певні зміни у правовому середовищі, прогнозує і моделює їх. Саме тому правова освіта основною метою свого впливу вбачає формування правосвідомості у кожного громадянина України, а також організаційної свідомості особистості в цілому.

1.3. Принципи, методи та категоріальний апарат дослідження

В основі права лежить принцип справедливості, що характеризує моральний зміст нормативного характеру правил поведінки людей у суспільстві, встановлених і забезпечених державою. Українське законодавство являє собою зовнішнє відображення права, визначає рівень свободи людини, яка постійно вступає у правовідносини з іншими людьми, колективами людей, державою та суспільством у цілому. Кожна приватна чи посадова особа, громадянин, особа без громадянства чи іноземний громадянин мають бути переконані в тому, що їхня діяльність відповідає вимогам правових приписів. Названі правові приписи характеризують рівень культури творення та реалізації права кожної посадової особи. Якісна праця посадових осіб цих органів є критерієм якості законодавства та його здійснення. Система чинного законодавства в Україні визначає також режим додержання законів усіма суб'єктами права і рівень правового порядку на певній території України чи в межах її кордонів.

Формування організаційної свідомості особистості на нашу думку передбачає проходження декількох етапів:

1. *Оволодіння знаннями, нормами і правилами поведінки.* Це перший етап входження в систему впливу правової освіти, на якому діють норми, правила, особливості життєвої поведінки. Людина стає членом певної соціальної системи (сім'ї, колективу), де вже діють певні правила, норми, яких їй доведеться дотримуватись;

2. *Формування почуттів (стійких емоційних відношень людини до явищ дійсності).* Вони сприяють трансформації певних дій особистості із сфери розумового сприйняття;

3. *Формування переконань (інтелектуально-емоційного ставлення суб'єкта до будь-якого знання як до істинного (або неістинного)).*

Переконання, що ґрунтуються на істинних знаннях, будуть, з одного боку, своєрідним мотивом діяльності, а з другого – «стрижнем» поведінки особистості;

4. *Формування умінь і звичок поведінки.* Формування умінь (засвоєного способу виконання дій, заснованого на сукупності набутих знань і навичок) і звичок (схильності людини до відносно усталених способів дій) потребує поступовості й систематичності вправляння, посиленості та доцільності поставлених вимог, їх відповідності рівню розвитку учнів. Воно пов'язане з активною діяльністю особи у сфері реальних життєвих ситуацій.

Формування організаційної свідомості особистості є складним, багатогранним процесом, у якому тісно переплетені внутрішні та зовнішні суперечності. Внутрішні суперечності стосуються особи вихованця, а зовнішні – середовища, в якому відбувається процес виховання.

Принципи формування організаційної свідомості особистості є узагальненою системою вимог, які охоплюють усі аспекти виховного процесу, впливу правової освіти, а також відображають результати цієї роботи.

Формування організаційної свідомості особистості засобами правової освіти ґрунтується на принципах: цілеспрямованості (початком будь-якої діяльності), поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів (студентів) (діяльність – трудова, пізнавальна, художньо-творча – розвиває соціальну активність, ініціативу організаційної свідомості особистості), поваги до особистості світосприйняття, урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, систематичності і послідовності виховання, єдності педагогічних вимог школи, сім'ї та громадськості, єдності свідомості й підсвідомості – гармонії психіки, єдності загальнолюдського і національного, природовідповідності, культуровідповідності, гуманізації, демократизації, етнізації.

На нашу думку, правова освіта як чинник формування організаційної свідомості особистості ґрунтується на чотирьох базових принципах:

1. Гуманізації правової освіти;
2. Демократизації правової освіти;
3. Випередженні правової освіти;
4. Безперервності правової освіти.

В основу гуманізації юридичної освіти покладені:

- людинолюбство;
- милосердя, як співчутливе ставлення до ближнього і поблажливість до нього, вибачення за його недоліки;
- визнання за навчанням права на всебічний розвиток;
- ідеали добра, краси, істини, справедливості, рівноправних відносин між людьми;
- віра, «бо віра є не що інше, як головне та стимулююче прагнення людини, яке визначається у її житті, переконаннях, прагненнях і вчинках [229, с. 137]».
- надія, яку в свій час відомий український філософ В.Шинкарук визначив як єдність протилежностей знання і віри. Це визначення досить точно охоплює сферу існування надії – вона зароджується там, де закінчується раціональне знання і починає свій дужий злет у майбутнє віра. «Надія – це крила віри» [358, с.414].
- любов. Як вважає відомий російський філософ І.Льїн: «Там, де починається любов, там закінчується байдужість, сірість, екстенсивність: людина збирається і *зосереджується*... [144, с. 154]»;
- свобода і творчість;
- створення для осіб, які навчаються, відповідно, суто людських умов та багато інше.

Виходячи з робіт О.Новікова, ми можемо виділити сім основних принципів розвитку демократизації правової освіти в Україні [229, с. 264]:

1. Самоорганізація навчальної діяльності учнів та студентів;
2. Умови співробітництва педагогів та учнів;
3. Відкритість освітніх закладів для правової освіти;
4. Різноманітність освітянських систем;
5. Регіоналізація правової освіти;
6. Рівні умови доступу до правової освіти;
7. Суспільно-державне управління правовою освітою.

У другому розділі дисертаційного дослідження, спираючись на дослідження О.Новікова, ми розглянули три основних принципи розвитку випереджаючої правової освіти в Україні [229, с.266]:

1. Правове просвітництво населення потребує випереджаючого виробництва;
2. Випереджаюча підготовка кадрів для регіонів;
3. Самостійний розвиток особистості: учня, студента, слухача, курсанта. Крім цього, у другому розділі дисертації, використовуючи методологію О.Новікова, ми розглянули наступні принципи розвитку безперервної правової освіти в Україні [228-229]:

- 1) Значення базової правової освіти для перманентного розвитку суспільства;
- 2) Багаторівненість освітянських програм;
- 3) Додатковість базової та післядипломної освіти;
- 4) Кореляція освітянських програм;
- 5) Послідовність освітянських програм з права;
- 6) Інтеграція освітянських структур з метою вдосконалення правової освіти;
- 7) Гнучкість організації форм правової освіти;

На нашу думку, теорія організаційної свідомості багато в чому успадкувала методологічну базу та категоріальний апарат вчення Т.Котарбинського, а наше дисертаційне дослідження дозволить виявити та поглибити евристичний потенціал цих зв'язків.

Методологія нашого дисертаційного дослідження – це сукупність способів, логічних прийомів, теоретичних принципів, за допомогою яких розглядається правова освіта як чинник формування організаційної свідомості особистості.

У дисертаційному дослідженні ми використовували такі групи методів:

- *загальнонаукові*: формально-логічний, соціологічний, системний, структурно-функціональний, конкретно-історичний, статистичний тощо;
- *загально-логічні (конкретно-наукові)*: аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, абстрагування, аналогія, моделювання;
- *приватно-наукові*: порівняльного правознавства, техніко-юридичного аналізу, конкретизації, тлумачення тощо.

Методи, якими користувалась авторка дисертаційного дослідження можна поділити на:

- емпіричні, спрямовані на виявлення, фіксування, збирання, систематизацію інформації про факти та явища,
- теоретичні, функціональне призначення яких – тлумачення, пояснення зібраних даних, побудова понять, концепцій, прогнозів.

О.Скакун методи науки теорії держави і права, які в нашій концепції закладені як основа правової освіти, поділяє на [279]:

- *загальні*, що використовуються більшістю суспільних наук і складають філософський рівень юриспруденції. Мова йде про такі методи, як: діалектичний, структурний, функціональний, формально-логічний, аналіз і синтез. Наприклад, виходячи з діалектичного методу, право розглядається як явище, яке пронизує різні сфери суспільних відносин, перебуває у

постійному розвитку, якісному відновленні – це рабовласницьке, феодальне, буржуазне, неокапіталістичне право;

– *окремі (конкретні)* методи, серед яких домінують: формально-догматичний (юридично-технічний), соціологічний, статистичний, конкретно-історичний, порівняльно-правовий. Останній передбачає зіставлення юридичних понять, явищ і процесів, з'ясування між ними подібності та відмінностей, їх класифікацій, генетичних зв'язків;

– *спеціальні* методи, які ґрунтуються на досягненнях суспільних і технічних наук. Це математичний, кібернетичний, психологічний та ін. методи.

Методологічну основу аналізу організаційної свідомості її структури, форм тощо складає комплексний підхід, який формується з морфологічного та функціонального аналізу. Морфологічний аналіз забезпечує вивчення загальних характеристик організаційної свідомості, взаємодію індивідуальної та суспільної форм організаційної свідомості на основі діалектики. Структуру організаційної свідомості особистості, внутрішню організацію, взаємозв'язок компонентів та функцій, механізмів, що забезпечують цілісність системи, досліджено на основі принципів системності, цілісності та структурності, а також із залученням системного та структурного підходів. З позицій діяльнісного підходу досліджено зв'язок свідомості і правової діяльності, а на основі принципів синергетики вивчено специфіку природи організаційної свідомості особистості, самоорганізаційний характер процесу самовідтворення організаційної свідомості. Функціональний аналіз організаційної свідомості забезпечив дослідження її функціональних властивостей та функціонування. Загальна структура роботи побудована як реалізація методу сходження від абстрактного до конкретного.

Висновки до першого розділу

У першому розділі ми розглянули методологічні основи дослідження формування організаційної свідомості засобами правової освіти. У першому підрозділі, на основі аналізу сучасної літератури, ми довели, що правова освіта, як чинник формування організаційної свідомості, є головним концептом нашого дисертаційного дослідження. У другому підрозділі ми розглянули наукові підходи до формування організаційної свідомості особистості засобами правової освіти. У третьому підрозділі розглянули принципи, методи та категоріальний апарат нашого дослідження. В цілому, ми окреслили поле дослідження, а також філософський та науковий інструментарій, за допомогою якого в подальшому ми будемо досліджувати заявлену проблематику.

Розглянуто і аргументовано концепт дослідження – «правова освіта як чинник формування організаційної свідомості особистості». У роботі правова освіта показана як інструментальний засіб розмежування моральної і правової регуляції поведінки суб'єктів соціального процесу, держави і громадянського суспільства, що створює унормований простір і правові відносини у процесі формування організаційної свідомості особистості, культури і поведінки. Саме завдяки цим властивостям правова освіта здатна ефективно організовувати власні організаційні дії, формувати плідні організаційні відносини з іншими учасниками глобалізаційного руху, вступати в організаційну взаємодію за алгоритмом «суб'єкт-суб'єктних» відносин, породжувати правову державу, мати стійкий ефект правослухняності громадян у відносинах з державою, суттєво зменшувати ентропію громадянського суспільства, забезпечувати верховенство права у соціальному організмі країни і бути передбачуваними партнерами у відносинах з іншими країнами світу.

РОЗДІЛ 2

ТИПОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ІДЕЙ І ПРИНЦИПІВ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ ТА УМОВИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Під правовою освітою розуміють процес передачі фахових знань учням, студентам та іншим макро- і мікросоціальним групам, формування у них умінь та навичок, які сприяють засвоєнню ними позитивного соціального досвіду та розвиток базових соціальних компетентностей. Процес передачі фахових знань, умінь та навичок здійснюється в результаті комплексного впливу всіх видів педагогічної діяльності, які засновані на правовій освіті та вихованні у дошкільних та шкільних періодах, а також під час отримання середньо-спеціальної, вищої освіти (в тому числі, фахової юридичної освіти) та освіти, здобутої протягом життя.

Відомий російський філософ у сфері філософії освіти О.Новіков, який аналізує перспективи розвитку російської освіти у третьому тисячолітті, виокремлює чотири основні ідеї, котрі сприяють якісному розвитку освіти [229]:

1. Гуманізація освіти;
2. Демократизація освіти;
3. Випередження освіти;
4. Безперервність освіти.

На думку О.Новікова, в основу класифікації ідей розвитку освіти покладені суб'єкти, на яких направлена мета освіти («споживачі» освіти): особистість (ідея гуманізації), суспільство (ідея демократизації), виробництво (ідея випереджаючої освіти), сама сфера освіти – рефлексія (ідея безперервної освіти) [228-229].

Розглянемо ідеї, котрі виділені О.Новіковим, стосовно розвитку правової освіти та виховання в Україні, а також умови їх реалізації. На наш погляд, саме підвищення правової культури підростаючого покоління є

основою для формування законслухняного громадянина України та демократичного, громадянського суспільства в Україні в цілому.

2.1. Ідея гуманізації правової освіти в Україні та умови її реалізації

Ідея гуманізації правової освіти в Україні, не дивлячись на плідність досліджень у цій сфері, ще далека від повного розуміння і більш того від втілення у повсякденне життя. В українській системі освіти замало протиріч: з одного боку, в ній від часів радянської системи освіти ще залишились стереотипні погляди на правову освіту, а з іншого боку, уже функціонують європейські підходи до правової освіти та виховання. Загалом, цей повний протиріч контекст створює складне поле для використання у педагогічній діяльності. Метою даного дослідження є систематизація ідей гуманізації правової освіти, що запропоновані для практичного використання у педагогічній діяльності в навчальних закладах України.

У словнику психологічного порталу «Психотест» зазначено, що поняття «гуманізація» трактується як «реалізація принципу світогляду, в основі якого лежить: повага до людей, піклування про них, переконання їх в більших можливостях до самовдосконалення [284]». «Гуманізм» в перекладі із латинської мови означає «людяність». Вперше поняття «гуманізм» зустрічається у працях давньоримського політика і філософа Марка Туллія Ціцерона (106-43 рр. до нашої ери). Ціцерон називав «гуманістичним» стан «естетично завершеної культурної та моральної еволюції «достеменно людського індивіда [284, с. 271]». В історії філософії засвідчено, що гуманістичний світогляд сягає своїм корінням ще у давньогрецьку філософію та спирається на пізнання і соціальну практику античності.

Гуманістичний світогляд вбачає кінцеву мету суспільства у формуванні людиною добробуту, створенні безпосередніх рівностей у відносинах,

справедливості та людяності, як принципів стосунків між людьми. Якщо виходити із гуманістичного світогляду, то гуманізація освіти орієнтується на «підготовку гуманістичної особистості й впливає з визначення самооцінки людини, її права на свободу, щастя, розвиток та прояв своїх здібностей [284]».

В основу гуманізації освіти покладені:

- любов до людини;
- милосердя, як співчутливе ставлення до ближнього і поблажливість до нього, вибачення за його недоліки;
- визнання за навчанням права на всебічний розвиток;
- ідеали добра, краси, істини, справедливості, рівноправних відносин між людьми;

– віра, стосовно якої І.Льїн зазначає наступне: «Вірять – усі люди, свідомо або несвідомо, злобливо або добродушно, сильно або слабо. *Вірують же* – далеко не всі: тому що *вірування* припускає у людині здібність приклеїтися душею (серцем, і волею, і ділами) до того, що дійсно заслуговує віри, що дається людям у духовному досвіді, що відкриває їм «шлях до спасіння» [144, с. 140]». Ще І.Льїн зазначав, що «*те, що не варто смерті, те не варто ні життя, ні віри* [144, с. 143]», або: «*коли смерть запитує душу, то душа відповідає вірою* [144, с. 143]».

– надія. В.Шинкарук визначає надію як єдність протилежностей знання і віри. Це визначення досить точно охоплює сферу існування надії – вона зароджується там, де закінчується раціональне знання і починає свій дужий злет у майбутнє віра. Надія – це крила віри [227, с. 414].

– любов, про яку І.Льїн написав: «там, де починається любов, там закінчується байдужість, сірість, екстенсивність: людина збирається і зосереджується... [144, с. 154]». У І.Льїна любов – це «вподобання досконалості [144, с. 157]», це молитва, яка «*безмовно живе у серці у вигляді заповітного, легкого трепотіння – трепіт очікування, надії, довічного*

оглядання; або, – у вольових людей, – у вигляді впевненості, вимог, наполегливих, невтомних пошуків [144, с. 156-157]».

- свобода і творчість;
- створення для осіб, які навчаються, відповідно, суто людських умов та багато інше.

Відомі російські фахівці у галузі філософії освіти Є.Гусінський і Ю.Турчанінова визначили, що розглядаючи процес освіти як розвиток особистості у культурі суспільства, ми повинні чітко розрізнити дві його складові [104]. З одного боку, людина активна, але рухається по шляху пізнання, розробляє та удосконалює індивідуальну систему моделей світу. З іншого боку – особистість зростає у культурному середовищі та стає його невід’ємною частиною, приймає норми, звичаї та традиції, освоює моделі поведінки, котрі належать даному суспільству. Становлення та розвиток індивідуальної культури у культурному просторі суспільства виступає об’єктом дослідження філософії освіти. Є.Гусінський та Ю.Турчанінова зазначають, що «у процесі діалогу з соціальним середовищем особистість набуває досвіду дій, споглядань, уявлень та міркувань, котрі створюють її світогляд [104, с. 99]».

Саме з цієї причини, аналізуючи досвід російських та європейських спеціалістів в сфері правової освіти, ґрунтуючись на дослідженнях О.Новікова, ми пропонуємо наступні принципи розвитку гуманізації правової освіти в Україні:

- 1) гуманітаризація правової освіти;
- 2) фундаменталізація правової освіти;
- 3) діяльнісна направленість правової освіти.

На наш погляд, запропоновані принципи впливають із способу життя українського суспільства і відповідають тим цілям та завданням, котрі стоять перед Україною на шляху до формування та розвитку принципів демократії.

В основі проведеної класифікації принципів гуманізації правової освіти в Україні закладені переконання особистості, охоплення її внутрішньої системи поглядів (я-світогляд, в термінології О.Базалука [19]) та безперервне прагнення до реалізації закладених внутрішніх, творчих потенціалів. Наведена класифікація об'єднує: емоціональні (гуманітаризація), інтелектуальні (фундаменталізація) і вольові (діяльнісна направленість) риси особистості, а також національний менталітет як інтегративну характеристику переконань особи (національний характер освіти) [229].

Розглянемо умови реалізації вищенаведених принципів гуманізації правової освіти в Україні.

2.1.1. Гуманітаризація правової освіти – філософські аспекти

Дослідник В.Лупанов висунув тезу: «наше століття є століттям гуманітарної освіти та соціально-гуманітарних знань, на відміну від ХХ століття, яке було століттям фізики та технократії» [205, с. 97]. Ця теза констатує тенденцію гуманітаризації освіти в Україні.

Дослідник О.Овчарук в роботі «Сучасні тенденції розвитку змісту освіти в зарубіжних країнах» під принципом гуманітаризації освіти розуміє наступне [232, с. 7]:

- 1) зближення технічних, природничонаукових і гуманітарних знань;
- 2) зміни орієнтирів у визначенні освітніх ідеалів;
- 3) відмову від технократичних підходів;
- 4) соціокультурне спрямування змісту освіти.

Дослідниця О.Мамонтова в монографії «Гуманітаризація вищої освіти як технологія управління соціально-політичними процесами у період становлення «суспільства знання»» зазначає: «гуманітаризація освіти заснована, перед усім, на розширенні інформаційного змісту гуманітарних дисциплін в професійній підготовці, забезпечує засвоєння студентами

гуманістичних цінностей, формування основ гуманістичного світогляду, розвиток гармонічно розвинутої особистості. Розглядаючи гуманітаризацію освіти як засіб залучення молоді до духовних цінностей цивілізаційного рівня, керівництво країни та суспільство в цілому повинні усвідомити, що виховання людини нової формації стане можливим тільки за умов визнання нової ролі гуманітарної освіти у сучасних умовах, формування нової стратегії розвитку гуманітарної освіти в ситуації постіндустріального суспільства та впровадження інноваційних технологій у навчальний процес [215]».

Ми розглянемо гуманітаризацію правової освіти в Україні, спираючись на принципи, які запропонував на початку XXI століття О.Новіков [228-230]. На наш погляд, той теоретичний фундамент, який заклав О.Новіков у філософське осмислення проблеми гуманітаризації освіти, дозволить не тільки проаналізувати стан цієї проблематики на освітянських теренах нашої держави, але і зробити прогноз відносно розвитку гуманітаризації правової освіти в Україні.

а) Поліпшення естетичного навчання та виховання учнів та студентів.

У статті 54 Конституції України зазначається: «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. <...>

Культурна спадщина охороняється законом.

Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами [183]».

Н.Волкова дає наступне визначення естетичного виховання: «естетичне виховання – це педагогічна діяльність, спрямована на формування здатності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси [71, с. 120]».

Як писав видатний український педагог В.Сухомлинський: «Краса – могутній засіб виховання чутливості душі. Це вершина, з якої ти можеш побачити те, чого без розуміння і почуття прекрасного, без захоплення і натхнення ніколи не побачиш. Краса – це яскраве світло, що освітлює світ. При цьому світлі тобі відкривається істина, правда, добро; осяяний цим світлом, ти стаєш відданим і непримиренним. Краса вчить розпізнавати зло і боротися з ним. Я б назвав красу гімнастикою душі, вона виправляє наш дух, нашу совість, наші почуття і переконання. Краса – це дзеркало, в якому ти бачиш сам себе і завдяки йому так чи інакше ставишся сам до себе [296, с. 120]».

Метою естетичного виховання є високий рівень естетичної культури особистості, її здатність до естетичного освоєння дійсності.

Як зазначає в своєму дисертаційному дослідженні С.Стельмах: «Одним зі стратегічних завдань реформування сучасної освіти згідно з національною доктриною розвитку освіти в Україні, національною концепцією загальної середньої освіти, концепцією художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх школах є формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного і морального здоров'я, всебічний розвиток її природних здібностей та задатків. Однак процес перебудови навчання, виховання та освіти дитини, пробудження у ній творчих, розвивальних сил часто відбувається спонтанно, повільно, неефективно, оскільки особистість не завжди є суб'єктом перетворення цього світу і самої себе [292, с. 2]».

На жаль, в останні десятиліття в Україні припинили звертати належну увагу на естетичне виховання. Наприклад, естетика, як філософська дисципліна, що розглядає основу чуттєвих знань, джерела краси, гармонії у світі, вилучена із обов'язкових курсів для студентів юридичних факультетів

вищих навчальних закладів України. Естетика поряд з деякими іншими філософськими дисциплінами пропонується студентам на вибір, а не як основний предмет.

Звичайно, подібна практика призводить до негативного впливу на формування внутрішнього світу (я-світосприйняття) студента – його особисту, внутрішню систему поглядів, яка в цей період формується у нейронних ансамблях його психіки і через призму якої в подальшому студент буде сприймати всю інформацію, яка стане доступна йому для сприйняття із зовнішнього світу. Студент позбавляється можливості якісної систематизації внутрішніх поглядів на ставлення до природи і мистецтва, розуміння причин виникнення та ролі природи та мистецтва у художній творчості і насолодах. Так і не зрозумілим для студента залишається вчення про сутність та форму прекрасного у художній творчості, у природі й в житті; класичне положення про мистецтво як про особливий вид суспільної ідеології і т. ін. У результаті такого вільного поводження з естетичним навчанням, внутрішня система поглядів випускника-юриста суттєво викривляється, деформується, що врешті-решт, призводить до негативних наслідків у його професійній діяльності. Естетичне виховання – це систематизація чуттєво-емоціональної складової психіки людини, кореляція аспектів розуму та душі, гармонія і досконалість світосприйняття.

Світогляд та світосприйняття людини без естетичного виховання стає сухим та приземленим, дріб'язковим та безнатхненним. У філософії такий світогляд є перевагою у суспільстві технократії, меритократії², бюрократії і т. д., де технократія – це суспільство, яке збудоване на основі концепції технократизму; меритократичне суспільство, де влада належить науково-технічним спеціалістам; бюрократія – це суспільство, у якому всі справи

² Меритократія (букв. «влада достойних», від лат. *meritus* – достойний, гідний і грец. *кратос* – влада, правління) – принцип управління, згідно з яким керівні пости повинні займати найздібніші люди, незалежно від їхнього соціального чи економічного походження.

зосереджені в руках органів центральної урядової влади, які діють за наказом (під керівництвом) та через розпорядження (виконання підлеглими).

Наступною умовою реалізації принципу гуманітаризації правової освіти в Україні є поліпшення етичного навчання та виховання підростаючого покоління.

б) Удосконалення етичного навчання і виховання учнів, студентів та інших представників макро-, та мікросоціальних груп.

На жаль, і в цьому напрямку вплив системи освіти України на формуючу внутрішню систему поглядів підростаючого покоління має недоліки, які призводять до проблем у світосприйнятті, у налагодженні взаємозв'язків між внутрішнім світом людини і соціальним середовищем. Через численні причини, котрі пов'язані в першу чергу із освітньою політикою в Україні, студенти недооцінюють значення етики як філософського дослідження моралі та моральності для формування власного світогляду – я-світогляду [19]. Студентам не до кінця пояснюють різницю між науковим та філософським дослідженнями, між науковою та філософською методологією. Викладачі етики часто замість масштабних досліджень сумління, співчуття, дружби, сенсу життя, самопожертвування та інших важливих здібностей людини, які забезпечують спільне проживання людей (що в принципі і досліджує етика), роблять акцент на історії філософії, на вивченні застарілих етичних систем попередників. Якщо врахувати і без того застережливе ставлення підростаючого покоління до філософії, його природній страх перед світоглядною та гносеологічною глибиною досліджень, якими займається даний предмет, то ми можемо констатувати, що це є однією із причин, через яку етика для багатьох студентів-юристів перетворюється на важкий та малозрозумілий предмет. Замість широкої систематизації чуттєво-емоціональної складової психіки підростаючого покоління, етика розтрачує свій потенціал у складних для сприйняття монологах викладача та практично марну, низькоефективну самоосвіту.

Адже в принципі етика разом із естетикою покликані закладати основи комунікації студента-юриста з навколишнім середовищем, багатство та різнобіччя світосприйняття, гуманітарну основу світогляду.

На наш погляд, у вищих навчальних закладах України вводити етику на першому чи навіть на другому курсі навчання – помилково. Адже поряд з такими предметами як філософія, логіка та ін., які доступні для більш досконалої психіки, етика потребує запровадження для студентів як мінімум третього курсу навчання (як мінімум 19-22 роки). Саме у цей період часу внутрішня досконалість нейронних ансамблів психіки дозволяє відповідально і самостійно розбиратися в основах спільного проживання людей, які досліджує етика, прагнути зрозуміти для себе важливість цих аспектів, так як у правовому навчанні та вихованні вони перетворюються у домінанти зрівноваженої, професійної позиції, на структуру та функціонування суспільства як соціального організму.

Насправді, етичне навчання та виховання покликано удосконалювати світосприйняття учнів та студентів-юристів, розширювати та збагачувати їх уявлення про важливість здібностей людей у соціальних комунікаціях. Масштаб та глибина розуміння етичних норм дозволить громадянину України більш об'єктивно та незалежно оцінювати вчинки інших людей, внесе ясність у розуміння аспектів існування суспільства та співіснування особистостей.

Як зазначає фахівець з етики І.Водянська: «Моральні питання пронизують всю систему навчально-виховної діяльності і є базовими для неї. Одночасно важливо розкривати світоглядні аспекти моралі і в рамках окремих шкільних курсів – «я і Україна», «етика», «людина і світ», «основи філософії», «людина і суспільство» тощо. Зокрема, основною метою шкільного курсу «етика» є створення умов для формування моральних цінностей та моральної культури особистості [70]».

І.Водянська бачить основні завдання курсу «етика» в наступному [70]:

- поглиблювати знання учнів про людину та моральні взаємини у суспільстві, основні моральні норми і цінності українського народу та загальнолюдські цінності, зовнішні правила культурної поведінки (етикету);
- удосконалювати вміння керуватися в поведінці моральними нормами та цінностями, виявляти дружелюбність, ввічливість, повагу й чуйність до інших, толерантність та милосердя, розвивати власні моральні якості та переконання, дотримуватися етичних норм у повсякденному житті, контролювати, оцінювати та регулювати свої взаємини з іншими, здійснювати свідомий вибір у складних життєвих ситуаціях, орієнтуючись на духовні цінності;
- формувати позитивне ставлення й мотивацію до застосування моделей поведінки, орієнтованих на моральні цінності українського народу та людства у цілому;
- збагачувати досвід моральних взаємин з представниками інших культур, націй, вікових, соціальних груп тощо;
- стимулювати пізнавальний інтерес до процесів самовиховання та самоосвіти, основ моральної культури людства.

Ще однією умовою гуманітаризації правової освіти в Україні є змінене відношення до економічного навчання підростаючого покоління та до співіснування в умовах ринкової економіки.

в) Покращення економічного навчання та виховання учнів й студентів-юристів.

У розвинутих умовах ринкової економіки, на наш погляд, дуже важливо надати студентам-юристам необхідні навички в організації та веденні юридичного бізнесу. На даний момент, через різні обставини, які переважають у сучасному суспільстві, домінуючими стали матеріальні потреби. На рівень до загальнолюдських цінностей зведені такі матеріальні цінності як: матеріальна незалежність, кар'єрний зріст, економічна самодостатність тощо. У сучасному суспільстві не прийнято пропагувати і

тим більш підтримувати принципи аскетизму, альтруїзму, поміркованості та стриманості. На наш погляд, за цієї причини правова освіта, крім фундаментальних, визначених естетичних та етичних цінностей, повинна надавати підростаючому поколінню можливість самореалізації в економічному просторі, у тому середовищі, в якому актуалізовані сучасні потреби.

З одного боку, така можливість відкриває перед студентами додатковий простір до самореалізації, задоволення загальних потреб, з іншого боку – готує їх до існування в умовах ринкових відносин, конкуренції і боротьби за середовище самореалізації внутрішніх потреб.

Студентам потрібна практика, до того ж практика не тільки юриста-службовця, але й юриста-бізнесмена, який спирається на особисті якості та реалізацію своїх творчих можливостей у приватній юридичній практиці. Подальший вибір спеціалізації юриста не повинен бути випадковим, а виходити із внутрішніх можливостей та особистих рис випускників юридичних факультетів. Чим впевненіший випускник-юрист у своїх можливостях бути самостійним, рішучим і наполегливим, чим більше у нього навичок та вмінь в організації та наданні юридичних послуг, тим більш ефективна його самостійна діяльність, якісніші результати його праці, тим більш високий рівень наданих юридичних послуг. Економічне навчання формує у студента-юриста внутрішню впевненість в своїх силах та незалежність міркувань. Матеріально забезпечений юрист – це гарантія об'єктивного вирішення дискусійних питань та запорука незалежного й безпосередньо прийнятого рішення.

Наступною умовою гуманітаризації правової освіти в Україні постає екологічне навчання.

г) Поліпшення екологічного навчання та виховання учнів й студентів-юристів.

Екологічне навчання покликано сформулювати у внутрішній системі поглядів студента розуміння про тісний зв'язок з природою, яка забезпечує еволюцію людини. При цьому, ми повинні розуміти, що сучасне визначення людини складається з двох самодостатніх понять: із психіки та організму. Людину робить людиною не еволюція організму, а розвиток психіки – цей тезис аргументовано висвітлив у своїх дослідженнях О.Базалук [19-20]. Через це екологічне навчання, в першу чергу, повинно розкривати особливості впливу природи на психіку і психіки (псіпростору) на природу, так як саме у її структурі формується внутрішня система поглядів – я-світогляд, через призму якої людина сприймає інформацію про стан навколишнього матеріального середовища. На наш погляд, неправильно робити акцент в екологічному навчанні на зв'язок між природою та організмом людини. Цей зв'язок дійсно присутній, і ніхто його не заперечує. Але актуальність цього зв'язку, з одного боку, зростає по мірі усвідомлення студентом екологічної проблеми, в міру розуміння ним важливості та першочерговості екологічної проблематики, а з іншого боку, актуальність зв'язку природа-організм поступається значному впливу навколишнього середовища на розгортання психіки в онтогенезі.

Екологічне навчання та виховання підростаючого покоління дозволяє зачепити масштабні проблеми сучасної цивілізації та асимілювати людину в єдиний і функціонуючий соціальний організм. У цьому плані взірцевим є дослідження українського філософа В.Беха, який показав наскільки важливо для ефективної практичної діяльності є відношення людини та суспільства, вкладеність людини у соціальну організацію цивілізації [33-38].

Ми вважаємо, що розвиток правової освіти ні в якому разі не зобов'язаний обмежуватися виключно рамками функціонування держави та права. Правова освіта – це перш за все формування глибокої та масштабної світоглядної основи спеціалістів-юристів, яка при цьому притягне їх до загальнолюдської проблематики та до засад, у яких зростають основні

характеристики сучасної держави та домінуючі риси правової системи. Саме філософська основа повинна закладатися у правотворчості та праворозумінні. Без усвідомлення цієї визначеної філософської глибини неможливо цілісно зрозуміти вплив правової освіти на основи держави та права.

Ще раз звернемо увагу на необхідність професійного росту студента-юриста від курсу до курсу. Правова освіта – це не тільки вивчення спеціальності чи майбутньої професії студента-юриста, а це також спосіб життя та особливий спосіб формування світосприйняття. Для студента-юриста правова освіта – це цілісне сприйняття підвалин державності, розуміння складних взаємовідношень у судовій системі, виконавчій владі, у структурі та проявах соціуму тощо.

Розглядаючи особливості сучасного навчального процесу, автори проекту Концепції розвитку вищої освіти в Україні підкреслюють наступні його недоліки [184]:

По-перше, переобтяженість нормативно-теоретичним навчанням, яке в не повній мірі сприяє підготовці орієнтованих на практику фахівців, не стимулює індивідуальної навчальної активності студентів.

По-друге, викладання юридичних дисциплін переважно ґрунтується лише на позитивістських засадах, наслідком чого є поверхневе знання суті права, змісту правовідносин і відповідних галузей права, а також заучування положень галузевого законодавства. Це призводить до нездатності випускників вищих навчальних закладів, фахівців-юристів, до професійної адаптації в умовах сучасної національної правової системи.

По-третє, навчальні плани є негнучкими і лише поверхнево враховують ті сфери діяльності юриста, що пов'язані не лише із застосуванням норм права, але є важливою прагматичною складовою повсякденної активності фахівця (ділова комунікація, тактика дій, конструктивний аналіз та моделювання ситуацій тощо).

По-четверте, студенти перевантажені вивченням дисциплін, які не мають змістовного юридичного сенсу. Водночас не викладаються курси, що спрямовані на оволодіння ними практичних навичок професії юриста. Якість знань та практичних навичок випускників вищих юридичних закладів не відповідає вимогам практики.

По-п'яте, не набуло належного значення, хоча і поширюється у закладах вищої юридичної освіти, клінічне навчання, що має самостійну нормативно-правову регламентацію на основі відповідного акту Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, а також передбачене у загальнодержавних програмних документах розвитку юридичної освіти.

По-шосте, розрив між вимогами практики та дійсним рівнем підготовки випускників спостерігається також у недостатньому оволодінні юридичною технікою, технікою аргументації; в нездатності вирішувати окремі юридичні проблеми, казуси, знаходити альтернативні рішення тощо.

В цілому, як підкреслює О.Новіков, в основі класифікації умов розвитку принципу гуманітаризації правової освіти покладені започатковані наступні психічні відношення особистості: до себе (естетичне), до інших людей та суспільства (етичне), до виробництва (економічне), до природи (екологічне), до держави (правове) [229].

2.1.2 Умови реалізації фундаменталізації правової освіти

Наступним етапом у розвитку гуманізації правової освіти в Україні є принцип фундаменталізації. Спираючись на дослідження О.Новікова, ми пропонуємо наступні умови реалізації принципу фундаменталізації правової освіти в Україні:

а) Збереження ядра загальної, середньої та середньо-спеціальної правової освіти. На наш погляд, ази правової освіти повинні даватись ще зі шкільних лав як елемент самодисципліни. Вони повинні забезпечити

наступність етичних та моральних норм від покоління до покоління. Однією із проблем українського суспільства є формування у підлітковому віці неповаги до законів і до тих правил, за якими організує своє існування суспільство. Подібне твердження може бути виправлене, якщо у загальноосвітніх закладах I-III ступеню як окремий предмет або факультативне заняття залучити правову освіту та виховання. Чим раніше учням буде привита повага до законів, розуміння суворості та обґрунтованості покарання за правопорушення, тим більш фундаментальною стане правова база – набагато рідше будуть виникати сумніви, щодо можливості уникнення покарання за злочин чи проступок.

Школа повинна допомогти кожній дитині навчитися формулювати й висловлювати особисту думку, виховувати почуття моральної і соціальної відповідальності, сприяти тому, щоб кожна дитина могла стати корисним членом суспільства. Саме в школі дитину повинні навчити поважати права людини, з рівною повагою ставитися до людей різних націй і культур, орієнтуватися на толерантність і взаєморозуміння в стосунках між людьми.

б) Навчання студентів-юристів базовим кваліфікаціям.

Дослідник О.Новіков до базових кваліфікацій відносить наступні уміння [229]:

- вільне володіння комп'ютером та іншою оргтехнікою;
- користування інформаційними базами та банками даних;
- знання та розуміння екології, економіки та бізнесу, фінансові знання, комерційні нахили;
- вміння переносити технології із однієї області в іншу;
- навички маркетингу та збуту;
- правові знання;
- володіння знаннями з патентно-ліцензованої сфери;
- вміння захистити інтелектуальну власність;
- знання нормативних форм власності;

- майстерність презентування технології та продукції;
- володіння принципами існування в умовах конкуренції та можливого безробіття;
- психологічна готовність до зміни професій та сфер діяльності тощо.

Таким чином, випускник-юрист – це не просто правознавець, а й спеціаліст, який володіє цілим спектром актуальних вмінь та навичок у суспільстві. Він є організатором та виконавцем в одній особі.

в) Зміцнення загальноосвітніх компонентів у професійних освітніх програмах.

На наш погляд, юридична освіта повинна супроводжуватись вивченням доповнюючих навчальних дисциплін. У цьому плані варте уваги дослідження О.Базалука «Філософія освіти у світі нової космологічної концепції», в якому автор робить акцент на формуванні стратегічного (глобального і планетарного) мислення [20]. Як приклад О.Базалук наводить особливість розвитку «радянської» системи освіти, яка на відміну від «європейської» системи освіти, супроводжувалась вивченням різноманітних навчальних дисциплін. Наприклад, інженер, крім профільюючих дисциплін, вивчав великий цикл гуманітарних предметів, а в свою чергу гуманітарій отримував знання з вищої математики, геометрії, фізики тощо. Студентами та багатьма викладачами це сприймалось як нісенітниця, анахронізм, який залишився від часів перших класичних університетів.

Але в останні десятиліття дослідники особливостей онтологічного розвитку психіки виявили, що багатодисциплінарність вищої освіти формує в основі внутрішньої системи поглядів студента більш стійку та багатогранну основу – я-світогляд, яка надалі в ході практичної діяльності сприяє всебічному та міждисциплінарному аналізу інформації, що надходить. У даному випадку правове навчання та виховання не повинне стати винятком, тому що цикл гуманітарних та прикладних дисциплін розширює межі аналізу і розумової діяльності студента-юриста, дає можливість зробити його

високоосвіченим, ерудованим та духовно досконалим. Міждисциплінарність правової освіти – це запорука гармонійного становлення внутрішнього світу студента-юриста, це розширений досвід людинознавства і культурознавства.

г) Модульне будування змісту правової освіти (інтегративний варіант як один із можливих).

Використання модульного середовища в освітній практиці України, в тому числі і в правовій освіті, не зовсім відповідає європейським аналогам, звідки модульне середовище і було залучене. Для європейських вищих навчальних закладів модульна освіта спрямована, перш за все, на розвиток самостійності в активності студентів. Одним із основних критеріїв оцінки успіхів студентів в європейських навчальних закладах є звичайна самостійна підготовка студента до занять за програмою курсу в цілому. Не викладач спонукає до навчання студента, а саме розробка і вимоги навчального процесу. Студент стоїть перед вибором: або він самостійно вивчає предмет, та у випадку необхідності звертається за допомогою до викладача – і тоді він отримує вищу освіту, чи, не вивчаючи навчальну дисципліну, студент, відповідно, не буде мати шансів здобути вищої освіти. Введення модульного середовища дозволяє студенту складати запропонований викладачем курс поступово та послідовно, по мірі того, як студент засвоює матеріал та досягає певного його розуміння. Модулі – це кроки студента до оволодіння ним необхідних знань предмету, що вивчається. Модулі дуже зручні та більш ефективні ніж екзамени, котрі використовували у радянській системі освіти. Екзамени, як правило, проводять у кінці навчального семестру. В більшості випадків студент готується напередодні екзамену та після його складання він швидко забуває завчений матеріал.

На відмінну від екзамену, модуль потребує не заучування, а саме розуміння. За семестр можуть бути декілька модулів, під час яких викладач оцінює самостійне та послідовне засвоєння студентом навчального

матеріалу, при цьому маючи можливість постійно повертатись та перевірити вже засвоєну студентом інформацію.

На прогресивність модульного оцінювання навчальних дисциплін звернули увагу два ректори провідних університетів в Україні: Л.Губерський – ректор Київського Національного університету імені Тараса Шевченка та В.Андрущенко – ректор Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. В своїй спільній монографії «Філософія як теорія та методологія розвитку освіти» Л.Губерський та В.Андрущенко розглянули перспективи модульного середовища на освітньому просторі України, дали йому об'єктивну оцінку [101].

д) Посилення наукового потенціалу школи.

Останнім часом вищим навчальним закладам України почали ставити вимоги, щодо збільшення наукових досліджень та створення наукових шкіл в університетах. Причина, яка лежить в основі цих вимог, знаходиться у наочній, ефективній, науковій діяльності європейських та американських університетів. Якщо у радянські часи вищі навчальні заклади займалися навчанням, а академії та підпорядковані науково-дослідницькі інститути займалися наукою, і тому роз'єднували наукову та викладацьку діяльність, то сучасність вимагає іншого підходу – об'єднання науки та викладання. На наш погляд, це правильне рішення, тому що наукова діяльність – це можливість самореалізації студента у повсякденному житті, яка повинна починатись та апробуватись з перших років університетського навчання. Адже студент вже з студентських лав зобов'язаний навчатись науковій діяльності: досліджувати проблематику, аргументувати висновки, аналізувати літературу тощо.

В академічному розумінні науку трактують як спеціалізовану школу, яку проходять не за один рік. Адже чим раніше пройдеш цю школу під керівництвом досвідчених фахівців, тим швидше можна реалізувати внутрішній потенціал психіки в якісному та суспільно-значущому

дослідженні, тим досконаліше формування організаційної свідомості особистості.

У Проекті Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки підтримка наукової та інноваційної діяльності прописана окремими рядками [261]. Автори Проекту зазначають, що сучасна філософія освіти і оновлена стратегія реформування освітньої сфери вимагають принципово нових наукових досліджень, обґрунтованого і послідовного запровадження нових науково-педагогічних технологій, раціональних і ефективних підходів до організації наукової та інноваційної діяльності в освіті [261]. На думку авторів вищеназваного Проекту розвиток системи освіти у зазначеному напрямі ґрунтується на [261]:

- рекомендаціях Нової стратегічної програми європейського співробітництва у галузі освіти і навчання «Освіта і навчання 2020», спрямованої на розбудову інформаційно-зорієнтованих європейських суспільств та перетворення навчання впродовж життя на реальність, доступну всім громадянам;

- створенні ефективної системи методологічного, науково-методичного супроводу модернізації національної освіти, прогнозуванні тенденцій інноваційного розвитку системи освіти з використанням результатів моніторингових досліджень; генеруванні інноваційних ідей, їх визначенні, відборі та забезпеченні впровадження; формуванні відкритої інформаційно-аналітичної бази новацій в усіх підсистемах освіти;

- урахуванні синергетичного підходу до середовищних можливостей навчання – інновації, яка полягає у взаємодоповненні суміжних середовищ: особистісного, етнокультурного (в т.ч. родинного) та ІТ-середовища навчального закладу;

- осучасненні тематики науково-дослідних пріоритетних напрямів наукових досліджень у вищих навчальних закладах та наукових установах освітньої галузі, у системі післядипломної педагогічної освіти, виконанні та

відборі на конкурсних засадах проектів комплексних наукових досліджень і розробок, які здійснюються за кошти державного бюджету та залучених інвестиціях;

- здійсненні практико-орієнтованих психолого-педагогічних досліджень з актуальних проблем розвитку освіти, зокрема: з'ясування нових концептуально-методологічних підходів до створення державних стандартів освіти нового покоління; розроблення інваріантної складової навчання з кожного предмету на основі компетентнісного підходу до навчання та норм психофізичного розвитку дитини і, особливо, педагогічних технологій, пов'язаних з діалогізацією навчання, гармонізуючим, здоров'язберігаючим навчанням;

- вивченні потреб і забезпеченні розвитку дітей особливих груп: обдарованих і з особливими потребами; розробці індивідуальних методик організації їх навчання та соціалізації, проектуванні середовища обдарованих дітей і молоді, що розвиває особистість;

- розробленні ефективних моделей розвитку життєвої компетентності та інтеграції в суспільство дітей і молоді з особливими потребами шляхом сучасного науково-методичного забезпечення змісту корекційної та інклюзивної освіти;

- створенні нормативно-правового, методологічного, науково-методичного, навчально-технічного забезпечення системи освіти, що враховує оцінювання якості і результативності навчальної та виховної діяльності закладів освіти, системи консультування, наукових експертиз фахівців-науковців НАН, НАПН України, інших наукових установ;

- створенні системи мотивацій, стимулювання та заохочення інноваційної діяльності у сфері освіти, розробки нових концептуальних моделей удосконалення окремих підсистем освіти; розробці системи нівелювання ризиків негативних наслідків інноваційної діяльності у системі освіти.

Аналізуючи досвід Київського Національного університету імені Тараса Шевченка та Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Л.Губерський і В.Андрущенко відзначають, що звісно, у роки радянської влади, коли зв'язок між академією наук та університетами був дієвим і взаємовигідним, модель взаємодоповнюючого співробітництва між університетським освітнім та академічним науково-дослідницьким середовищем складала гідну конкуренцію європейським і американським моделям, в яких вся науково-дослідницька робота концентрувалась в університетах. Але після розпаду Радянського Союзу зв'язок між академічним та університетським простором розірвався. В результаті утворилися дві конкуруючі за бюджетні гроші, далекі від саморозвитку та самофінансування структури, котрі замість цілісної взаємодоповнюючої роботи стали займатися локальною, неконкурентоспроможною, дослідницькою діяльністю [101]. Автори (до речі обидва академіки) пропонують на нових інноваційних початках відновити зв'язок між університетами та Національною академією наук, тим самим, з одного боку – залучити талановиту молодь до науково-дослідницької роботи, з іншого боку – оновити академічне середовище більш сучасними та насущними дослідженнями.

е) Методологічна підготовка студентів-юристів.

Методологічна підготовка – це не просто навчання, а й практика. Адже методологія – це навчання через практику та практика через навчання. Знати та своєчасно застосовувати методи в юридичній діяльності – це постійне звернення до основ, які значною мірою зменшують ступінь помилок. Саме через цю причину методологічна підготовка складовим аспектом забезпечує фундаменталізацію правової освіти в Україні.

У книзі О.Певцової «Теорія і методика навчання права» авторка пропонує своє бачення, щодо ролі методики навчання права у системі шкільної освіти країни, інновацій у викладанні права, у методологічній

підготовці юристів [243]. В цілому авторка розкриває можливості методології, ефективного використання якісних методів. Для швидкого та якісного засвоєння статей Конституції, законів України тощо, недостатньо гарної пам'яті – потрібна нова методологія, яка сприяє високоякісному опануванню правових норм та актів.

У дисертаційному дослідженні П.Гаджиєвої «Інтерактивні методи у правовій освіті учнів та студентів» відзначено, що цивільно-правове виховання студентів у навчальних закладах повинно бути безперервним, починаючи з дитячого садка і початкової школи та закінчуючи вищими навчальними закладами [79]. П.Гаджиєва вважає, що різні види інтерактивних методів навчання мають неоднакові можливості формувань правових знань і правової культури учнів. Наприклад [79]:

1) розв'язання та складання кросвордів, цікавих завдань з права сприяє розвитку кмітливості, уявлень, вмінню чітко формулювати запитання, удосконалює вправність аналізувати;

2) змагання дає можливість формувати увагу, кмітливість, вміння швидко знаходити відповідь у нестандартних ситуаціях, адекватність самооцінки;

3) дискусії, диспути, рольові ігри розвивають такі здібності як: виділяти проблему, підбирати аргументи, стисло та чітко формулювати і висловлювати свою позицію, виробляти позитивні комунікативні навички, критично мислити та здатність до критичних висловлювань.

Таким чином, методологічна підготовка, з одного боку, допомагає студентам швидко та якісно засвоювати знання та навички з правової освіти, а з іншого боку – випускники-юристи будуть озброєні сучасною методологією, яка сприяє ефективній взаємодії і розвитку у правовому середовищі.

2.1.3 Діяльнісна направленість правової освіти

Наступним етапом у розвитку ідей гуманізації правової освіти в Україні є умова реалізації діяльнісної направленості правової освіти. Спираючись на дослідження О.Новікова під діяльнісною направленістю правової освіти ми розуміємо наступне:

а) Зв'язок теоретичних знань студентів з їх практичними потребами, ціннісними орієнтаціями.

Як зазначає у дисертаційному дослідженні П.Гаджиєва: «Аналіз науково-педагогічної літератури показує, що правову освіту особистості не слід розглядати тільки з позиції її профілактичної ролі у справі боротьби з правопорушеннями у державі. Правову освіту в школі слід розуміти у більш широкому значенні – як необхідну (хоча і недостатню) умову при набутті досвіду демократичної культури [79, с. 15]».

Велику увагу у правовій освіті слід приділяти практичному засвоєнню матеріалу. П.Гаджиєва виділяє наступні цінності та пріоритети правової культури, сутність правової освіти учнів [79]:

- знання особою своїх прав та свобод;
- вміння реалізовувати їх, не порушуючи права та свободу інших людей;
- здатність відповідати за свої вчинки та за свій вибір;
- критичне та одночасно перетворююче відношення до реального життя;
- здатність застосовувати на практиці отримані правові знання.

У навчальному процесі особливо слід звернути увагу на практику, на те, щоб практика не була формальною галочкою в освітньому процесі, а в повному обсязі забезпечувала залучення студента-юриста (коли ми говоримо про вищу юридичну освіту) з першого курсу навчання в спеціалізоване середовище, наприклад, у особливість надання юридичних послуг.

Практика повинна систематизувати теоретичні знання студентів, отримані від викладачів та вчити застосовувати їх у повсякденній діяльності. В європейській освіті практиці приділяють особливу увагу. Адже через практичний досвід не тільки самі студенти приходять до розуміння своєї майбутньої спеціальності і своєї готовності її сумлінно виконувати, але й викладачі складають більш дієвий портрет майбутнього випускника.

Хотілося б звернути увагу на те, що практика правового навчання та виховання – це не просто присутність учнів та студентів у судовій, виконавчій, слідчій обстановці, це повноцінне залучення практикантів у професійну правову діяльність. Одна справа – наочність та роз'яснення матеріалу, і зовсім інша – коли завдяки практиці студенти входять в образ слідчого, прокурора, судді, адвоката чи іншого суб'єкта правової діяльності та виконують покладені на дану особу обов'язки. Ще в 1924 р. в Гарвардській школі бізнесу дійшли до висновку, що для аспірантів неможливо створити підручники, які б поєднували у собі сучасну інформацію та практику. Тому до слухачів стали запрошувати топ-менеджерів провідних корпорацій, які стали пропонувати реальні ситуації, з котрими зіштовхнулися їх компанії, а слухачі повинні були запропонувати свої рішення виходів з цих ситуацій. Запропоновані варіанти слухачів порівнювали з рішеннями керівництва компанії, і потім відбувався аналіз всіх запропонованих варіантів рішень. Даний метод отримав назву «кейс-метод» (case-study, метод конкретних ситуацій). На сьогоднішній час кейс-метод застосовують в американських та європейських університетах. Кейс-метод дозволяє поєднувати теоретичне знання з практикою та з високим ступенем достовірності перевіряти готовність студентів-випускників до практичної діяльності.

Важливим способом формування в учнях та студентах повної уяви про вимоги прав особистості, виражені у нормах юридичної відповідальності, є практика правового спілкування населення з органами внутрішніх справ у

процесі правозахисної діяльності у зв'язку з порушенням прав і свобод. На думку деяких вчених, ця форма найбільш результативна з погляду правового виховання. Звідси формується найважливіше практичне завдання – домагатися від працівників органів внутрішніх справ точного і повного знання правових норм, що регламентують їх діяльність [328, с. 15]. Значення всебічного інформування населення про специфіку вимог прав особистості, виражених у нормах юридичної відповідальності, важко переоцінити. У результаті знання про них перевищують авторитет юридичної відповідальності, що виступає важливою передумовою її позитивної реалізації.

У проекті концепції розвитку вищої юридичної освіти в Україні в розділі «Вдосконалення навчального процесу» зазначаються такі позиції [184]:

1. Збалансування співвідношення загальноправових дисциплін та юридичної казуїстики, як у межах бакалаврських, так і магістерських програм, а також обсяги наявних форм навчального процесу – аудиторної, позааудиторної та самостійної роботи, співвідношення яких має змінюватися в бік збільшення годин на практичні заняття залежно від року навчання;

2. Проведення практичної підготовки студентів-юристів в групах по 10-15 осіб з метою залучення всіх студентів до практичного вирішення ситуаційних завдань, кращого контролю щодо процесу вирішення ситуацій та об'єктивності оцінювання;

3. Впровадження форм, методів навчальних занять: розгляду реальних випадків правозастосування, проведення студентських дебатів, активного поширення імітаційних судових засідань та юридичних процедур регулятивного спрямування (отримання дозволів, реєстрація нерухомості, компаній, акцій тощо), участі у законотворчій роботі, проведення щорічних олімпіад з правознавства, консультування (інтерв'ювання) із запрошенням як

арбітрів юристів-практиків, використання бінарних лекцій за участю викладача та юриста-практика;

4. Розробка комплексних навчальних курсів, що охоплюють практику виконання юридичних документів («юридичне письмо»), тактику та стратегію прийняття правових рішень, розробку та написання юридичних документів, елементи юридичної психології, етику та діяльність з представництва інтересів громадян та юридичних осіб в судах, державних органах, органах місцевого самоврядування, риторику та судове мовлення.

5. Внесення змін та доповнень до наказів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України щодо юридичних клінік з метою включення курсу юридичної клініки до навчальних планів юридичних вищих навчальних закладів. Суттєве підвищення значення клінічної освіти у навчальному процесі, а саме: залучення студентів до юридичних клінік як виду навчальної практики на усіх курсах навчання та зняття не виправданих вікових і кваліфікаційних обмежень; покращення матеріального та професійного кадрового забезпечення клінік (залучення на договірних засадах викладачів та юристів-практиків до керівництва, кураторства та консультування діяльності клінік), виділення годин навчальної та методичної роботи викладачів на роботу в юридичній клініці; розширення спільних програм юридичних клінік та неурядових організацій правозахисного спрямування; оцінювання роботи студентів у юридичних клініках, зокрема, у формі особистої звітності, та врахування цих результатів при нарахуванні навчальних кредитів та оцінюванні виробничої практики.

6. Збільшення обсягу практичної підготовки в магістратурі. Зокрема запровадження окремих курсів з ведення переговорів, медіації та договірної роботи, складання юридичних документів підвищеної складності (наприклад, касаційних скарг, меморандумів, матеріалів юридичної оцінки (due diligence), юридичних висновків, технік та методик юридичного аудиту тощо), тактики ведення справ у судах вищих інстанцій, міжнародному комерційному

арбітражі, юридичної конфліктології та юридичної техніки, а також курсів державного управління, менеджменту в галузі, психології управління. Під час викладання зазначених курсів має віддаватися перевага практичним заняттям та рольовим іграм.

7. Розширення системи спеціалізованих факультативних курсів з комбінованим академічно-практичним складом викладачів та випробуваннями у вигляді участі у вирішенні реальних правових конфліктів (спорів, справ, ведення переговорів) під керівництвом куратора (як правило, висококваліфікованого юриста) із наступним заохоченням учасників таких програм;

8. Визначення базових вищих навчальних закладів та кафедр для запровадження постійно діючих наукових й науково-методичних семінарів для педагогічних, наукових і науково-педагогічних працівників;

б) Вдосконалення системи знань, які визначають діяльну направленість особистості.

Не всі знання, які отримані в навчальних закладах, сприяють діяльній направленості осіб, які навчаються. Адже коли ми розглядаємо визначну діяльну направленість майбутнього випускника-юриста, ми, насамперед, маємо на увазі ті предмети (їх комплекс), які з одного боку – роблять випускника-юриста фахівцем у своїй сфері діяльності, а з іншого боку – зацікавленою у професійному рості людиною, яка крім обов'язків знаходить у своїй роботі задоволення.

У цьому плані звертають на себе увагу дослідження російського економіста та аналітика В.Іноземцева, який наголошує на тому, що у майбутньому постіндустріальному суспільстві буде мати значення тільки творча активність особистості, яка проявляється у вільній та повноцінній реалізації внутрішніх потенціалів психіки у повсякденності [145]. Із цього приводу І.Іноземцев пише: «Ми вважаємо можливим виділити три різних типи активності:

- інстинктивну діяльність людини на ранніх етапах її прогресу;
- власна праця (labour);
- і творча діяльність (creativity, або creative work) як заперечення праці.

Протиставляючи творчість праці, слід звертати увагу на специфічні форми людської взаємодії, адекватні творчості як типу діяльності. Як вже зазначалось, творчість пробуджується прагненням людини до самовдосконалення і його метою виступає сама особа. У цьому процесі головне значення має не діяльність на перетворення речей та природи, а та взаємодія між індивідами, яку Д.Белл правдиво називає «грою між людьми» [145, с. 51-52].

Як вважає І.Іноземцев, сьогоденне становище, коли більша частина населення змушена працювати, а не творити (тобто реалізовувати себе не виходячи із внутрішніх бажань та захоплень, а через причину «створених обставин», в ім'я поліпшення матеріального добробуту) у найближчий час зміниться. І.Іноземцев пише: «Праця розглядається нами як свідомо діяльність, основою якої є спонукальний мотив, який пов'язаний із задоволенням матеріальних потреб людини. На відміну від праці, творчість представлена більш високим та досконалим типом діяльності та її спонукальна мотивованість сполучена з внутрішніми потребами особистості, прагненням до самореалізації, до збільшення своїх здібностей і талантів, спроможностей та знань. Як здатність людини до створення нового, її прагнення до діяльності, не мотивованої унітарними потребами, творчість існувала завжди, хоча як господарський феномен, вона не була відома ні архаїчному, ні індустріальному суспільству [145, с. 52-53]».

в) Формування вмінь на рівні практики та стратегій інтегративної діяльності.

На цій умові акцентує увагу у своїх дослідженнях О.Базалук [19-20]. Він підкреслює особливості формування тактичного та стратегічного

мислення у студентів вищих навчальних закладів. О.Базалук вважає, що більша частина сучасних проблем у масштабах цивілізації Землі відбувається через неналежне відношення до розвитку стратегічного мислення у молоді. У своїй більшості, як показує аналіз О.Базалука, випускники освітніх закладів виходять у самостійне життя із розумінням тактичних завдань: знайти добре оплачувану роботу, залишити після себе нащадків, створити сім'ю тощо. На запитання, а що далі, навіщо потрібно здійснювати подібні дії, та саме головне, у якій діяльності молода людина планує реалізувати себе у подальші роки життя – ці запитання залишаються без відповідей, вони навіть викликають здивування. Переважна частина, випускників вищих навчальних закладів України думають стереотипно та збираються переслідувати цілі, актуалізовані у масі. Аналіз самостійних робіт на тему «мета мого життя», який був проведений авторкою за довгі роки педагогічної діяльності, свідчить про наступне: кожне покоління своє призначення бачить у сталій тривіальній думці: «народити дитину, побудувати дім та посадити дерево». Але хіба у сучасних реаліях при високих інформаційних технологіях цього достатньо? Адже будинки мають властивість руйнуватися, а дерева всихають та вирубуються, тоді ж, що залишається після людини у пам'яті цивілізації? Діти? Але тоді чим ми відрізняємось від інших тварин, призначення яких полягає тільки у розмноженні?

Відповіді на ці запитання знаходяться в області стратегічного мислення і стратегічної діяльності. Наприклад, О.Базалук у світі стратегічного бачення діяльності цивілізації дає наступне визначення сутності людського життя: *«Сутність людського життя полягає у повноцінній реалізації творчого потенціалу психіки во благо розвитку цивілізації, так як сама цивілізація – це еволюціонуючий стан матерії, який відстоює свої права на існування у структурі світобудови [20, с. 103]»*. Але як у цю сутність людського життя помістити правову освіту, призначення юристів, спеціалістів в сфері теорії держави та права?

Дуже мало серед випускників зустрічається «інакомислячих», які на вершину своєї діяльності виносять стратегічні цілі – орієнтир, досягненню якого вони планують посвятити подальші роки життя. Адже, якщо розібратися, будувати тактичні плани потрібно, виходячи із знань орієнтира – стратегічної цілі.

У цілому, спираючись на праці О.Новікова та інших дослідників у сфері правової освіти та філософії освіти, ми дійшли до розуміння того, що в основі класифікації принципу діяльнісної направленості закладені [229]:

- вміння здійснювати інтегративну професійну діяльність як вищу ланку досвіду особи;
- знання, які визначають діяльнісну направленість особистості;
- майстерність на рівні тактики та стратегії професійної діяльності.

Таким чином, виходячи із розглянутого матеріалу першого підрозділу, ми можемо зробити висновки, що ідея гуманізації освіти в Україні при якісній систематизації та більш глибокому розумінні здійснення на практиці. Втілення ідеї гуманізації у педагогічних впливах на учнів та студентів, призводять до наступного:

- досконалості світоглядних позицій студентів;
- укріпленню духовної складової внутрішнього світу студентів;
- підвищенню професійних якостей, а саме – поваги до права;
- розширенню власних уявлень та настанов, котрі базуються на сучасних правових цінностях суспільства;
- компетенції, достатньої для захисту прав та законних інтересів особистості й правомірної реалізації громадянської позиції .

2.2 Ідея демократизації правової освіти та реалізація її в умовах українського освітянського простору

У суспільних відносинах, котрі формуються в українському суспільстві, важливою складовою виступають принципи розвитку демократизації правової освіти. Гармонія у політико-правових відносинах є основою будь-якого суспільства. Без належної поваги до закону з боку кожної людини, і водночас, без поваги держави до кожного громадянина без винятку, неможливо побудувати демократичне, правове суспільство.

Саме виходячи з цієї причини, вибрана народом України ідея демократичного розвитку суспільства, повинна знайти своє відображення і в системі правової освіти, через яку, в принципі, і здійснюється спадковість між поколіннями, передаються основні ідеї та принципи демократичного розвитку від батьків до дітей.

Розглядаючи ідеї демократизації правової освіти, ми як і раніше будемо базуватися на дослідженнях відомого російського філософа О.Новікова [228-229]. Виходячи з робіт О.Новікова, ми можемо запропонувати сім основних принципів розвитку демократизації правової освіти в Україні [229, с.264]:

- 2.2.1 самоорганізація навчальної діяльності учнів та студентів;
- 2.2.2 умови співробітництва педагогів та учнів;
- 2.2.3 відкритість освітніх закладів для правової освіти;
- 2.2.4 різноманітність освітянських систем;
- 2.2.5 регіоналізація правової освіти;
- 2.2.6 рівні умови доступу до правової освіти;
- 2.2.7 суспільно-державне управління правовою освітою.

Розглянемо докладніше принципи розвитку демократизації правової освіти в Україні.

2.2.1 Самоорганізація навчальної діяльності учнів та студентів

О.Новіков виокремлює дві основні умови, які ми розглянемо, застосовуючи до української освітньої системи:

а) *Перехід з позиції «педагог веде учня (студента) за собою» у позицію «учень (студент) йде попереду».* Запропонована О.Новіковим умова є однією із основних умов, притаманних європейсько-американській системі освіти. Якщо брати до уваги думку О.Базалука [20] та розділити умовно світові системи освіти на: «радянську» (сформовану в колишньому СРСР) та європейсько-американську, то в «радянській» системі освіти, положення якої ще і досі переважають в освітньому середовищі України, вважалось, що педагог є наставником, який своїм прикладом, досвідом та знаннями, повинен настановлювати учнів (студентів), «вести їх за собою».

В ідеалі ця умова правильна, тому що високорозвинута особистість педагога за рахунок свого авторитету, досвіду та знань, є спроможною підняти планку внутрішньої досконалості студента на високий рівень та стимулювати учнів до досягнення цього рівня. У книзі «Дослідницькі університети США: механізм інтеграції науки та освіти» ми знаходимо підтвердження, що і американська модель освіти дотримується цієї умови та використовує на практиці [150].

Але якщо в європейсько-американській моделі освіти тезис «педагог – це наставник» розуміється як вільне та взаєморозвинуте спілкування викладача та студента, то в системі освіти України, ця умова набула авторитарних рис, коли замість того щоб спонукати і змушувати учнів та студентів до досконалості особистим прикладом, педагоги перейшли до відкритого примусового, психічного і духовного насилля. Різниця між поняттями «спонукати» і «змушувати, заставляти» достатньо розкрита у працях відомого російського філософа І.Львіна [144].

Згідно І.Ільїна «змушувати» – це «...таке накладення свободи на внутрішній чи зовнішній склад людини, яке звертається не до духовного бачення та любовного прийняття душі безпосередньо, а намагається спонукати чи припинити її діяльність [144, с. 17]». За І. Ільїним людина може змушувати як самого себе, так і інших людей. Виходячи з цього, Ільїн розрізняє «психічно змусити» і «фізично змусити» [144, с. 18]. При цьому І.Ільїн вважає, що правильно говорити не «фізично змусити», а «фізично спонукати».

Аналізуючи поняття «психічно» та «фізично змусити», І.Ільїн приходить до розуміння різниці між поняттями «змушення» та «насилля». Він пише з цього приводу наступне: «було б глибокою духовною помилкою прирівнювати будь-яке «змушення» – «насиллю» та надати центральне значення цьому останньому. У самому слові «насилля» вже прихована негативна оцінка: «насилля» є вчинком довільним, необґрунтованим, обурливим; «насилник» – це людина, яка переступила рамки дозволеного і є гнобителем та лиходієм. Проти «насилля» треба протестувати, з ним потрібно боротись; у всякому випадку, особа, яка зазнає насилля, є ображеною, пригніченою, заслуговує співчуття та допомоги [144, с. 19-20]».

Насправді, умову «вести за собою» слід сприймати не буквально, а скоріше як словосполучення «роби як я», тому що коли ми говоримо про студентів вищих навчальних закладів, то ми ведемо мову про вже сталих на рівні нейрофізіології психіках, тобто про цілковито самостійних у плані вибору та діях студентах-особах. Це питання базується на останніх досягненнях нейронаук і досить ґрунтовно висвітлене у дослідженнях О.Базалука [19-20].

О.Базалук зрівнює поняття особа та лідер. З цього приводу він пише наступне: «...лідер, це особистість, одинак, котрий присвячує себе досягненню поставленої перед собою мети, яка є величною, глобальною та не суперечить загальнолюдським цінностям. Лідер – це, перш за все масштаб:

масштабне бачення свого місця у світі та у суспільстві, своє призначення, цілі свого життя. Життєвий шлях лідера – це досягнення гармонії між розумом, душею та тілом; це шлях до розуміння сутності людського існування, місця людини у цивілізації та космосі [20, с. 2]».

З цієї точки зору викладач вищого навчального закладу не може когонебудь в прямому сенсі цього слова «вести» за собою – це в принципі неможливо. В цей період часу, як показує практика, будь-яке примушення, насилля в плані «вести», призводить до зворотного результату, тому що студенти о цій порі активно та направлено намагаються здійснити самостійну діяльність, проявити свої внутрішні особливості – лідерські якості. Тому в ідеалі «вести за собою» – це скоріше пропонувати студентам своє бачення тієї чи іншої проблеми і завдяки вагомії аргументації переконувати їх здійснювати діяльність у зазначеному напрямку. Це ближче до «роби як я», але при цьому авторитет та аргументація діянь повинна бути настільки вагома і переконлива, щоб студент самостійно зробив вибір та впевнився у його правильності й перспективі.

Тільки у випадку самостійного вибору студентом запропонованих викладачем варіантів, умова О.Новікова «учень (студент) йде попереду» стає здійснена. Вищі навчальні заклади – це, перш за все, школа самостійних вчинків та незалежно прийнятих рішень. Завдання викладачів у вищих навчальних закладах – запропоновувати варіанти розв'язання питань сьогодення та вагомістю аргументації переконувати приймати ті рішення, які ефективні і реальні. З цієї причини для вищих навчальних закладів України важливим показником є ерудиція викладацького складу, вільне володіння новітніми знаннями, прагнення досягнень за фахом, широта світогляду та вміння переконувати і аргументувати свої думки.

Як зазначають відомі українські вчені Л.Губерський і В.Андрущенко: «дискурс виступає різновидом педагогічного спілкування [101, с. 286]». О.Цуканова, вивчаючи психологічні особливості ускладненого спілкування в

умовах спільної діяльності, запропонувала класифікацію чинників, що спричиняють недоліки у спілкуванні в системі «учень-вчитель» [345]. На її думку до цих недоліків слід віднести [345, с. 10-11]:

- індивідуально-психологічні особливості учнів і вчителів (комунікативні вміння й навички, комунікативні риси особистості, особливості емоційно-вольової сфери, рівень культури поведінки; особливості інтелектуальної сфери та зовнішнього вигляду учнів, їх стан здоров'я);

- особливості участі учнів і вчителів у спільній діяльності (ставлення учнів до навчання, особливості ділових формальних взаємовідносин між учнями та вчителями, ступінь включення учнів у ділову взаємодію з учителями);

- недоліки й труднощі в навчально-виховній роботі.

Як зазначається у дослідженні Л.Губерського і В.Андрущенка «Філософія як теорія та методологія розвитку освіти», результати експериментальних досліджень дозволили виявити певні основні недоліки у педагогічному спілкуванні викладачів. До таких недоліків слід віднести [101, с. 288]:

- низький рівень сформованості вміння володіти вербальним спілкуванням (перерваність, тремтіння та втрату нормальної інтонації голосу; порушення ритму, плавності вимови; порушення типових для даної мови конструкцій речень);

- неприродність ходи (порушення ритму, швидкості, довжини кроку);

- невизначені комунікативні жести чи надміру інтенсивна жестикуляція;

- поява «агресивного» чи, навпаки, «боязливого» сміху;

- порушення орієнтування в умовах спілкування;

- невміння викладача фіксувати усі дії учнів, що призводить до випадкового відображення цих дій без зв'язку одного з одним;

– нерозвинутість вмінь інтерпретації міміки, жестикуляції, голосу, що не дозволяє дати об'єктивну оцінку психічному стану учнів і не дає змоги впливати на нього.

Як висновок Л.Губерський і В.Андрущенко пропонують запровадити в практику діяльності навчального закладу спеціальної системи підготовки майбутніх викладачів до педагогічного дискурсу як педагогічного спілкування. На їх думку: «Етапи прогнозування, прийняття рішення, організації та виконання цих рішень, комунікації дістануть відображення у цій системі. А реалізація її мети й завдань забезпечить суттєве зростання рівнів готовності до вказаної інновації [101, с. 288]».

Нажаль, в Україні в процесі правової освіти переважають авторитарні підходи. Викладачі «ведуть» студентів від курсу до курсу, нав'язуючи їм той чи інший об'єм знань, та змушуючи заучувати великий обсяг матеріалу. Такий підхід, безумовно, на порядок простіший і зручніший для викладача, тому що у сучасній освітній (в тому числі й ВНЗ) ієрархії він має визначні власні повноваження. Але який кінцевий результат такої форми «ведіння» та «примусу»? Відповідь на це запитання ми можемо знайти у тих місцях, які займають провідні освітні установи України у світових рейтингах. Жоден із вищих навчальних закладів України не потрапив навіть у перелік 500 найкращих вищих навчальних закладів світу. А якщо порівняти рівень підготовки випускників юридичних спеціальностей в Україні, то виявиться, що він суттєво поступається рівнем європейським та американським вищим навчальним закладам.

Для виправлення ситуації у вищій освіті України, ми підтримуємо позицію О.Новікова, яка полягає у переході від позиції «педагог веде учня (студента) за собою» до позиції «учень (студент) йде попереду» [229]. На наш погляд, в системі освіти, незалежно від рівня акредитації навчальних закладів, пріоритетною повинна бути теза: «учень (студент) йде попереду». Ця теза має на увазі формування важливої складової особистості – її

самостійність. Коли ми актуалізуємо умови «учень (студент) йде попереду», ми, тим самим, впроваджуємо у систему освіти принцип домінування: *само-освіти, само-навчання, само-підготовки* тощо. Префікс «само» – це можливість прояву внутрішніх творчих потенціалів психіки (в термінології О.Базалука [19-20]), які закладені та розвиваються у підростаючого покоління з моменту народження. Це не формування в основі світогляду (внутрішньої системи поглядів) дитини, підлітка, молодої людини чужого, нав'язаного ззовні світосприйняття, а кропітлива, спрямована на безперервний розвиток індивідуальних проявів, внутрішньої свободи, закладеної у момент зачаття й розгортання спадкових програм праця.

Тезу О.Новікова «учень (студент) йде попереду» можна використати на практиці, дотримуючись ще однієї важливої умови – усунення ієрархії влади в університетах України. У книзі Дж.Салмі «Створення університетів світового класу» звертається увага на важливість формування внутрішньої свободи студента [273]. Масштаб творчої активності випускників університетів, згідно Дж.Салмі, залежить крім іншого і від того, наскільки внутрішня система поглядів майбутніх спеціалістів вільна від обмежень, стереотипів та забобон. Організаційна структура університетів повинна бути незалежною від умовностей. Університетська ієрархія повинна існувати, але базуватися не на принципі «керівник-підлеглий», а на визнанні та на високій пошані до авторитету викладача. Викладач може стати наставником тільки у тому випадку, якщо його успіхи, творчі досягнення є авторитетними для студента і студент самостійно визнає значущість викладача для себе і свого майбутнього існування. В цьому випадку зв'язок між викладачем та студентом проходить не на рівні «змусити» на кшталт «керівник-підлеглий», а на рівні спонукання, стимулювання, самоактуалізації, коли успіх викладача стимулює студента прислуховуватись до його настанов та бажати досягнути більшого. Це відродження здорової конкуренції між викладачем і студентом,

результатом якої стає досконалість світосприйняття обох особистостей: учня і викладача.

З історії розвитку університетів, ми можемо навести приклад, коли авторитет професорів Московського державного університету в царській Росії напередодні революції сприяв розвитку самосвідомості та самоповаги у студентів, багато в чому визначив їх життєвий шлях й особливість подальшого розвитку Росії як держави.

Тільки за умов університетської демократії і свободи можливо формувати світосприйняття студента позбавленого від деструктивності – непритаманних, сторонніх, насильно нав'язаних аспектів.

б) Скорочення аудиторного навантаження учнів та студентів.

У «радянській» системі освіти в свій час робився наголос на розвиток комунікативних властивостей особистості. В принципі, це відповідає нормам європейсько-американської системи освіти, якщо б не одне «але». Це «але» міститься у різниці розумінь змісту поняття «колективу». «Колектив», у трактуванні радянської системи освіти – це соціальна група з визначеною ієрархією, яка організована для виконання обумовлених завдань. Європейсько-американська система освіти тлумачить «колектив» як мікросоціальну групу, яка обумовлена рішенням зазначених цілей та завдань.

Як ми бачимо між двома визначеннями, на перший погляд, немає протиріч. Але насправді, проблема «колективу» в розумінні радянських часів міститься у словосполученні «визначена та стала ієрархія». Якщо для колективу у європейсько-американському розумінні більш важлива мета досягнення, для виконання якої спеціалісти з різним внутрішнім світом і об'єднуються, то у радянській системі освіти важливу роль відіграє ієрархія колективу, боротьба за владу, яка часто відволікає від мети та поставлених завдань. Якщо для європейського суспільства важливо досягнення кінцевого результату діяльності колективу, незалежно від ієрархії у структурі колективу (тому, що після досягнення результату колектив розформовується

і для виконання іншого завдання набираються інші виконавці), то для колективу в «радянському» розумінні більш важлива займана посада в ієрархії колективу, ніж участь у досягненні поставленої перед колективом мети і її виконання. Л.Губерський та В.Андрущенко, аналізуючи особливості «радянського» періоду організації діяльності, відзначили низький рівень ерудиції керівного складу, який, на їх думку, і став головною причиною зниження ефективної діяльності організацій і колективів різних форм та рівнів у радянські часи [101].

Ієрархія європейського колективу дуже умовна і ні в якому разі не тягне за собою можливість примушувати. У європейському колективі наголос робиться на вільну реалізацію внутрішніх творчих потенціалів організаційної свідомості особистості та на індивідуальну (а не колективну) відповідальність за прийняте рішення і вчинену дію. Європейський колектив – це сукупність «я», це індивідуальна відповідальність навіть за колективну діяльність. І.Іноземцев із цього приводу зазначає наступне: «Наслідком трансформацій, які відбуваються у теперішній час, є формування принципово нової організаційної моделі, котру ми називаємо креативною корпорацією. Постаючи вже не стільки елементом суспільства (society), скільки спільноти (communities), такі корпорації організують свою діяльність не на основі рішень більшості, і навіть не на основі консенсусу, а на базі внутрішніх узгоджених орієнтирів та прагнень. Вперше мотиви діяльності домінують над стимулами, а організація, заснована на поєднанні світогляду та ціннісних установок її членів, на управлінні знаннями (knowledge management), яке змінює колишнє наукове управління (scientific management) індустріальної епохи, і стає найбільш гармонічною та динамічною формою виробничого суспільства [145, с. 258-259]».

І.Іноземцев виділяє наступні параметри креативної корпорації:

По-перше, «вона долає зовнішні риси економічної доцільності та відповідає у першу чергу постматеріалістичним спрямуванням й ідеалам її

творців. Виникаючи, як правило, з надр колишніх організаційних структур, характеризуючись порівняно високою ефективністю, вона формується в значній мірі у відповідності з уявленнями про способи реалізації творчих потенціалів цих особистостей [145, с. 259]».

По-друге, «креативні корпорації будуються навколо творчих осіб, і саме у цій якості їм гарантована стабільність та процвітання. Характерно, що успіх власників креативних корпорацій обумовлений аж ніяк не тим, що вони контролюють більшу частину капіталу своїх компаній, а тим, що вони, як засновники бізнесу, який став головним проявом їх творчих можливостей, несуть за нього вищу відповідальність, втілюючи на очах суспільства у першу чергу створений ними соціально-виробничий організм. Ці люди представляють собою живу історію компанії, мають безперечний авторитет в очах її працівників та партнерів [145, с. 259-260]».

По-третє, «креативна корпорація, як правило, не слідує поточній господарській кон'юнктурі, а формує її. Продукція креативної корпорації частіше всього представляє собою якісно нові знання, продукти чи послуги; при цьому креативні корпорації не приймають форму диверсифіційованих фірм і конгломератів, а зберігають ту вузьку спеціалізацію, котра була передбачена при її заснуванні [145, с. 260]».

По-четверте, «креативні корпорації не тільки здатні розвиватись, використовуючи внутрішні джерела, але й виявляють можливості повсякчас перетворюватись, даючи життя все новим і новим компаніям. В умовах, коли діяльність стає орієнтованою на процес, а окремі працівники в деякому сенсі персоніфікують визначення його елементів, щоб знаходити своє втілення в досить умовно, але цілком показовому терміні «власник процесу (process owner)», не має серйозних перешкод для виділення із компанії нових самостійних структур. В результаті від креативної корпорації завжди «відгалужуються» самостійні фірми, в своїй подальшій діяльності керуючись подібними ж принципами [145, с. 260]».

«Радянський» колектив – це владні повноваження, коли внутрішня ієрархія відкриває можливості керувати, примушувати та заставляти. Через це, у залежності від того хто займає провідні рівні ієрархії, які цілі переслідують ці люди, – залежить якість та швидкість досягнення мети, яка спочатку була закладена в основу організації колективу. Колектив, в «радянському» розумінні, сталий у часі – йому вигідно розтягнути поставлене завдання, тільки б якомога довше продовжити установлену та визначену суспільством внутрішню ієрархію.

Таке розуміння колективу було закладене і в «радянську» систему освіти. Аудиторне навантаження студентів – це той же колектив, який призначений не для самостійного вирішення поставлених завдань, а для імітації цього рішення. Якщо в європейсько-американській системі освіти роблять акцент на самостійну підготовку студентів, яка побудована на індивідуальних звітах студентів перед викладачем за зроблену роботу, то в «радянській» системі під аудиторним навантаженням мають на увазі підготовку групи, до того ж не індивідуальну, а колективну. Аудиторні навантаження – це спроба одним викладачем (причому рівень підготовки до занять самого викладача дуже сильно варіюється: від слабкого до професійного) навчити одну чи декілька груп студентів одночасно.

Як показує практика, подібний досвід малоефективний. Саме через це О.Новіков, В.Андрущенко, Л.Губерський, В.Кремень, О.Базалук та багато інших фахівців у сфері філософії освіти, відстоюють скорочення аудиторного навантаження учнів та студентів на користь самостійної підготовки, індивідуальної роботи викладача зі студентами [228-229; 12-14; 101; 192; 19-20]. В цьому випадку кожен із студентів відповідає за свою особисту підготовку, а викладач має можливість більш детально та досконало розібратися в рівні підготовки студента і запропонувати свої рекомендації для її підвищення.

2.2.2 Умови співробітництва педагогів та учнів

Умовою реалізації даного принципу демократизації правової освіти в Україні є зміна позиції педагога із позиції «над студентом» до позиції «разом зі студентом».

На жаль, в системі вищої юридичної освіти України, викладачі, навіть ті, які нещодавно закінчили навчальний заклад, будують свої відносини із студентами, як «керівник з підлеглими». І подібна ієрархія відносин підтримується всією структурою університету в Україні. Чим вище вчене звання викладача, тим більшим начальником він стає для студентів (або так себе підносить).

Але насправді ця університетська ієрархія є анахронізмом, який дістався сучасним вищим навчальним закладам від безкоштовної вищої освіти Радянського Союзу. Анахронізмом для університетів є не тільки ієрархія відносин між студентами та викладачами, але й саме відношення до викладача. Взагалі-то, викладач, як і студент на рівні психіки, тобто формування світосприйняття, я-світогляду, такий же несталий як і ті, кого він навчає – він сам постійно розвивається. Викладач, котрий після отримання вченого звання відійшов від досліджень чи перестав займатися саморозвитком, швидко втрачає свій професійний рівень і не може бути придатним для викладацької діяльності, хоча б з тієї причини, що він не здатен завоювати авторитет у студентів, які прийшли за знаннями. Викладач з низьким рівнем підготовки одвічно не налаштований на розвиток вільних відносин між собою та студентом. Для нього більше привабливі стосунки «керівник-підлеглий», тому що тільки в цьому випадку він може претендувати на увагу в аудиторії та повагу студентів.

Свобода у спілкуванні між викладачами та студентами, дотримання позиції «разом зі студентом», передбачає перманентний розвиток і самого викладача. Немає нічого поганого навчатись у студента чи спільно зі

студентами. У європейських та американських ВНЗ це звичайне явище, тому що одвічно припускається, що студент – це вже особистість, яка досягла умовного значення в соціумі, та через це може бути авторитетною навіть для викладача. В класичних університетах викладач може бути авторитетним в одній із сфер знань, а студент авторитетним в іншій сфері діяльності. Більше того, в основі створення наукових шкіл лежить позиція, яка припускає, що спільна дослідницька робота викладача зі студентом піднімає професійний рівень як студента, так і викладача, що значно закріплює авторитет вільних відносин між викладачами та студентами.

Таким чином, в основі демократизації правових відносин лежить необхідність контролю за саморозвитком викладацького складу, до того ж не з боку керівництва університету, а з боку студентської спільноти. Це питання давно вирішене у європейсько-американській системі освіти – студенти самі проводять щорічні моніторинги якості освітніх послуг, які надає викладацький склад і вирішують подальшу долю викладачів. В цьому випадку з боку викладачів майже повністю виключається авторитарний стиль донесення інформації. Викладачі змушені шукати більш прогресивні методи взаємодії зі студентською спільнотою, що сприяє якісному розвитку організаційної свідомості особистості і системи освіти у цілому.

2.2.3 Відкритість освітніх закладів для правової освіти

Наступною умовою реалізації ідей демократизації правової освіти в Україні є відкритість освітніх закладів для правової освіти. Цей принцип реалізується в наступних умовах:

а) Розвиток ринкових відносин у системі правової освіти (розвиток ринку освітніх послуг). Якщо в системі освіти колишнього радянського союзу надання вищої юридичної освіти контролювалось державою та в багатьох аспектах набувало авторитарних рис, то після проголошення незалежності,

Україна стала перебудовувати не тільки інститути влади і т. ін., але й основи системи освіти. З'явилась певна кількість вищих навчальних закладів з приватною формою власності.

Ретроспективно оглянувши двадцятирічну історію розвитку системи освіти незалежної України, ми можемо констатувати наступну тенденцію: на фоні домінування державних установ, у сфері ринку освітніх юридичних послуг визначну роль стали відігравати вищі навчальні заклади з приватною формою власності. Враховуючи державно-бюджетні замовлення у державних вищих навчальних закладах, комерційні вищі навчальні заклади (ВНЗ з приватною формою власності) не можуть конкурувати з державними ВНЗ, але своїм існуванням і пропонуванням освітніх послуг вони створили альтернативну можливість отримання вищої юридичної освіти.

Якщо ринок державних навчальних закладів із різними рівнями акредитації досліджений доволі достатньо, то можливості приватних вищих навчальних закладів, на наш погляд, вивчені недостатньо. Відзначимо основні можливості приватних вищих навчальних закладів, які, на наш погляд, дозволяють їм скласти конкуренцію державним освітнім закладам у сфері надання юридичної освіти.

По-перше, можливість якісного відбору викладацького складу. Комерційні навчальні заклади, здебільшого, у змозі надати професорсько-викладацькому складу більш цікаві матеріальні пропозиції та привабливіші умови для творчої реалізації, тим самим забезпечуючи навчальний процес більш кваліфікованими фахівцями. А як ми знаємо, одним із показників щорічних рейтингів вищих навчальних закладів є співвідношення професорсько-викладацького складу до кількості студентів. Від якості викладацького складу безпосередньо залежить рівень підготовки випускників навчальних закладів та престиж вищого навчального закладу на ринку праці.

По-друге, у багатьох приватних навчальних закладах краща матеріально-технічна база. Майже всі приватні вищі навчальні заклади

виникли після проголошення Україною незалежності, тому мають нетривалу історію. Короткий проміжок часу, який пройшов після їх формування, дає можливість постійно вкладати кошти у сферу освітніх послуг як в бізнес. До цього ж, жорсткі вимоги з боку Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, а також інших контролюючих державних установ, призвели до того, що більша частина приватних навчальних закладів знаходяться у сучасних будівлях, спеціально облаштованих для здійснення навчального процесу. Ці будівлі оснащені сучасними засобами комунікації, мають бібліотеку з книжковим фондом і доступом в міжнародні електронні ресурси, добре обладнані спортивні зали, конференц-зали тощо. Найбільш розвинуті навчальні заклади з приватною формою власності надають цілий комплекс освітянських послуг, починаючи з дитячих садочків, школи, училища, технікуму та закінчуючи університетом, магістратурою, аспірантурою, докторантурою. Вони мають мережу гуртожитків, готелів, об'єктів громадського харчування тощо; ведуть інтенсивний обмін студентами із зарубіжними навчальними закладами та безперервно залучають у навчальний процес новітні технології.

По-третє, більшість приватних вищих навчальних закладів в основу своєї організації закладають діючі моделі провідних європейських чи американських університетів та організують навчальний процес згідно з сучасними європейсько-американськими вимогами. Якщо державні навчальні заклади більш консервативні та підвладні впливу вимог Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, то приватні навчальні заклади значно швидше реагують на будь-які зміни на ринку освітянських послуг, залучаючи досвід провідних та економічно успішних зарубіжних навчальних закладів. Приватні навчальні заклади більш вільні у виборі навчальних програм, розробці спецкурсів, відкритті спеціальностей тощо. Їх структура дозволяє адаптуватись під зміни ринкової економіки, впливати на цінову політику та організацію навчального процесу.

Організовані на ринковій основі приватні вищі навчальні заклади знаходяться значно ближче до запитів внутрішнього ринку, ніж державні освітні установи. Вони більш «вразливіші» до коливань ринку, кон'юнктури, особливостей розвитку. Приватні навчальні заклади повністю залежать від потреб ринку, тому динамічно реагують на його зміну. Нові спеціальності, практика в сучасних провідних компаніях, ринок праці тощо, за ідеєю є необхідною підмогою для приватних вищих навчальних закладів та дозволяють їм ефективно існувати на ринку освітянських послуг.

По-четверте, приватні навчальні заклади, з огляду на менші масштаби та більш вузьку спеціалізацію, в змозі організувати працевлаштування своїх випускників і відслідковувати її подальший професійний зріст. Якщо державна освітня система лише номінально гарантує роботу своїм випускникам, то комерційні навчальні заклади можуть налагодити міцні ділові контакти із багатьма профільними організаціями, які потребують молодих та перспективних спеціалістів. Налагоджується тісний зв'язок між роботодавцями та навчальними закладами, який в залежності від освіченості і професійності випускників, зростає і стає більш дієвим і корисним.

В цілому, перспективи вищого навчального закладу, незалежно від форми власності, на наш погляд, визначаються трьома основними характеристиками, які диктуються ринковою економікою:

Перша характеристика – це співвідношення цін за навчання з якістю навчального процесу (співвідношення ціна-якість). Слід відзначити, що якщо донедавна у цьому співвідношенні істотну роль відігравала плата за навчання, то останнім часом при виборі навчального закладу батьки звертають більшу увагу на рейтинги вищих навчальних закладів, та відповідно, на якість навчального процесу. А в цілому, співвідношення ціни та якості залишається вагомим критерієм, за яким батьки та випускники шкіл визначають місце подальшого навчання.

Друга характеристика – зарубіжні зв'язки університету та його активність (наукова, студентська тощо) на міжнародній арені. Можливість закордонної практики, стажування, вивчення іноземних мов, активне студентське життя, участь у різноманітних творчих колективах, багаточисленних спортивних секціях, сучасні наукові дослідження та участь у міжнародних конференціях – це важливі складові життєдіяльності будь-якого європейського та американського університету. Поступово ці критерії студентського життя починають відроджуватись і в українських ВНЗ. Чим більше друга характеристика втілюється в організаційний процес університету, тим більше конкурентоспроможний даний університет на освітянському ринку України.

Третя характеристика – можливість працевлаштування. Батьки та їх діти починають розуміти, що мало вкласти гроші в отримання ступеню бакалавра чи магістра за фахом, не менш важливо після отримання диплома працевлаштуватись, найти гідну оплачувану роботу за отриманим фахом. І в цьому плані вищі навчальні заклади, які піклуються про працевлаштування своїх випускників, підтримують з ними тісні зв'язки на протязі довгого часу, більш бажані та конкурентоспроможні, ніж навчальні заклади, які піклуються тільки щодо надання освітянських послуг.

Більшість приватних вищих навчальних закладів у своїй організаційній діяльності намагаються дотримуватись трьох основних принципів успіху. Вони за окремими напрямками спеціалізації конкурують з державними навчальними закладами, більш відповідально відносяться до своїх перспектив, постійно поповнюють свої ряди талановитою молоддю. Подібна конкуренція є необхідною умовою розвитку ринку освітянських послуг, в тому числі і надання вищої юридичної освіти.

б) Розвиток відкритих відносин на внутрішньому ринку та з зарубіжними партнерами.

Незалежно від форм власності та рівня акредитації навчальних закладів, відношення з внутрішніми та зарубіжними партнерами гарантує перманентний розвиток якісної правової освіти. У дослідженні Дж.Салмі «Створення університетів світового класу» [273], а також у книзі «Дослідницькі університети США: механізм інтеграції науки та освіти» [150] звертається увага на необхідність відкритих відносин навчальних закладів з партнерами. Замкненість системи освіти або налаштованість навчальних закладів на внутрішній ринок в кінці кінців приведуть до занепаду як державної моделі освіти, так і окремого навчального закладу. Причина такого висновку міститься у важливій ролі глобалізаційних процесів і впливу ринкових факторів – коли саме конкуренція і партнерство відкривають доступ для нової інформації у навчальних програмах. А від якості, новизни та наближеності до сучасних подій навчальних програм залежить цінність студента-випускника на ринку послуг, його готовність увійти в самостійне життя і зайнятись повноцінною професійною діяльністю.

Особливістю правової освіти є необхідність здобуття практичного досвіду та аналіз попередніх здобутків. В цьому плані, в освітній системі України є ще багато того, що слід переглянути та змінити, так як на наш погляд, незважаючи на те, що практиці приділяється ніби то належна увага, її якість залишається на низькому рівні. Студент-юрист за роки навчання зобов'язаний пройти практику у всіх інстанціях: суді, міліції, прокуратурі і т. ін., для того, щоб отримати уявлення про аспекти своєї майбутньої професії. Від якості практики залежить глибина розуміння студентом-юристом засад правових відносин та специфіки правового світосприйняття.

У Проекті Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки зазначається, що міжнародне співробітництво у сфері освіти покликане забезпечити інтеграцію національної системи освіти у міжнародний освітній простір [261]. На думку авторів Проекту, міжнародне співробітництво у сфері освіти передбачає [261]:

- укладання з іншими державами та реалізацію міжурядових та міжвідомчих угод про співробітництво в галузі освіти і науки;
- організацію освітніх і наукових обмінів, стажування та навчання за кордоном учнів, студентів, педагогічних і науково-педагогічних працівників;
- розширення участі навчальних закладів, педагогів, науковців, учнів та студентів у різних проектах та програмах міжнародних організацій та співтовариств (програми Темпус, Еразмус Мундус, Жан Моне та інші);
- проведення спільних наукових досліджень з актуальних проблем розвитку освіти та інших галузей;
- проведення міжнародних наукових конференцій, семінарів, симпозіумів тощо;
- навчання іноземних громадян у вищих навчальних закладах України;
- забезпечення освітньо-культурних потреб української діаспори;
- створення міжнародної on-line-школи для учнів, де розміщуються веб-ресурси з національної історії та історії Європи, започаткування міжнародних олімпіад з історії;
- підтримка співробітництва міжнародних таборів для дітей та юнацтва;
- проведення спільних конкурсів, фестивалів, форумів тощо;
- створення міжнародних волонтерських груп з метою відновлення пам'ятників культури;
- створення віртуальних програм для вчителів іноземних мов та вчителів-предметників (фізиків, математиків, хіміків тощо), що спонукає вивчення та використання кількох мов;
- розширення мережі європейських шкіл здоров'я;
- розширення мережі європейських класів (european sections), де учні отримують можливість вивчати кілька іноземних мов, та інші.

Конкуренція на освітньому ринку сприяє не локалізації навчальних закладів, а їх інтеграції. Відкритість навчальних закладів для міжнародних моніторингів, а також власний моніторинг освітнього простору допомагає корегувати стратегічну мету діяльності освітніх закладів та цілі тактичні, залежні від потреб ринку праці. В принципі, попит на спеціалістів з окремих галузей на ринку праці, стимулює навчальні заклади до відкриття нових спеціальностей. Так, для української сучасності є нормою факт підготовки непрофільними навчальними закладами (наприклад, педагогічними, або технічними ВНЗ) спеціалістів у сфері права. Це особливість сучасного ринку освітянських послуг. Але іншою особливістю цього ринку є попит на якісну підготовку спеціалістів. Через це, незважаючи на те, що юристів випускають більше двохсот навчальних закладів в Україні, високий професійний рівень виявляють тільки випускники, головним чином, п'ятох вищих навчальних закладів за спеціальністю «правознавство»: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Одеська національна юридична академія та Львівський національний університет імені Івана Франка.

2.2.4 Різноманітність освітянських систем

Подальшим принципом демократизації правової освіти є принцип різноманітності освітянських систем. Умовами реалізації цього принципу є:

а) Диференціація освітянських програм.

Розгляд принципу різноманітності освітянських систем почнемо з аналізу необхідності диференціації навчальних програм. На наш погляд, уніфікація і стандартизація навчальних програм, які були прийняті в «радянській» системі освіти, не виправдала себе. Для навчальних закладів сучасної України необхідно використовувати практику зарубіжних вищих

навчальних закладів, коли кожен викладач розробляє свій курс лекцій та викладає матеріал, базуючись на своєму професійному досвіді. У дослідженні «Вища освіта України і Болонський процес: Навчальний посібник» під редакцією В.Кремня, авторський колектив провідних спеціалістів України у сфері філософії освіти підкреслює органічний зв'язок внутрішньої свободи та професіоналізму викладача з якісним розвитком світосприйняття студентів [69]. Як показують автори цієї книги, впровадження Болонського процесу в якості базової моделі в український освітній простір обумовлюється двома основними процесами:

1) впровадженням європейських підходів і стандартів на український ринок освітніх послуг;

2) акцентом на самостійність та індивідуалізацію навчального процесу.

Звичайно, диференціація навчальних програм не означає цілковиту відмову від визначених загальних правил та вимог. Але, зазначимо, у викладача повинна бути велика свобода у формуванні і донесенні навчального матеріалу. Взяти, наприклад, дисципліну «Конституційне право України». Актуальність, предмет, об'єкт, принципи та методи дослідження цієї дисципліни зрозумілі і не потребують роз'яснень. Але як донести цю основу, на яких засадах та прикладах – це особисте завдання викладача, це його професійний досвід та вміння знайти підхід до студентської спільноти.

На наш погляд, в українському освітньому просторі необхідно перенести контроль над навчальним процесом на проміжні та кінцеві результати викладання навчальної дисципліни. Тільки через певний проміжок часу, тестами або опитуванням, можна перевірити ефективність роботи викладача з аудиторією. Це завдання навчально-методичного відділу університету і відповідних структур міністерства. На наш погляд, диференціація навчальних програм необхідна, але не менш важливий і контроль над якістю викладання предмету. Професійний рівень викладача повинен систематично перевірятись та оцінюватись відповідними

інстанціями. Необхідно відновити відповідальність за якість надання освітніх послуг як викладацьким складом так і університетськими підрозділами у цілому. Держава повинна залишити за собою право постійного моніторингу якості надання освітніх послуг і анулювання ліцензії навчального закладу, якщо вони порушують умови надання якісної освіти.

б) Індивідуалізація навчальних програм.

Для українських навчальних закладів, особливо тих, що спеціалізуються на підготовці юристів, індивідуалізація навчальних програм – це нова форма роботи із студентами. Багато викладачів ще продовжують працювати із групою, в окремих випадках звертаючись до можливостей індивідуальних занять. Нажаль, сучасні індивідуальні заняття у вищих навчальних закладах України не передбачають індивідуальних навчальних програм, тому що в українській системі освіти навчальні програми, головним чином, носять загальноуніверситетський характер та розраховані на весь курс навчання і на потік студентів. До того ж, дія навчальних програм передбачається в межах п'яти років, і за цей проміжок часу програми практично не змінюються.

Проте, як показує міжнародний досвід, індивідуальні освітнянські програми ефективні у багатьох випадках: у роботі з обдарованими студентами, зі студентами, що не засвоюють навчальний матеріал тощо. Професійний рівень викладача якраз і проявляє себе в індивідуальних підходах до студентів, в налагодженні з ними індивідуальних творчих зв'язків, кореляції індивідуальних навчальних планів із загальноуніверситетською програмою навчання. В колективній монографії «Постать людини майбутнього: *Кого і Як* виховувати в підростаючих поколіннях» під редакцією професора О.Базалука, колектив авторів презентує своє бачення ролі викладача в сучасних навчальних технологіях [231].

Індивідуалізація навчальних програм підкреслює необхідність не тільки особливих та гнучких підходів викладача до студентів, але й необхідність професійного росту самого викладача. Як ми зазначали раніше, викладач повинен працювати з аудиторією не за прописаними кимось програмами, а із власних знань та досвіду, спираючись на свій професійний рівень.

Слід відзначити, що у вищих навчальних закладах України викладачам надають достатньо свободи у складанні програм та їх реалізації. Проблема полягає в іншому – в якості результатів впливу викладача на студентів. Робота викладача не перевіряється та не оцінюється, відповідно, ефективність впроваджених викладачами методів та навчальних програм не аналізується та не співставляється. У сучасній системі освіти відсутня така важлива складова навчального процесу, як конкуренція навчальних методів та підходів. Методика якого викладача більш ефективна? В Україні моніторинг даного питання повністю відсутній, хоча в Росії він проводиться й пропагується. Наприклад, в Росії, Центром педагогічної майстерності департаменту освіти м. Москва видається книжкова серія «Педагог-майстер», яка адресована педагогам, котрі прагнуть вдосконалити свою професійну майстерність, осмислюють свій практичний досвід й аналізують результати своєї педагогічної діяльності. В цій серії публікуються матеріали, підготовлені вчителями, які перемогли на різних регіональних конкурсах, загально визнаними майстрами своєї праці [88].

Отже, ми можемо зробити висновок, що відкритість навчальних закладів та різноманітність освітянських систем забезпечують втілення ідеї демократизації правової освіти в Україні.

2.2.5 Регіоналізація правової освіти

Умови реалізації принципу регіоналізації правової освіти:

a) Перехід навчальних закладів від галузевої до регіональної орієнтації.

На ринку правової освіти України діють як галузеві, так і регіональні навчальні заклади.

В 2009 р. компанією СКМ³ та благодійним фондом Рината Ахметова «Розвиток України»⁴ був складений рейтинг Українських вищих навчальних закладів, в тому числі і юридичних. Директор зі зв'язків з громадськістю та комунікацій компанії СКМ Наталя Емченко відзначила наступне: «Україні потрібні професіонали, без цього економічна стабільність та зростання нашої країни неможливі. Напередодні вступної кампанії абітурієнти і їх батьки отримали практичну допомогу при виборі ВНЗ. Для вищих навчальних закладів цей рейтинг – можливість подивитись на себе очима ринку праці, побачити та зрозуміти свої сильні і слабкі сторони. Це тим більш важливо зараз, коли у сфері освіти стрімко відбуваються процеси глобалізації. Думаю, що вже через декілька років наші ВНЗ будуть конкурувати за студентів не між собою, а із західними університетами. Це стане новим викликом та новою можливістю і для ринку праці, і для ринку освіти України. І всі ми просто зобов'язані бути готовими прийняти цей виклик та максимально використати цю можливість» [179].

Результатом дослідження став загальнонаціональний рейтинг, а також 5 галузевих і 4 регіональних рейтинги. Лідерами національного рейтингу стали вищі навчальні заклади Києва, Донецька, Львова і Харкова.

У наданні освіти зі спеціальності «правознавство» в масштабах України перше місце з 92 балами зайняла Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, місто Харків. Друге місце з 76 балами –

³ Компанія СКМ – професіональний інвестор, який керує активами в гірничо-металургійній, енергетичній, телекомунікаційній, банківій, страховій, медійній галузях, а також в сфері рилейту та нерухомості. До групи СКМ входять компанії Метінвест холдінг, ДТЕК, телекомунікаційна група VEGA, Сьогодні Мультимедіа, ТРК Україна, ЕСТА Холдінг, Український Ритейл та інші. 100% акцій ЗАТ “СКМ” належать Ринату Ахметову.

⁴ Благодійний фонд “Розвиток України” – неприбуткова організація, яка заснована 15 липня 2005 року. Місія фонду – створювати фундамент для успішного та сталого розвитку українського суспільства, інвестуючи в освіту майбутніх поколінь, здоров'я нації, збереження та розвиток української культури. Напрямки діяльності фонду: сучасна освіта, здоров'я нації, культурне надбання, адресна допомога. Президент благодійного фонду “Розвиток України” – Ринат Леонідович Ахметов

Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Третє місце з помітним відставанням у Національного університету «Києво-Могилянська академія», четверте – Одеська Національна юридична академія, п'яте – Львівський Національний університет імені Івана Франка.

Що стосується регіонального рейтингу, то організаторами рейтингу вищих навчальних закладів «Компас – 2009» було виділено чотири основні регіони України.

Перший, *західний регіон*: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області. Основним освітнім центром західного регіону є місто Львів. Саме там розташовані два найпрестижніших вищих навчальних заклади регіону – Національний університет «Львівська політехніка» (перше місце в регіональному рейтингу і четверте – в загальнонаціональному) та Львівський національний університет імені Івана Франка (друге місце в регіональному рейтингу та шосте – в загальнонаціональному). За спеціальністю правознавство лідирує Львівський національний університет ім. Івана Франка.

Другий, *центральний регіон*: м. Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська області. У центральному регіоні є найкращі можливості для отримання гарної освіти, хоча вони зосереджені майже винятково у Києві. В центральному регіоні (переважно – в Києві) зосереджена найбільша кількість вищих навчальних закладів (82 в рейтингу); в Києві знаходяться 5 із 8 найкращих на загальнонаціональному рівні ВНЗ. Перелік самих сильних ВНЗ регіону практично дублюється рейтингом найкращих вищих навчальних закладів в масштабах країни. Перше місце розділяють НТУУ «КПІ» та Київський національний університет імені Тараса Шевченка, друге місце займає Національний університет «Києво-Могилянська академія», на третьому –

КНЕУ ім. Вадима Гетьмана. За спеціальністю «правознавство» лідирує Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Третій, *південний регіон*: АР Крим, Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області. Південний регіон не може похвалитись потужними освітянськими можливостями, хоча тут існують декілька вагомих освітніх центрів (Дніпропетровськ, Одеса, Запоріжжя). З-поміж вищих навчальних закладів південного регіону в рейтинг були включені 62, але жоден з них не потрапив в п'ятірку найкращих на загальнонаціональному рівні. В той же час, у південному регіоні є ВНЗ, які забезпечують високий рівень підготовки, зокрема за інженерно-технічними, юридичними та архітектурно-будівельними спеціальностями. Взагалі, за критерієм рейтингу, найкращим вищим навчальним закладом південного регіону можна вважати Дніпропетровський національний університет (1 місце в регіональному рейтингу, і 6 – в загальнонаціональному). Друге місце поміж вищих навчальних закладів південного регіону займає Національний гірничий університет України (м. Дніпропетровськ), третє – Національна металургійна академія України (м. Дніпропетровськ). За юридичними спеціальностями лідирує Одеська Національна юридична академія.

Четвертий, *східний регіон*: Донецька, Луганська, Харківська області. Східний регіон, як і центральний, пропонує непогані освітні можливості з основними освітянськими центрами в Харкові та Донецьку. Взагалі до рейтингової оцінки були включені 47 вищих навчальних закладів східного регіону; 2 з них виявилися поміж кращих на загальнонаціональному рівні. Серед вищих навчальних закладів східного регіону перше місце займає Донецький Національний технічний університет (м. Донецьк), котрий на загальнонаціональному рівні знаходиться на 3-й позиції. Друге місце поміж ВНЗ східного регіону посідає Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (м. Харків, 5 місце в

загальнонаціональному рейтингу), третє – Донецький національний університет (м. Донецьк, 6 місце в загальнонаціональному рейтингу). За юридичними спеціальностями лідирує Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого (м. Харків).

Як ми бачимо з вищенаведеного рейтингу вищих навчальних закладів «Компас-2009», регіональна освітянська політика в Україні знаходиться на досить низькому рівні. Якщо в США регіональну освітянську політику аналізують за штатами: 50 штатів та федеральний округ Колумбія, то в рейтингу «Компас-2009» представлені всього чотири умовно виділених регіони. Хоча насправді, по-перше, враховуючи культурну історію та географію, на території України визначають п'ятнадцять історико-культурних регіонів: Чернігівщина (Сіверщина, Чернігово-Сіверщина), Київщина, Придніпров'я (центр) (в середні віки – Запоріжжя), Приазов'я, Донбас, Слобожанщина, Причорномор'я (Новоросія, куди інколи відносять і Крим), Поділля, Полтавщина, Бесарабія, Буковина, Галиція з Гуцульщиною, Бойківщиною та Лемківщиною, Закарпаття, Волинь, Полісся; з іншого боку, Україна має офіційну адміністративну структуру, в якій виділяють Автономну республіку Крим, 24 області та два міста, котрі мають спеціальний статус: Київ і Севастополь. Так ось, якщо аналізувати регіональну правову освіту через призму історико-культурних регіонів або адміністративних центрів, то виявиться, що правова освіта розвивається локально, не відображаючи особливостей регіонального менталітету.

Саме з цієї причини у багатьох європейських державах прийнята стратегія переходу від галузевої освіти до регіональної, яка дозволяє здійснювати в масштабах держави рівномірний та всезагальний освітянський процес.

б) Розширення культууроутворюючих функцій навчальних закладів у своїх регіонах.

Кожен навчальний заклад в залежності від своєї спеціалізації (технічна, гуманітарна, педагогічна тощо) містить у собі відповідну ідеологію, яка напрацьовується за роки історії закладу та успадковується від одного покоління до іншого, і т. ін. Чим глибша історія навчального закладу, тим значніші його культурні традиції на регіональному, галузевому і навіть національному рівні. У книзі «Дослідницькі університети США: механізм інтеграції науки та освіти» розглядається історія і вплив вищих навчальних закладів США, які входять у першу десятку національних та світових рейтингів на регіональну, національну і світову політику [150]. Візьмемо, наприклад, Гарвардський університет, який другий рік підряд утримує перше місце серед вищих навчальних закладів світу за рейтингами популярної лондонської газети «Times». Він був заснований 8 вересня 1636 року. На сьогодні це вже не просто навчальний заклад США, це один із символів Америки і регіону. Якщо розглядати Гарвардський університет як національне культурне надбання, то можна навести наступні факти:

1. Гарвард має самий великий ендаумент (цільовий капітал) у світі, який складає 27,4 млрд. доларів за станом на вересень 2010 року.
2. Гарвардський університет закінчили 8 президентів США, в тому числі і чинний президент США Барак Обама.
3. 75 лауреатів Нобелівської премії були пов'язані з університетом як студенти, викладачі або співробітники.
4. Гарвардський університет займає перше місце в країні за кількістю мільярдерів серед випускників.
5. Гарвардська бібліотека найпотужніша академічна бібліотека в США і третя за величиною в країні.
6. Спортивна команда «Гарвард Кримсон» бере участь у змаганнях з 41-го виду спорту в національній асоціації студентського спорту серед університетів Ліги Плюща.

Якщо розглядати культууроутворюючі функції Гарвардського університету в регіональному масштабі, то його вплив виявиться ще більш вражаючим.

По-перше, Гарвардський університет разом із іншим не менш відомим навчальним закладом – Масачусетським технологічним інститутом, на весь світ прославили невелике провінційне американське містечко Кембридж (за переписом 2000 р. населення Кембриджа складало 101355 чоловік).

По-друге, завдяки цим двом навчальним закладам Кембридж став місцем роботи для багатьох спеціалістів із столиці штату Массачусетс Бостону. Якщо в Україні, як правило, населення провінційних містечок шукає роботу в обласних центрах, то Кембридж, навпаки, є місцем роботи для населення зі столиці штату.

По-третє, за станом на 2010 рік в Гарварді працює близько 2100 викладачів та навчаються близько 6700 студентів і 14500 аспірантів. Виходить, що приблизно одна четверта частина населення Кембриджа (23300 чоловік) працюють та навчаються в Гарвардському університеті, і це без врахування обслуговуючого персоналу.

По-четверте, Гарвардський університет включає в себе 11 окремих академічних підрозділів – 10 факультетів та Інститут Перспективних Досліджень Редкліффа – з корпусами по всьому Бостону. 85 га основного корпусу університету знаходиться в парку Harvard Yard в Кембріджі, приблизно в 5,5 км північного заходу від Бостона. Бізнес-школи і спортивні об'єкти, в тому числі Гарвардський стадіон, розташовані на річці Чарльз в Оллстоні, а об'єкти медичного та стоматологічного факультетів знаходяться в Лонгвуді. Медичний корпус займає 8,9 га, спортивний корпус та бізнес-школа – 145 га.

Таким чином, історико-культурний вплив Гарвардського університету давно переступив регіональні межі та визначає не тільки національну освітянську політику, але й світову.

В цьому плані Гарвардський університет поряд з іншими провідними навчальними закладами, повинен стати наочним прикладом для українських навчальних закладів. Нажаль, слід відзначити, що за останні двадцять років, замість інтеграційних процесів, в освітянській політиці України, відзначаються тенденції роздроблення великих університетів, коли на основі єдиного потужного підрозділу утворюються декілька дрібних автономних навчальних закладів.

Така тенденція, як показує європейська практика та досвід філософії освіти США, призводить до послаблення освітянської політики, зниження якості наукових досліджень та викорінення культурного впливу навчальних закладів з життя регіону.

в) Вхідження навчальних закладів в регіональний освітянський простір.

На превеликий жаль, в Україні між навчальними закладами та регіональним освітянським простором існує не просто прірва, а й часом протиріччя. Ця проблема, на наш погляд, виникла через декілька причин. Перша причина полягає у тому, що між навчальними закладами I-II рівня акредитації та III-IV рівня немає діючого та кореляційного зв'язку. Середні загальноосвітні навчальні заклади та вищі навчальні заклади переслідують різні цілі й живуть в локальних і автономних культурних просторах, які не пов'язані з регіональним культурним простором. Друга причина впливає з підпорядкування навчальних закладів різним інстанціям, з різнопрофільності вищестоящих контролюючих органів. Якщо навчальні заклади I-II рівня акредитації підпорядковуються обласному чи міському управлінням освіти і науки, то навчальні заклади III-IV рівня акредитації, в більшості підпорядковуються напряму Міністерству освіти і науки, молоді та спорту України. Це дає право останнім формально та безвідповідально відноситись до тих культууроутворюючих заходів, які проводять міська чи районна адміністрація. Третя полягає в тому, що між випускниками регіональних

навчальних закладів та роботодавцями цього регіону немає сталого зворотного зв'язку. Випускники навчальних закладів випускаються із «вільним дипломом», їх працевлаштуванням ніхто не займається. Така позиція викликає розрив між регіональним освітянським простором і науково-дослідницьким, економічним, культурним тощо простором конкретного регіону.

Тут, на наш погляд, слід вдатися до зарубіжного досвіду. Як повідомляє відомий фахівець в галузі філософії освіти в Україні С.Клепко, за даними рейтингових агентств найбільш успішною у сучасному світі є фінська система освіти, яка має наступні характеристики [168, с. 28]:

- високий рівень навчальних досягнень учнів;
- рівні можливості доступу до освіти;
- безкоштовна освіта;
- важлива роль місцевої влади та муніципалітетів в організації освітнього процесу;
- всезагальна, а не вибіркова природа базової освіти;
- гетерогенні групи учнів, відсутність катетеризації⁵ та відбір учнів;
- індивідуальна підтримка навчального процесу та надання соціальної допомоги учням, інклюзивність⁶ вчителя;
- гнучкість системи – довіра й повноваження;
- гнучкість, адміністративне регулювання, готовність виявити підтримку;
- довіра школі, її керівництву, вчителям і учням;
- інтерактивні методи роботи; вплив місцевих рад (муніципалітетів);
- орієнтація оцінки на розвиток – відсутність тестів, рейтингів;
- висококваліфіковані самостійні вчителі.

⁵ Катетеризація в даному значенні: введення додаткових методів, критеріїв для діагностики або підвищення ефективності навчання.

⁶ Інклюзивність (від франц. – включаючий до себе), займенникові або дієсловні форми, які вказують на те, що адресат мови належить до числа учасників дії.

Як бачимо, фінська освітня система не просто декларує про створення регіональних освітніх просторів, але й прямо пов'язує національну навчальну систему з розвитком регіональних освітніх просторів. Виходить, що не національна система освіти диктує свої умови регіональним системам, а, навпаки, на основі особливостей регіональних освітніх систем вибудовується структура національної освітньої системи. А всі навчальні заклади, у свою чергу, органічно входять у структуру регіональної системи освіти. Таким чином, вибудовується логічно завершена ієрархія освітянської системи, основою якої є регіональні освітні системи, котрі у свою чергу, створюються навчальними закладами регіону різного рівня акредитації.

г) Розроблення довготермінових регіональних програм розвитку правової освіти.

Відповідно до Указу Президента України від 18.10.2001 №992/2001 «Про Національну програму правової освіти населення» була розроблена Національна програма правової освіти населення. Національна програма правової освіти населення передбачає подальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Метою Програми є підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права.

Відповідно до цього указу, кожен адміністративний регіон України розробив свої програми правової освіти. Наприклад, Головне управління юстиції у Київській області розробило і рішенням Київської обласної ради від 24.03.2011 р. № 058-05 затвердило Програму правової освіти населення Київської області на 2011-2014 роки. В перелік завдань і заходів цієї Програми було включено між іншим наступне:

1. Організувати проведення конференцій, семінарів, диспутів з актуальних питань підвищення рівня правової культури населення області із залученням науковців та фахівців-практиків у галузі права.

2. Проводити навчально-методичні семінари, курси для викладачів права, заступників директорів з виховної роботи загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів, методистів дошкільних навчальних закладів області із залученням наукових працівників та фахівців-практиків у галузі права.

3. Проводити Дні, Тижні, Декади, Місячники правових знань, олімпіади, конкурси, вікторини на краще володіння правовими знаннями серед учнів та молоді загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів області із залученням представників правоохоронних органів, органів юстиції та судів.

4. Проводити тематичні семінари для голів, заступників голів та відповідальних секретарів районних та міських міжвідомчих координаційно-методичних рад з правової освіти населення.

5. Проводити семінари, тренінги, "круглі столи" з актуальних питань соціально-правового захисту дітей, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, неповнолітніх, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі.

6. Організувати видання посібників, методичної літератури з правової освіти для загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладів; сприяти комплектуванню правовою літературою бібліотечних фондів.

7. Забезпечувати висвітлення в друкованих засобах масової інформації, теле- та радіопередачах актуальних правових питань із залученням вчених, провідних фахівців-практиків у галузі права.

8. З метою систематичного поширення серед населення правових знань проводити в бібліотеках області Дні, Тижні правових знань, зустрічі за

«круглим столом», дні інформування, години цікавих повідомлень, бесіди, експрес-інформації, бліц-вікторини, уроки права, сприяти розвитку в закладах культури області нових та нетрадиційних форм роботи.

Виконання поставлених завдань даної Програми можливе тільки із залученням галузевих та регіональних навчальних закладів різних рівнів акредитації. На наш погляд, саме такі національні та впливаючі із них регіональні освітянські програми здатні об'єднати та ціленаправити навчальні заклади галузі і регіону на досягнення комплексних державних цілей.

2.2.6 Рівні умови доступу до правової освіти

Як зазначається у проекті «Концепція розвитку вищої юридичної освіти в Україні», доступність юридичної освіти ускладнюється через відсутність належної базової правової підготовки в системі загальної освіти, неналежне викладання предметів, які б формували основи правових знань, що дозволяло б випускникам загальноосвітніх закладів поверхнево орієнтуватися у правовій дійсності [184]. На думку авторів проекту концепції розвитку вищої юридичної освіти в Україні, здобуття професійної кваліфікації за напрямом «право» повинно ґрунтуватись на вільному виборі та глибокому особистому усвідомленні суспільної значущості, гуманістичної спрямованості діяльності фахівця-правника. Таке ставлення до свого професійного вибору може сформуватися у майбутнього юриста лише за таких умов [184]:

- за умови засвоєння знань про сутність прав і свобод людини;
- виховання поваги до прав і свобод людини;
- усвідомлення гуманістичних правових ідей;
- культивування загальнолюдських і національних правових цінностей, що, врешті, спрямовано на подолання правового нігілізму;

– вироблення розуміння та відповідального ставлення до законності та правопорядку.

Як зазначають автори Проекту, сфера доступу до вищої юридичної освіти в Україні повинна бути вдосконалена шляхом розширення обсягу та поглиблення змісту системи викладання правових знань у середній школі, залучення до розробки програм та методик викладання шкільних правових дисциплін («Основи правознавства» або «Основи Конституції України», або «Основи українського права», або «Права людини» чи інших правових предметів, що ґрунтується на поєднанні зазначених предметів) науково-педагогічних працівників вищої школи. Освітнім напрямом, який дозволить у загальноосвітній школі особі зробити усвідомлений професійний вибір, може бути освіта з прав людини та з конституційних основ прав людини та громадянина в Україні. Саме домінування прав і свобод людини як загальнолюдська цінність у системі загальних знань може сприяти формуванню та розвитку правової культури, загальної поваги до людини, підвищенню духовності та моральності суспільства. Такий підхід відповідає міжнародним та європейським стандартам, зокрема рекомендаціям Ради Європи (Рекомендація № R(85)7 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо викладання та вивчення прав людини в школах). Зазначений напрям має бути запроваджений у державні стандарти загальної освіти [184].

Умови реалізації принципу рівних можливостей наступні:

а) Посилення ролі держави в регулюванні освітніх можливостей, наданих кожній людині.

У статті 53 Конституції України прописано: «Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання;

надання державних стипендій та пільг учням і студентам⁷. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства» [183].

Таким чином, згідно Конституції України, вплив держави на ринку освітянських послуг повинен бути визначеним і ціленаправленим. Перехід до ринкових відносин викликав необхідність існування в Україні вищих навчальних закладів за кошти фізичних чи юридичних осіб (приватні вищі навчальні заклади). Ліцензування і акредитацію таких закладів здійснює Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Приватні освітні установи не можуть фінансувати свої видатки нижче нормативів, ніж у державних та муніципальних навчальних закладів. Ринок послуг освіти покликаний задовольнити не тільки державне замовлення, яке забезпечується бюджетними асигнуваннями, але й потреби окремих груп населення, підприємств і фірм.

Зараз вищі навчальні заклади можна умовно розподілити на дві основні групи:

- а) державні освітні заклади;
- б) освітні заклади, що не фінансуються з бюджету.

Державні вищі навчальні заклади характеризуються у фінансовому плані тим, що лєвова частка їх доходу припадає на державний бюджет і лише кілька процентів ВНЗ отримує від власної комерційної діяльності. Головним чином це пояснюється, по-перше, інертністю адміністративних органів вищих навчальних закладів, де звикли отримувати гроші з держбюджету й ні про що інше не думати, а по-друге, відсутністю (в переважній більшості) професійних управлінців.

⁷ Офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 див. в Рішенні Конституційного Суду N 5-рп/2004 (v005p710-04) від 04.03.2004.

Проте в сучасних умовах хронічної нестачі коштів та надання державою все більших повноважень вищим навчальним закладам для зайняття економічною діяльністю було б доцільним розглянути питання про створення у вищих навчальних закладах юридичних та і економіко-прогностичних відділів, які мали б займатися розрахунками ризикованості та прибутковості угод, що можуть бути укладені навчальним закладом.

Виходячи з Конституції України, а також в умовах розбудови української держави, соціальних і правових реформ, переходу до ринкових відносин, набула актуальності потреба вдосконалення існуючої системи підготовки юристів, озброєних сучасними знаннями, культурою, високим рівнем самосвідомості.

Основними принципами ООН щодо суспільної ролі і місця правника визначено, що юрист – це відкрита та доступна для клієнта особа, яка на засадах здобутої кваліфікації та дотримання високих стандартів моральності й професійної етики здійснює діяльність, спрямовану на захист прав та законних інтересів клієнта з врахуванням суспільних інтересів [184]. Звідси основними завданнями вищої юридичної освіти в Україні є надання належної професійної кваліфікації (знання правових засад держави та вміння застосовувати законодавство у професійній діяльності) у поєднанні з вихованням професійних ідеалів та поваги до морального обов'язку, прав та свобод людини, а також постійне підвищення професійних навичок юристів, підвищення гарантованості індивідуальних та колективних прав людини відповідно до рекомендацій ради Європи щодо свободи здійснення юридичної професії [184].

Як зазначають автори Проекту «Концепція розвитку вищої юридичної освіти в Україні», вища юридична освіта в Україні – це галузь фахової освіти, безперервний процес теоретичного і практичного навчання з метою засвоєння сутності та змісту права, а також набуття умінь та навичок застосування його положень у професійній правничій діяльності, який

здійснюється у вищих навчальних закладах, де зосереджено висококваліфікований науковий і науково-педагогічний персонал, забезпечено поєднання навчального процесу з науково-практичною діяльністю, та готуються компетентні кадри у галузі права відповідно до стандартів вищої освіти. Основне завдання вищої юридичної освіти – це підготовка кваліфікованих фахівців у галузі права, які працюють для затвердження у суспільстві верховенства права та розвитку правової свідомості й правової культури громадян [184].

б) Посильність освітніх стандартів.

Як зазначає Н.Волкова: «Система освіти в Україні традиційно була централізованою. Сучасне її реформування вимагає перегляду підходів до визначення освітніх стандартів. Вони мають відображати нове бачення суспільного ідеалу освіченості, суспільні вимоги до освіти як основи соціокультурного становлення молоді людини, сприяти збереженню єдиного освітнього простору в державі, відігравати стабілізуючу та регламентуючу роль [71]».

Ключовим поняттям у європейському освітянському просторі є поняття «компетенція». Запропоноване в європейському проекті TUNING поняття «компетенція» включає «... знання й розуміння (теоретичне знання академічної галузі, здатність знати й розуміти), знання як діяти (практичне й оперативне застосування знань до конкретних ситуацій), знання як бути (цінності як невід’ємна частина способу сприйняття й життя з іншими в соціальному контексті) [320]». Поняття «компетенція» включає не тільки когнітивну й операційно-технічну складові, але й мотиваційну, етичну, соціальну, поведінкову сторони: результати освіти, знання, уміння, систему ціннісних орієнтацій. У формуванні компетенції вирішальну роль відіграє не тільки зміст освіти, але також освітнє середовище вищих навчальних закладів, організація освітнього процесу, освітні технології, включаючи самостійну роботу студентів тощо. Треба підкреслити узагальнений,

інтегративний характер поняття «компетенція» стосовно понять «знання», «вміння», «навички».

Єврокомісія виділяє вісім ключових компетенцій, якими повинен володіти кожен європеєць:

- компетенція в галузі рідної мови;
- компетенція в сфері іноземних мов;
- математична та фундаментальна природничо-наукова та технічна компетенції;
- комп'ютерна компетенція;
- навчальна компетенція;
- міжособистісна, міжкультурна та соціальна компетенції, а також громадянська компетенція;
- компетенція підприємництва;
- культурна компетенція.

Ці компетенції підтримуються певними здатностями, до яких відносяться у всіх життєвих сферах такі необхідні аспекти, як критичне мислення, креативність, «європейський вимір» і активна життєва позиція. Разом ці здатності сприяють розвитку особистості та організаційної свідомості особистості.

Для досягнення встановлених єврокомісією компетенцій Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України разом з Інститутом інноваційних технологій і змісту освіти розробляють комплекс нормативних документів складових системи галузевих стандартів освіти. Наприклад, у 2011 році Департамент загальної середньої та дошкільної освіти запропонував для громадського обговорення проект *Концепції нового Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти* за підтримки Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Це нова унормована система показників про освіченість особи, яка реалізується у нормативних документах, які визначають суспільно обумовлений зміст загальної середньої освіти, вимоги

та гарантії держави щодо її одержання громадянами. До цього часу освітянський простір України керується «Концепцією державного стандарту загальної середньої освіти в Україні», прийнятою у 1996 році.

Н.Волкова у своєму навчальному посібнику дає наступне визначення поняття «державний стандарт загальної середньої освіти»: «Державний стандарт загальної середньої освіти – це збір норм і положень, що визначають державні вимоги до освіченості учнів і випускників шкіл на рівні початкової, базової та повної загальної середньої освіти, а також гарантії держави щодо її здобуття [71]».

Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України (далі – МОН України) видано наказ «Про затвердження плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року" від 13.07.2007 р. N 612. На виконання постанов Кабінету Міністрів України від 13.12.2006 р. N 1719 «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавр» та від 20.06.2007 р. N 839 «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодший спеціаліст», відповідних наказів МОН України від 27.01.2007 р. N 58 (підпункт 6.7) та від 13.07.2007 р. N 604 та з метою здійснення нормативного та навчально-методичного забезпечення вдосконалення підготовки фахівців з вищою освітою, МОН України видало наказ від 11 жовтня 2007 р. N 897, п. 3 якого регламентує, зокрема, порядок розроблення, подання, проходження експертизи, погодження і затвердження складових галузевих стандартів вищої освіти (ОКХ, ОПП, засоби діагностики рівня якості освітньо-професійної підготовки фахівця). Вказаний порядок є похідним і базується на положеннях наказу Міносвіти України від 31.07.98 р. N 285 зі змінами та доповненнями, які введені розпорядженням МОН України від 05.03.2001 р. N 28-р.

в) Розвиток елітарної освіти.

Російський академік О.Новіков виділив десять відмінностей, які відрізняють елітарні навчальні заклади від звичайних [228-229]. А саме :

1. *Система відбору.* Як зазначає О.Новіков, в елітарних навчальних закладах повинен переважати не штучний, а саме природній відбір: «...очевидно, для відбору є єдиний спосіб – дати можливість людині: дитині, юнаку, дівчині, дорослому проявити себе в діяльності – у навчанні, у праці [229, с. 122]». Дати можливість у справі проявити свої задатки і, що, мабуть, більш важливо для формування еліти – сформувати завзятість. Завзятість – це важлива якість елітарної особистості, тому вона повинна формуватись з дитинства.

2. *Режим навчання* – особливий, жорсткий і напружений. О.Новіков відзначає: «як показує історичний досвід, еліта суспільства (в хорошому сенсі, а не в сенсі новоруських хамів) формується в достатньо суворих умовах. Наприклад, в елітарних школах Англії, випускники яких традиційно займають ключові посади в уряді, дуже жорстка дисципліна, вельми скромне, навіть мізерне харчування, а в спальнях немає опалення і вікна в них відкриті навстіж цілий рік. Другий приклад – автор якось на соловецьких островах зустрівся з колишніми в'язнями цих таборів. Вони розповідали, що найбільш стійко переносили страшні страждання та знущання колишні гвардійські офіцери царської армії. В гвардію відбиралися нащадки найбільш вельможних дворянських прізвищ, але в дитинстві та юності вони виховувались в таких же суворих умовах [229, с. 120]».

До того ж, в елітарних навчальних закладах жорстокий, частіше всього «інтернатівський» режим не тільки в сенсі побутових «позбавлень», але і в сенсі величезного, важкого навчального навантаження. Так, коли О.Новіков навчався у Московському фізико-технічному інституті, аудиторне навантаження було 54 навчальних години на тиждень! Заняття починались в 8.30 ранку і закінчувались в 20.30. А ще домашні завдання: з математики,

фізики, теоретичної механіки і т. ін., кожен семестр по 3-4 завдання по 80-100 задач із самих складних задачників, чотири завдання на переклад з англійської мови по 100 тисяч знаків кожне, конспекти першоджерел з гуманітарних дисциплін тощо. Таке навчальне навантаження витримують далеко не всі – відсоток відсіву в елітарних навчальних закладах високий. Але у тих, хто такі навантаження витримує, виховується наполегливість і висока працездатність.

Крім того, в елітних навчальних закладах обов'язкове заняття спортом, у крайньому разі фізкультурою – для того, щоб витримувати велике інтелектуальне навантаження необхідне міцне здоров'я.

3. *Викладання всіх предметів на високому рівні труднощів.* На думку О.Новікова це означає доведення студента до «краю непізнаного», коли студент повинен детально розбиратися, що науці відомо, а що – невідомо [229]. Наприклад, це завдання сучасною наукою ще не розв'язане, ця наочна сфера ще не досліджена... Від студентів вимагається не тільки знати всі правила – цьому навчають і в «звичайних» навчальних закладах, але знати все без винятку, навіть винятки із правил. Така організація навчання виробляє здатність не боятись ніякої нової наукової проблеми, ніяких нових видів діяльності, притуплює страх здатися «непрофесіоналом». Просто виробляється звичка в будь-якій новій ситуації йти в бібліотеку, брати підручники, потім наукові монографії і т. ін. та швидко доходити «до краю непізнанного». Це суттєва відмінність елітарного навчального закладу від «звичайного».

Так само в елітарному навчанні значну увагу приділяють потужній загальноосвітній підготовці. Саме загальна освіта дає людині широкий кругозір, формує здатність нестандартного вирішення завдань, які стоять перед нею. Нагадаємо, що знаменитий Царськосільський ліцей, в подальшому – Олександрівський ліцей, – елітарний навчальний заклад, який подарував Росії і О.С.Пушкіна, і всіх міністрів закордонних справ та

міністрів освіти, декількох прем'єр-міністрів царської Росії, багато інших видатних діячів, був закладом загальної освіти – вищої загальної освіти. До речі, мимоволі напрошується запитання – а чи туди йде сьогодні наша система освіти зі своєю профілізацією загальноосвітньої школи?

4. *Високий рівень самостійності в навчальній діяльності.*

5. *Чітка професійна орієнтація, формування професійної самосвідомості учнів,* коли їм і до вступу – абітурієнтам, і протягом всього процесу навчання буквально на кожному уроці, лекції, на всіх позаурочних заходах постійно навіюється думка: «ви майбутні вчені», або «ви майбутні конгресмени», або «ви майбутні офіцери Генерального штабу» і т.ін. «Від вас вимагається відповідна поведінка, завжди і всюди на вас лежить висока відповідальність, а також від вас жадають того-то й того-то» (залежно від профілю елітарного навчального закладу). Ці, постійно навіювані думки, формують направленість мислення, конкретно орієнтований світогляд і цілеспрямовану діяльність, яка в подальшому дозволить систематизувати і вибирати інформацію із навколишнього середовища.

6. *Методологічна підготовка.* Нагадаємо, що методологія – це вчення про організацію діяльності – як взагалі в будь-якій, так і, в частково, відповідній професійній діяльності: вченого, юриста, лікаря тощо. Подібна підготовка досягається за допомогою читання літератури з історії розвитку тієї чи іншої професії, а також зустрічей з професіоналами високого рівня, які розповідають про своє професійне життя. В професійних навчальних закладах до викладання на старших, спеціалізованих курсах залучаються за сумісництвом висококваліфіковані фахівці, які працюють у відповідній сфері – адже вони ближче до конкретного професійного життя, ніж академічна професура.

7. *Різноманітний розвиток.* О.Новіков вважає, що особливості елітарних навчальних закладів полягають ще і в тому, що в них сильно розвинуті найрізноманітні форми позаурочної виховної роботи. Як приклад, О.Новіков

приводить зміст роману В.Пікуля «Честь маю». В.Пікуль описав, що офіцерів-слухачів Академії російського Генерального штабу навчали всьому на світі – від навчання танців та манер поведінки за столом до керування паровозом. На думку О.Новікова, в елітарних навчальних закладах, учням, студентам надають широкі можливості брати участь в факультативних курсах, курсах за вибором, гуртках, секціях тощо. Адже випускник елітного навчального закладу повинен набратись самого різноманітного і різнобічного життєвого досвіду – і це також одна з специфічних особливостей елітарної освіти [229].

8. *Спілкування з видатними людьми.* О.Новіков відзначає, що зустрічі з видатними людьми, до того ж самих різних професій та видів знань, надзвичайно корисні, з одного боку, для розвитку, з іншого – в чисто психологічному плані, а саме в плані розвитку самосвідомості учнів (студентів). Вони реально бачать, що знаменитості – це не щось «захмарне», «сонм богів», а що це звичайні живі люди – «і я зможу стати таким!».

9. *Розвиток лідерських якостей, вміння працювати у команді.* О.Новіков зазначає, що ця особливість більш властива англійським та американським елітарним школам й університетам та значно в меншій мірі, на жаль, російським навчальним закладам. В американських та англійських елітарних навчальних закладах кожен клас, кожна група одночасно є спортивною командою, яка постійно бере участь у різноманітних змаганнях, що сприяє об'єднанню колективу. Крім того, «посада» капітана команди змінна – її по черзі виконують всі члени команди. До того ж, у навчальному процесі останнім часом широке розповсюдження отримали такі форми навчальної роботи як робота в групах, в командах і в тому числі й на змагальній основі. Причому лідери груп, команд, також по черзі змінюються.

10. *Традиції.* О.Новіков стверджує, що елітарні навчальні заклади сильні своїми традиціями. По-перше, навчальні заклади стають елітарними не відразу, «раптово». Необхідно хоча б декілька блискучих випусків, щоб

заробити собі «славу» елітарного, а потім цю славу постійно підтримувати, «тримати планку». По-друге, з роками формуються власні, внутрішні традиції: в організації навчального процесу, в режимі тощо, аж до атрибутики – герба, гімну, форми учнів та вчителів і т. ін.

На закінчення, О.Новіков констатує, що елітних навчальних закладів не може бути багато і вони не можуть бути великими за контингентом – збільшення кількості учнів неминуче призведе до «зниження планки». Але будь-якій державі з великими амбіціями надзвичайно необхідна еліта професіоналів, які формують елітні навчальні заклади: елітні дитячі садочки, елітні школи, елітні професійні училища, технікуми, університети, і навіть елітна аспірантура та докторантура.

г) Соціальний захист нужденних.

Соціальна допомога – це найважливіший напрям діяльності держави, який здійснюється за допомогою державних органів, державних фондів та служб. Наприклад, в Україні, головною державною організацією, яка забезпечує соціальну направленість реформ та проведення активної соціальної політики, координації та комплексного виконання соціальних реформувань у сфері трудових відносин, зайнятості, соціального захисту і пенсійного забезпечення населення є Міністерство праці і соціальної політики України. Міністерство праці і соціальної політики України, як державна структура, надає допомогу людям похилого віку, дітям-інвалідам, хворим, безробітним, біженцям та іншим, хто сам себе не може забезпечити, знаходиться в складній життєвій ситуації. Згідно із положенням про цю установу, яке затверджене Указом Президента України від 1 грудня 1997 р., Міністерство праці і соціальної політики України в процесі виконання покладених на нього завдань взаємодіє з центральними, місцевими органами виконавчої влади, органами АР Крим, органами місцевого самоврядування, а також із відповідними органами інших держав. Рішення Мінпраці України з питань праці, зайнятості і соціального захисту населення, прийняті в межах

його повноважень, є обов'язковими для виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, а також підприємствами, закладами та організаціями всіх форм власності, фізичними особами – підприємцями і громадянами.

д) Навчання інвалідів.

В Україні існує закон «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21 березня 1991 року № 875-ХІІ. Цей закон визначає «основи соціальної захищеності інвалідів в Україні та гарантує їм рівні з усіма іншими громадянами можливості для участі в економічних, політичних і соціальних сферах життя суспільства, створення необхідних умов, які дають можливість інвалідам вести повноцінний спосіб життя згідно з індивідуальними здібностями та інтересами» [129]. В цьому законі чітко прописано [129]:

Стаття 21. Держава гарантує інвалідам дошкільне виховання, отримання освіти на рівні, відповідно їх здібностям та можливостям.

Дошкільне виховання, навчання інвалідів здійснюється в загальних чи спеціальних дошкільних та навчальних закладах.

Професійна підготовка або перепідготовка інвалідів здійснюється з урахуванням медичних показників і протипоказань для наступної трудової діяльності. Вибір форм і методів професійної підготовки здійснюється відповідно до висновків медико-соціальної експертизи.

При навчанні, професійній підготовці чи перепідготовці інвалідів поряд із загальними допускається застосування альтернативних форм навчання.

Обдаровані діти-інваліди мають право на безкоштовне навчання музиці, образотворчому, художньо-прикладному мистецтву в загальних навчальних закладах або спеціальних позашкільних навчальних закладах.

Стаття 22. При інших рівних умовах переважне право на зарахування у вищий навчальний заклад III-IV рівнів акредитації та професійно-технічний заклад мають інваліди та діти із малозабезпечених сімей, в яких:

- обидва з батьків є інвалідами;
- один із батьків – інвалід, а другий помер;
- самотня мати із числа інвалідів;
- батько – інвалід, який виховує дитину без матері.

Під час навчання вказаних категорій громадян стипендія та призначена пенсія (державна соціальна допомога інвалідам з дитинства і дітям-інвалідам) виплачується в повному розмірі.

Стаття 23. Державою визнається дактильно-жестова мова як засіб міжособистого спілкування, а також як засіб навчання інвалідів з вадами слуху.

Правовий статус та сфера застосування дактильно-жестової мови визначається законодавством України.

Інвалідам по слуху забезпечується доступ до засобів масової інформації шляхом титрування та здійснення сурдоперекладу на дактильно-жестовій мові інформаційних та тематичних телепрограм, кіно-, відеофільмів в порядку і на умовах, які визначені Кабінетом Міністрів України.

Стаття 24. По закінченню навчального закладу інвалідам надається право вибору місця роботи з наявних варіантів чи надане за їх бажанням право вільного працевлаштування.

2.2.7 Суспільно-державне управління правовою освітою

Умови реалізації принципу суспільно-державного управління:

а) Розвиток демократичних механізмів фінансування навчання.

В книзі «Моделі і механізми управління освітніми мережами і комплексами» автори Д.Новіков та Н.Глотова розглядають освітні мережі та комплекси, аргументуючи свої думки найсучаснішими дослідженнями. В Додатку 1 «Механізми прийняття управлінських рішень про розвиток освітніх систем» вони окремо аналізують механізми фінансування освіти в

різних державах[230]. Д.Новіков та Н.Глотова відзначають, що з одного боку, «механізми фінансування можуть розглядатись як різновид механізмів розподілу ресурсів (фінансових), а з другого боку, в силу їх різноманіття та специфічності, часто їх виділяють в самостійний вид механізмів управління, які складаються з механізмів: змішаного фінансування та кредитування, самооплатності, страхування, противитратні механізми тощо [230, с. 123]».

Автори розкривають ідею змішаного фінансування. На їх думку, ідея змішаного фінансування полягає у тому, що кошти однієї із організацій на окремо взятий проект виділяються тільки при умові, що й інша організація – кредитор (партнер) – зобов'язується виділити на цей проект власне фінансування [230]. Але якщо, як зазначають далі Д.Новіков та Н.Глотова, вибраний проект складається із сукупності робіт (підпроектів), причому для початку виконання кожного підпроекту вимагає окреме фінансування, а при закінченні проекту отримує деякий (можливо, негативний, що часто має місце в навчальних і соціальних проектах) прибуток, то виникає завдання створення механізму самофінансування, тобто завдання визначення оптимальної послідовності виконання робіт [230].

У проекті концепції розвитку вищої юридичної освіти в Україні, зазначається, що матеріальне та кадрове забезпечення вищої юридичної освіти в Україні відрізняється переважно залежно від форми власності навчального закладу. Проте така різниця, констатують автори проекту, є лише у джерелах фінансування, але не завжди позначається на якості освітянських послуг [184].

Автори проекту концепції розвитку вищої юридичної освіти в Україні підкреслюють, що в окремих державних вищих навчальних закладах юридичні навчально-наукові підрозділи (факультети, інститути тощо) виконують роль фінансового донора для виживання вищого навчального закладу загалом, що негативно позначається на рівні фінансування таких підрозділів. Майже всі вищі навчальні заклади не мають достатньої кількості

місць в гуртожитках для проживання студентів, які приїхали на навчання з інших регіонів. Більшість з цих закладів не пристосовані для навчання людей з особливими потребами. Навчання цих осіб, що відбувається переважно дистанційно, не забезпечується ресурсами зазначених закладів. Автори підкреслюють необхідність створення ефективної системи забезпечення вищих навчальних закладів фінансовими ресурсами для видання наукової літератури, навчальних та навчально-методичних матеріалів, що потрібні для якісного викладання юридичних дисциплін та вивчення права [184].

Для виправлення цього становища автори проекту рекомендують [184]:

1. Розвиток урядових та неурядових програм, курсів, семінарів для підвищення кваліфікації, що включаються як окремий вид робіт в оплату праці академічного персоналу, а так само матеріальне та часове стимулювання методичної та наукової роботи таких працівників (залежно від періодичності та обсягу опублікованих методичних матеріалів, посібників);

2. Фінансове та нормативно-організаційне заохочення юристів-практиків, які працюють у приватних юридичних фірмах, у державних органах та установах, до участі у викладацькій діяльності;

3. З метою стимулювання викладачів до підвищення кваліфікації та власного професійного рівня слід розробити заходи, спрямовані проти бюрократизації процесу захисту дисертаційних досліджень та його документального супроводу.

б) Введення демократичних механізмів керівництва.

Сучасна європейська концепція демократичних механізмів керівництва в освітніх закладах включає в себе розуміння наступного аспекту: навчальний процес в навчальному закладі будь-якого рівня акредитації повинен будуватись на взаємодії між викладачами та студентами. Навчальний процес повинен бути подібним функціонуванню організму, точніше, його слід розглядати як соціальний організм.

Навчальні заклади як соціальний організм глибоко досліджені в працях відомого українського філософа В.Беха, та представників його наукової школи [33-37]. Так, наприклад, в дослідженні «Соціальний організм навчального закладу: самоорганізація, саморегуляція та управління» В.Бех та Л.Семененко послідовно розглядають генетичні, морфологічні і функціональні аспекти ціннісної і смислової детермінації, аналізують їх органічну взаємодію, яка веде до набуття соціальним організмом навчальної форми якісно нових атрибутивних властивостей: самоорганізації і саморегуляції [36]. В.Бех і Л.Семененко з'ясовують, що окремі аспекти самоорганізації і саморегуляції соціального організму сходяться у процесі прийняття управлінських рішень. Ціннісний і змістовні компоненти соціального організму навчального закладу набувають рис детермінанти та обумовлюють види причинності і зворотного зв'язку. Кінцевими продуктами цих взаємодій є, відповідно, гомеостаз, гомеорез та аутопоезис навчальної форми. Зовнішні протистояння цих детермінант, на думку авторів монографії, сприймаються як суперечність між педагогічними традиціями і новаторством. Саме з цих позицій В.Бех та Л.Семененко аналізують вітчизняну педагогічну практику і вносять пропозиції щодо оптимізації управління закладами освіти [36].

Розгляд освітніх закладів як складнофункціонуючого соціального організму в цілком іншому світі розкриває механізми керівництва навчальними закладами. Мова вже не може йти про волюнтаристські чи авторитарні методи управління, тому що соціальний організм – це повністю узгоджена та регламентована сукупність структур, діяльність яких направлена на самоорганізацію, саморозвиток і самовиживання в умовах жорстокої як внутрішньої, так і зовнішньої конкурентної боротьби.

Отже, потрібні сутнісно нові – демократичні механізми керівництва. Розглянувши функціонування соціального механізму, В.Бех зазначив, що особливістю демократичних механізмів керівництва є постійна ротація

ключових структур [36]. Якщо взяти європейську модель освіти, то в ній, наприклад, керівні посади в студентській ієрархії та навіть у викладацькій, не постійні – на них безперервно відпрацьовують свої навички максимальна кількість студентів. Ректор вищого навчального закладу Європи – це не на все життя, і навіть не на п'ять років, як в Україні, а на рік, максимум, на два. Причому, більше двох термінів підряд вибирати ректорів забороняється.

Безперервна та інтенсивна ротація керівних кадрів в навчальних закладах забезпечує дотримання демократичних принципів в системі освіти, можливість вибору нових технологій і методологій напрямів у розвитку організації, залучення фахівців з більш сучасним баченням навчального процесу, які розбираються в умовах ринкових відносин.

У Проекті Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки окремо прописується необхідність модернізації системи управління освітою [261]. Автори даного проекту зазначають, що управління освітою має здійснюватися на засадах інноваційних стратегій у відповідності з принципами сталого розвитку, створення сучасних систем освітніх проектів та моніторингу; розвитку моделі державно-громадського управління, посилення ролі та взаємодії усіх суб'єктів освітньої політики, у якій особистість, суспільство й держава стають рівноправними суб'єктами і партнерами [261].

У наступному проекті – Концепції розвитку вищої юридичної освіти в Україні, автори рекомендують реформувати такі організаційно-адміністративні засади діяльності юридичних вищих навчальних закладів [184]:

1. Припинити практику створення юридичних факультетів у непрофільних вищих навчальних закладах;
2. Вдосконалити організаційно-правову форму недержавних юридичних вищих навчальних закладів, яка б, з одного боку, наблизила ці заклади до неприбуткових організацій (значна частина прибутку має

розподілятися професорсько-викладацьким / науково-педагогічним колективним органом (радою установи) на цільові потреби вищого навчального закладу відповідно до його функціонального призначення і статусу), а з іншого – передбачала б достатні умови для автономного існування, враховуючи необхідні цільові преференції щодо плати за землю, нерухомість під умову цільового використання, пільги податкового характеру тощо;

3. Створити на базі провідних юридичних вищих навчальних закладів навчально-наукові комплекси для забезпечення безперервності у здобутті вищої юридичної освіти та поєднання зусиль у науково-дослідній діяльності;

4. Спрямувати спеціалізовані (відомчі) юридичні навчальні заклади на підготовку фахівців лише відповідної спеціалізації;

5. Забезпечити поетапну розатестацію (демлітаризацію) відомчої вищої юридичної освіти;

6. Створити міжвідомчу комісію (раду) з участю представників провідних юридичних вищих навчальних закладів, зацікавлених державних органів та установ, громадських об'єднань (ради представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ України) з моніторингу реалізації положень цієї концепції та розробки проектів нормативно-правових актів для її виконання;

7. На основі співпраці вищих навчальних закладів з науковими установами, державними органами, інституціями та професійними асоціаціями сформувати постійно діюче експертне середовище висококваліфікованих фахівців, які, отримуючи належне матеріальне заохочення, поряд з експертуванням чинного законодавства, законопроектів та підготовкою правових висновків з практичних питань, мають узгоджувати методологію викладання юридичних дисциплін, навчальні плани та упорядковувати правову навчальну інформацію.

г) Введення демократичних механізмів контролю якості освіти.

Як визначено у «Саламанському зверненні»⁸, якість – це основоположна умова для визнання, для довіри, сумісності та привабливості в європейському просторі. Берлінське комюніке⁹ визначає якість освіти як основу створення європейського простору. Для українського освітнього простору важливими, зважаючи на сказане, є декілька положень:

- моніторинг якості освіти має бути досконалим, постійним, прозорим, об’єктивним;
- якість і акредитація, які міцно пов’язані між собою, висувують перед непогано розвиненою українською системою ліцензування й акредитації нові завдання щодо використання європейських стандартів якості, і тому участь України в європейській мережі з гарантування якості вищої освіти (система ENQA) обов’язкова вже в найближчий час;
- контроль якості повинен зосередитися не тільки на контролі навчального процесу, кадрів, науково-методичного забезпечення, матеріальної бази тощо, а, в першу чергу, на контролі знань студентів і особливо випускників, визначаючи їхню компетентність і спроможність задовольняти вимоги ринку праці;

⁸ «Саламанське звернення» Європейської асоціації університетів (березень-квітень 2001 р.). Понад 300 представників європейських навчальних закладів зібралися 29-30 березня в Саламанці (місто в центральній частині Іспанії, відоме з 5 століття до н. е.) з метою підготувати свої пропозиції до Празької зустрічі Міністрів вищої освіти країн, які брали участь у Болонському процесі. Учасники домовились про цілі, принципи та пріоритети подальшої діяльності.

⁹ Третій етап Болонського процесу відбувся в Берліні 18–19 вересня 2003 року, де було підписано відповідне комюніке. Принципово нове рішення Берлінського саміту – поширення загальноєвропейських вимог і стандартів уже й на докторські ступені. Встановлено, що в країнах – учасниках Болонського процесу – має бути один докторський ступінь – «доктор філософії» у відповідних сферах знань (природничі науки, соціогуманітарні, економічні та ін.). Була запропонована формула триступеневої освіти (3-5-8), згідно з якою не менше трьох років відводиться для отримання рівня “бакалавр”, не менше 5 років – для отримання рівня “магістр” і не менше 8 років для отримання вченого ступеня “доктор філософії”. Важливо, що освітньо-кваліфікаційні рівні і вчений ступінь розглядаються як складові цілісної системи освіти людини. Акцентовано увагу на потребі сприяти європейському простору вищої освіти. Було приділено особливу увагу важливості контролю і дотримання європейських стандартів якості освіти на усьому просторі. Ці стандарти в Європі розробляє і підтримує відома міжнародна організація, що має назву “європейська мережа з гарантування якості (European Network Quality Assurance – ENQA)”. Розроблено додаткові модулі, курси та навчальні плани з європейським змістом, відповідною орієнтацією й організацією. наголошено на важливій ролі, яку мають відігравати вищі навчальні заклади, щоб зробити реальністю навчання протягом усього життя. Зазначено, що європейський простір вищої освіти та європейський простір дослідницької діяльності – дві взаємопов’язані частини спільноти знань. Важливо, що з урахуванням цих нових рішень до Болонської співдружності разом з іншими шістьма країнами було прийнято і Росію (отже, до болонського процесу сьогодні входять 40 країн Європи).

- акредитуватися мають не тільки навчальні заклади і спеціальності, але й окремі освітні програми, це те, з чим поки що в Україні не стикалися;
- окрім внутрішньої оцінки якості неминуча зовнішня оцінка, яку підтримує ENQA і яка надає можливість оцінювати навчальні програми за межами своєї країни за загальними критеріями.

У проекті концепції розвитку вищої юридичної освіти в Україні зазначається, що розвиток вищої юридичної освіти в Україні ускладнюється через розосередженість підпорядкування вищих навчальних закладів, які здійснюють освітню діяльність, яка спрямована на здобуття відповідно до законодавства базової юридичної освіти [184]. Так, управління вищою юридичною освітою в Україні здійснюється Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України за участю інших зацікавлених центральних органів виконавчої влади, зокрема тих, що мають у підпорядкуванні вищі навчальні заклади. Це: Міністерство внутрішніх справ, Генеральна прокуратура, Служба безпеки, Державний комітет охорони державного кордону, Державна митна служба, Державна податкова служба та інші. В управлінні вищою юридичною освітою бере участь науково-методична комісія з права науково-методичної ради Міністерства освіти і науки, яка проводить експертизи змісту юридичної освіти (навчальних планів і програм), навчальних посібників і підручників [184].

Як зазначають автори проекту концепції розвитку вищої юридичної освіти в Україні, *зовнішній контроль* вищою юридичною освітою з питань добору керівних, науково-педагогічних і педагогічних кадрів, стану та розвитку матеріально-технічної бази, навчально-виховної, методичної і наукової роботи здійснюється державною інспекцією навчальних закладів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Зовнішній контроль за вищою юридичною освітою ускладнюється у зв'язку з відсутністю впродовж тривалого часу єдиних вимог до підготовки юристів. *Внутрішній контроль* якості знань студентів у вищих навчальних закладах здійснюється у формі

поточного контролю впродовж семестру (модульно-рейтингова система) та семестрового контролю (заліки і екзамени), що регламентовано відповідним положенням про організацію навчального процесу. Внутрішнє оцінювання є відчутно суб'єктивним, оскільки здійснюється без застосування чітких та прозорих критеріїв. Не передбачено конкретних і дійових адміністративних та інших заходів щодо гарантування якості освіти і відповідальності керівників вищих навчальних закладів на випадок її невідповідності державному стандарту. Винятком є лише попередження про анулювання ліцензії [184].

У Проекті Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки зазначається, що ефективність реалізації управління освітньою галуззю залежить від того, наскільки система моніторингу і оцінки якості освіти чутлива до цілей і завдань державної освітньої політики України і наскільки управлінські рішення, що приймаються, адекватні результатам і рекомендаціям моніторингових досліджень [261].

Автори Проекту підкреслюють, що перспективними напрямками забезпечення моніторингу і оцінювання якості освіти в Україні мають стати [261]:

- розробка та затвердження концепції національної системи моніторингу і оцінювання якості освіти;
- запровадження фундаментальних досліджень в галузі методології педагогічних вимірювань, оцінювання результативності освітньої політики;
- розробка стандартизованих технологій педагогічних вимірювань;
- розробка моделі проведення моніторингових досліджень для різних рівнів управління (внутрішкільного, регіонального, національного);
- здійснення моніторингу якості ресурсного забезпечення, освітніх процесів та результатів;

- забезпечення населення, органів управління, навчальних закладів достовірною й повною інформацією стосовно умов і результативності функціонування освітньої галузі на різних її рівнях;
- забезпечення органів виконавчої влади, суспільства даними про якість національної системи освіти у рамках міжнародних порівняльних досліджень з метою інтеграції національної системи освіти у єдиний освітній простір Європи і світу та забезпечення її конкурентоспроможності на ринку освітніх послуг в умовах глобалізації;
- участь у міжнародних порівняльних дослідженнях якості освіти (TIMSS, PISA, PIRLS тощо);
- створення розгалуженої мережі регіональних центрів моніторингу якості освіти;
- модернізація та оновлення системи освітньої статистики і вироблення на її основі системи оцінювання освітньої політики та ефективності прийняття управлінських рішень.

2.3 Випереджаюча правова освіта та особливості її впровадження в освітянський простір України

В 2009 році з метою виконання Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003-2015 роки» (від 26 квітня 2003 р., № 634), та впровадження в Україні заходів, передбачених Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН «Про Декаду ООН з освіти для сталого розвитку, починаючи з 1 січня 2005 року» (2005 – 2014) було розпочато всеукраїнський педагогічний експеримент за комплексною програмою «Освіта для сталого розвитку» та програмою дослідно-експериментальної роботи за темою: «Формування механізмів трансформації

регіональної системи освіти на основі принципів випереджаючої освіти для сталого розвитку» (наказ МОНУ № 537 від 19.06.2009 р.)

Головною метою реалізації вказаних програм є:

- підвищення рівня освіченості учнів та педагогів у питаннях сталого розвитку,
- виховання соціально-адаптованої, відповідальної та стратегічно мислячої особистості,
- створення та реалізація моделі школи випереджаючої освіти для сталого розвитку.

Науковий керівник Всеукраїнського освітнього експерименту «Випереджаюча освіта для сталого розвитку» – ректор Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, доктор філософських наук, професор М.Романенко.

На думку І.Водянської «...концепція освіти для сталого розвитку передбачає створення умов для виконання освітою функцій випереджаючого чинника соціальних змін, інтеграцію принципів, цінностей та практик сталого розвитку у всі аспекти навчання та виховання. Сутність концепції освіти для сталого розвитку у тому, щоб перебудувати навчальний процес у всіх ланках системи освіти таким чином, щоб вона стала здатною для вчасної підготовки людей до нових умов існування, дати їм такі знання й уміння, які дозволили б не тільки успішно адаптуватися у новому соціальному та інформаційному середовищі, але й активно впливати на нього в інтересах збереження й подальшого гармонійного розвитку людського суспільства [70]».

Серед основних шляхів реалізації концепції випереджаючої освіти сталого розвитку І.Водянська пропонує [70]:

- розвиток і вдосконалення базової системи освіти. Сучасна освіта почне виконувати роль випереджаючого чинника соціального розвитку лише

за умови залучення в її зміст сучасних педагогічних технологій, розвитку педагогічного менеджменту, тісного зв'язку між освітою та суспільством;

- переорієнтація наявної освіти на всіх рівнях для вирішення питань сталого розвитку. Це передбачає врахування сучасних потреб в освіті для сталого розвитку, формування необхідної змістовної складової навчальної та виховної діяльності, інтеграції принципів сталого розвитку у всі ланки освіти. Це передбачає як створення інтегративних курсів для сталого розвитку, так і зміну акцентів у навчальній та виховній діяльності з врахуванням аспектів стратегії сталого розвитку;

- формування досвіду і цінностей, необхідних для сталого розвитку. Головна особливість концепції випереджаючої освіти для сталого розвитку полягає у тому, щоб змінити, у першу чергу, характер мислення особистості, її ціннісні пріоритети та форми поведінки, в основі яких – виважене та відповідальне ставлення до своїх дій, активна громадянська позиція, вміння пристосовуватися до соціальних змін і, одночасно, пристосовувати їх до власних потреб;

- поглиблення розуміння й усвідомлення важливості сталого розвитку громадськістю. Тобто, створення мотиваційного блоку щодо необхідності переходу до принципів сталого розвитку, практична зорієнтованість освіти, яка передбачає формування активної громадянської позиції, певних ціннісних пріоритетів, стилю життя, що відповідає потребам сталого розвитку;

- навчання населення з метою сприяння переходу до сталих моделей виробництва і споживання. Зміна стилів поведінки дитини розпочинається зі зміни характеру її дій в родині, тому важливу роль має освіта батьків відповідно нормам та принципам сталого розвитку, особливо актуальним є формування культури раціонального та заощадливого споживання енергії та ресурсів, вимогливого ставлення до якості товарів, формування високої споживчої культури. Також важливим є підготовка кадрів в інтересах

переходу до сталого розвитку (у межах післядипломної освіти, а також на рівні управлінської діяльності, вищої школи).

Дослідниця І.Водянська зазначає, що в цілому, випереджаюча освіта передбачає [70]:

- оновлення змісту шкільної освіти на засадах прогнозування розвитку сучасного суспільства. Усе суспільство має стати навчальним довкіллям (пріоритет завдань дослідницького характеру);
- орієнтація на виховання ключових компетентностей, які дадуть змогу учням успішно самореалізуватися у життєвому просторі;
- перехід на технології ІКТ, запровадження «електронного навчання» і «електронного оцінювання»;
- підтримка індивідуалізованого та самостійного навчання;
- партнерство та співробітництво у характері навчальної діяльності;
- орієнтація змісту освіти на інтегративність подання матеріалу.

Серед найбільш ефективних *методів випереджаючої освіти* можна зазначити наступні [70]:

1. *Проблемні методи навчання*. Використання проблемних методів навчання обумовлено високою мотивацією всіх учасників освітнього процесу, можливостями реалізації атмосфери діалогу співробітництва.

2. *Розвиваюче навчання (розвивальна освіта)*, під яким розуміється низка ідей та концепцій навчання, центральною в якій є особистість людини, що розвивається.

3. *Інтерактивне навчання* – діалогова форма навчання, в результаті якої відбувається взаємодія учасників педагогічного процесу з метою взаємопорозуміння, розвитку особистісних якостей та спільного вирішення поставлених завдань. Інтерактивні методи навчання дозволять активізувати навчальний процес, створити сприятливий емоційний фон, сприяти розвитку пізнавального інтересу до предмету, творчих здібностей учнів, навичок самостійної роботи, відносин дружби та взаємодопомоги в колективі.

4. *Проектне навчання*. Цінність методу проектів полягає в тому, що він орієнтує учня на створення певного продукту, а не просто на вивчення навчальної теми або участі в якомусь виховному заході. Дії, безпосередньо пов'язані з реалізацією проекту, потребують певного обсягу спеціальних знань, умінь і навичок. Зокрема, це вміння виконувати певні соціальні ролі, ставити відкриті запитання й давати на них відповіді, прислуховуватися до ідей інших та відстоювати свою власну точку зору, відповідати за результати своєї діяльності, бути гнучкими у стосунках – співпрацювати і бути партнерами.

Ґрунтуючись на дослідженнях О.Новікова, ми пропонуємо три основних принципи розвитку випереджаючої правової освіти в Україні [229, с. 266]:

3.1 Правове просвітництво населення потребує випереджаючого виробництва;

3.2 Випереджаюча підготовка кадрів для регіонів;

3.3 Самостійний розвиток особистості: учня, студента, слухача, курсанта.

Розглянемо ці три принципи випереджаючої правової освіти в Україні більш докладно.

2.3.1 Правове просвітництво населення, випереджаюче потреби виробництва

Умовою реалізації принципу «правове просвітництво населення, випереджаюче потреби виробництва», є збільшення кількості учнів в загальноосвітніх навчальних закладах I-III ступеню та студентів професійних навчальних установ всіх рівнів за юридичним напрямком. Мова йде про правову освіту населення, про його готовність поважати право, дотримуватись закону без будь-яких відхилень, шанувати державу як

феномен стабілізуючого суспільства, прагнення сприяти державним органам і громадським організаціям у зміцненні законності та правопорядку. Правова освіта з перших етапів формування організаційної свідомості особистості в визначній мірі сприяє пропаганді верховенства закону, поваги до людей, що слугують закону і організують його верховенство, тим самим залучаючи молодь в юридичну практику, до розбудови і закріплення правової системи держави.

В цьому плані, як приклад, можна привести історію розвитку правової освіти в Україні. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., держава стала перед необхідністю реорганізації всієї правової системи та зміни основ правової освіти і виховання. Для вирішення поставленої проблеми, як раз і був задіяний принцип випереджаючого рівня освіти населення. Починаючи із молодших класів, на факультативах, в ході занять, через засоби масової інформації та телебачення, в Україні стали масово прищеплюватись нові демократичні принципи права та моралі, нове розуміння держави і ознак державності.

Як наслідок, це призвело до наступних результатів: якщо доросле населення в своїй поведінці ще керується принципами права та моралі, що були сформовані в період Радянського Союзу, то молодь, яка перейшла із шкільних лав у стіни вищих навчальних закладів, і внаслідок, почала будувати свою професійну діяльність у «нових» реаліях правової держави, більше спиралась на європейські цінності, закладені в них під впливом випереджаючої правової освіти.

Значення правової освіти для населення наочно простежується у розвинутих демократичних країнах. Правова освіта та виховання учнів служать вагомим доповненням до правової освіти старших поколінь. Зневага правовим вихованням призводить до зростання дитячої та підліткової злочинності. Так, за даними І.Іванова: «Факти, статистика та дослідження в сфері кримінології наочно показують, що підліткова злочинність в Україні

активно прогресує. Також цілковито точно можна відзначити, що відбувається «омолодження» злочинності неповнолітніх: значно збільшилась кримінальна активність 14-15-річних підлітків. За даними статистики, 16-17-річні здійснюють до 62% всіх злочинів. З часів останніх років СРСР і до наших часів злочинність помолоділа у середньому на два-три роки [142]».

За показниками російської дослідниці П.Гаджиєвої розвиток сучасного суспільства характеризується безпрецедентним зростанням дитячої та молодіжної злочинності – в 2000 р. неповнолітніми здійснено 2952367 злочинів, у 2003 р. – 148560 дітей у віці від 14 до 17 років засудженні за вчинення різних злочинів (дані МВС Російської Федерації). В органах з попередження правопорушень неповнолітніми перебувають на обліку 410131 підлітків, із них близько 20 тисяч – у віці до 13 років [79].

Серед причин росту дитячої злочинності – окрім економічної, соціальної, політичної – П.Гаджиєва називає причини, які мають безпосереднє відношення до системи освіти [79]:

- відсутність чіткої системи правової освіти;
- продовження розповсюдження та поглиблення правового нігілізму серед всіх верст населення і, в першу чергу, серед дітей та молоді;
- нерозвинутої структури правової освіти, відсутність наукової та методично обґрунтованої технології навчання, забезпечення взаємопов'язаних вирішень завдань правової освіти;
- відсутність організаційно-методичної єдності у діях педагогів, які залучені до правового навчання та виховання учнів;
- розпорошеність правових знань між різноманітними навчальними предметами;
- недостатня кваліфікація вчителів права обумовлена необхідністю піднесення шкільної правової освіти на якісно новий рівень, в тому числі з використанням інтерактивних методів навчання.

В європейських державах дитяча та підліткова злочинність також має велике відсоткове співвідношення. Наукові дослідження показують, що збільшувальний відсоток дитячої та підліткової злочинності пов'язаний, насамперед, з особливостями формування психіки в цей період, а також недосконалістю системи освіти, яка не забезпечує своєчасну реалізацію активності психіки підлітка в соціально корисних заходах, не створює для цього відповідних умов.

З нашої точки зору, одним із варіантів вирішення цієї проблеми є:

1. Формування на рівні психіки жорстких правових «рубіконів», *законослухняної* молоді;
2. Організація в загальноосвітніх навчальних закладах I-III ступенів умов, які б сприяли всебічній реалізації внутрішніх творчих потенціалів психіки підростаючого покоління.

2.3.2 Випереджаюча підготовка кадрів для регіонів

Другий принцип розвитку випереджаючої правової освіти в Україні пов'язаний з випереджаючою підготовкою кадрів для регіонів. Виходячи із досліджень О. Новікова, ми пропонуємо дві умови реалізації цього принципу [228-229]:

1. Завчасна підготовка та перепідготовка спеціалістів з юридичних спеціальностей;
2. Створення професійними освітніми закладами в своїй структурі робочих місць для випускників-юристів.

Розглянемо докладно ці дві умови.

Згідно опитувань соціологічної служби центру Разумкова (м. Київ), спеціальність «юрист» – найбільш популярна серед населення України [267]. Система юридичної освіти в Україні включає в себе державні та недержавні (приватні) юридичні навчальні заклади. Спеціалісти для здійснення

державно-владних функцій (працівники прокуратури, суду, міліції) готуються переважно в державних вузах. Підготовка фахівців для сфери приватного права, працівників юридичних служб, комерційних організацій, проводиться в державних та приватних вузах. Вузи міністерств і відомств готують професіоналів для специфічних сфер державної діяльності (МВС, СБУ, МЗС та ін.).

Більшість юридичних університетів чи юридичних факультетів було відкрито після проголошення незалежності України. Цей крок призвів до того, що на теперішній час за даними міністра освіти Д.Табачника, в державі на ринку праці існує надлишок випускників-юристів. Д.Табачник зазначає, що близько 40 тис. випускників-юристів не можуть знайти роботу за фахом.

На наш погляд, подібний «надлишок» спеціалістів в сфері юриспруденції, з одного боку, підготовлений випереджаючою освітою, а з іншого боку, він ніскільки не дискримінує юридичну освіту в цілому. Навпаки, «надлишок» юристів в Україні створює конкурентне середовище на ринку праці і взагалі сприяє підвищенню якості надання юридичних послуг в державі. До того ж, незважаючи на високий відсоток непрацевлаштованих юристів, в Україні як і раніше не вистачає юристів високого професійного рівня. Нестача фахівців в юридичній галузі говорить про те, що кількісна наповненість випускниками-юристами на українському ринку праці ще не досягла критичного значення, не пройшла в термінах синергетики точки біфуркації і не призвела до якісних змін. Нажаль, надлишок випускників-юристів ще не позначився на якості сучасної системи освіти, яка готує спеціалістів юридичного профілю, а також на організації різноманітних курсів, які підвищують юридичну кваліфікацію (мова йде про вже прийняту в Європейських державах і США, і скрізь впроваджену «освіту на протязі життя»). Як зазначають автори статті «Чудова п'ятірка»: «Як і раніш фундаментальні знання в області права дають в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, Львівському національному університеті,

Національній юридичній академії ім. Ярослава Мудрого, Одеській національній юридичній академії. Ефективне навчання в навчальних закладах спеціальних органів управління: митних і податкових служб, зовнішньої торгівлі, дипломатичної служби. Проте, нажаль, у деяких педагогічних, економічних, технічних навчальних закладах, де юридичні факультети створені недавно, юридичній освіті залишається побажати кращого: у викладацького складу немає спеціальних знань та досвіду, в результаті студенти та випускники не отримують глибинних знань і не володіють правозастосовною практикою [267]».

Випереджаюча освіта передбачає створення місць для майбутніх спеціалістів. У цьому плані взірцевим є досвід провідних українських університетів, що готують студентів за юридичними спеціальностями і працевлаштовують найбільш здібних випускників в свій колектив, тим самим поглиблюючи професійний рівень власних кадрів та розширюючи освітні можливості власних університетів. Якщо ми прослідкуємо динаміку ліцензійних обсягів тих же: Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Львівського національного університету ім. Івана Франка, Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого, Одеської національної юридичної академії, то ми виявимо перманентне збільшення кількості абітурієнтів, до того ж за рахунок студентів платної форми навчання.

Правда, як зазначає Ігор Шевченко, президент Асоціації юристів України, генеральний директор фірми «Шевченко, Дідківський і Партнери»: «В цілому рівень юридичної освіти погіршується. Це пов'язано з тим, що кількість вищих навчальних закладів, в яких готують юристів, збільшується, а кваліфікованих викладацьких кадрів не вистачає. Зустрічаються такі випадки, коли лекції читають студенти старших курсів, тому що в деяких вищих навчальних закладах України навіть не виконуються нормативні вимоги по кількості викладацького складу [267]».

З цього приводу хочеться зазначити наступне – випереджаюча освіта в першу чергу орієнтується на запит ринку праці і здійснювану державою освітню політику. У фундаментальному дослідженні «Освітнянська політика (огляд порядку денного)» автори – В.Андрущенко та В.Савельєв розкривають направлену і організаційну роль освітянської політики [12]. Але основне завдання освітянської політики держави полягає насамперед у *створенні умов* для забезпечення запитів ринку, а якість та кількість фахівців диктує сам ринок. Отже, зниження якості підготовки випускників-юристів, це з одного боку, недосконалість ринкових механізмів, які допускають випуск неякісного продукту, а з іншого боку, це недосконалість самосвідомості самих студентів, які сплачують за своє навчання але не одержують *якісної освіти*. Постає запитання: навіщо платити неабиякі гроші за неякісне навчання? Для чого навчатись в навчальному закладі, в якому викладають студенти та в якому немає якісної практики?

Відповіді на ці запитання ми знайдемо в реалізації третього принципу випереджаючої юридичної освіти.

2.3.3 Самостійний розвиток особистості: учня, студента, слухача, курсанта

Третій принцип розвитку випереджаючої правової освіти в Україні пов'язаний з умовами реалізації принципу *саморозвитку особистості*. О.Новіков виділяє три умови реалізації принципу саморозвитку особистості [161]:

1. саморозвиток інтелектуальної сфери особистості учня;
2. саморозвиток вольової та емоційної сфери особистості учня;
3. саморозвиток сенсорно-рухомої сфери особистості учня.

Розглянемо умови реалізації принципу саморозвитку особистості в цілому. В монографії О.Базалука «Філософія освіти у світлі нової

космологічної концепції» наводиться порівняння освітянських моделей: «радянської» освітньої системи та європейсько-американської [20]. Крім цілого ряду інших принципових відмінностей між даними освітянськими моделями, між ними існує різниця в розгляді особливостей формування індивідуальності та особистості, або ж якості онтогенетичного розвитку організаційної свідомості особистості. На думку О.Базалука, радянська система освіти підходить до розгляду внутрішнього «Я» через розгляд колективної свідомості – «Ми». Для радянської системи освіти пріоритетним є формування колективної організаційної свідомості, в якій самосвідомість, внутрішнє «Я» (або організаційна свідомість особистості) намагається знайти себе. Але як показує досвід та практика, колективна організаційна свідомість у своїй основі вже містить акт примусу. Саме з цієї причини, в радянській освітянській моделі примус та спонукання є основними методами виховного впливу не тільки на дітей та підлітків, але й на юнаків і представників періоду ранньої зрілості та зрілості (тобто людей від 22 до 40 років). Слід відзначити, що необхідність використання «примусу» в системі освіти аргументували і довели у своїх дослідженнях не тільки педагоги-практики, але й філософи, соціологи та психологи. Особливо вражають результати педагогічної діяльності А.Макаренка [209-210], теоретичні й практичні дослідження радянських психологів П.Гальперіна [81], А.Запорожця [131], Д.Ельконіна [250], зарубіжних психологів – А.Валлона [62] та ін., теоретичні обґрунтування видатного російського філософа І.Львіна [144], соціолога Е.Фрома [333] та ін. Необхідно зазначити, що ми ведемо мову про примус не як про насилля, а як про «заставляння», «спонукання», як про педагогічний метод, який в ході декількох століть показав свою ефективність. При цьому, коли примус, особливо в системі освіти, переходить у форму насилля над внутрішнім світом особи (учня), то в дію негайно зобов'язані вступати статті кримінального кодексу, які покликані захищати організаційну свідомість

особистості від зазіхання з боку будь-якої людини, в тому числі батьків та представників освітянських установ.

На думку О.Базалука, в європейсько-американській моделі освіти до внутрішнього «Я», основною складовою якого виступає організаційна свідомість особистості, відносяться як до чогось одвічно даного, сформованого на рівні генетичних спадкових програм [19-20]. Завдання системи освіти та навколишнього соціального середовища полягає в тому, щоб з самого початку (з рівня генетичних програм) первинно народжене «Я» розвивати, вчасно виявляти та створювати умови для його стимуляції росту і прояву. На думку фахівців європейських і американських шкіл філософії освіти, соціальне середовище не формує внутрішнє «Я», а створює для нього сприятливі умови, завдяки яким внутрішнє «Я» розвивається та виходить на рівень закінченої структури, яка забезпечує повноцінне функціонування психіки в інформаційному середовищі, що конкурує.

В основу європейсько-американської моделі освіти був закладений домінуючий принцип – «не нашкодити». В цій освітянській моделі передбачається, що психіка споконвіку індивідуальна, що спадкові механізми проявляють себе не тільки при формуванні структури й функцій організму, але й при формуванні та розвитку функцій психіки. Саме через ці закономірні нейрофізіологічні процеси, завдання системи освіти полягає тільки в одному: своєчасно виявити перші паростки індивідуальності народженої психіки та створити сприятливі умови для генетично обумовленого формування внутрішнього «Я». Європейсько-американська система освіти по відношенню до виявленої індивідуальності психіки займає нейтральне положення, вона практично не вмішується в процес становлення індивідуальності. Ніяких нав'язувань, примусу та заставлянь дана система освіти не передбачає. На її погляд, все необхідне із зовнішнього світу психіка бере самостійно, спираючись винятково на внутрішні індивідуальні потреби та особливості індивідуального нейрофізіологічного розвитку [20].

Виходить, що система освіти та соціальне середовище в європейсько-американській освітянській моделі створюють умови для *самостійної* реалізації генетично запрограмованого внутрішнього «Я». Саме в цих сприятливих умовах здійснюється *саморозвиток* інтелектуальної сфери особистості і *саморозвиток* вольової й емоціональної сфери особистості та *саморозвиток* сенсорно-рухомої сфери особистості учня та б. ін.

В книзі «Філософія освіти у світлі нової космологічної концепції» О.Базалук запропонував періодизацію розвитку психіки в онтогенезі, та визначив, що для кожного періоду характерні свої, певні методи освітнього впливу [20]. О.Базалук зазначив, що з огляду направленого, ієрархічного і безперервного розвитку психіки змінюються і методи освітянського впливу, які покликані не тільки «йти на прив'язі» у індивідуальних потреб, які формуються, але й *впливати на них, чинити «випереджаючий» вплив*. На наш погляд, сучасні освітні системи повинні включати в себе як досягнення європейсько-американської системи освіти, так і досягнення «радянської» системи освіти. Теперішній рівень розвитку знань дає можливість стверджувати, що дійсно нейроні ансамблі психіки людини еволюціонують «індивідуально», виходячи із особливостей розвитку внутрішніх складових, але при цьому значення зовнішнього соціального середовища на формуюче внутрішнє «Я» безсумнівно важливо. Виявляється, що в структуру нейронних ансамблів підсвідомості та свідомості входять такі нейронні структури, розвиток яких безпосередньо залежить від впливу зовнішнього соціального середовища. Через це «нейтральність» системи освіти по відношенню до еволюціонуючої психіки – це хибна позиція. В ідеалі: направленому та безперервному розвитку психіки повинен відповідати і супроводжувати направлений та послідовний вплив системи освіти, як соціального інституту цілеспрямованого впливу держави (зовнішнього середовища) на підростаюче покоління [20].

Таким чином, підводячи підсумок нашого дослідження, ми можемо зазначити, що випереджаюча правова освіта в Україні покликана забезпечити високий професійний рівень адвокатів, юрисконсультантів, суддів, прокурорів та інших представників юриспруденції, а також сприяти впровадженню та зміцненню демократичних принципів в українському суспільстві.

2.4 Безперервна правова освіта та її можливості у вдосконаленні суспільства

Безперервній правовій освіті відводиться найважливіша роль в навчанні тим навичкам та прищепленні тих цінностей, які потрібні юристові для досягнення і підтримки професійних стандартів, необхідних для ефективної практичної діяльності у сфері права в Україні. У методичному посібнику О.Корнійчука «Система безперервної правової освіти та виховання у школі» правова освіта і правове виховання показані як єдина цілісна система, що охоплює всі сфери діяльності навчального закладу [185].

Звертаючись до робіт О.Новікова, ми можемо виділити наступні принципи розвитку безперервної правової освіти в Україні [229, с. 267-269]:

2.4.1 значення базової правової освіти для перманентного розвитку суспільства;

2.4.2 багаторівневність освітянських програм;

2.4.3 додатковість базової та післядипломної освіти;

2.4.4 кореляція освітянських програм;

2.4.5 послідовність освітянських програм по праву;

2.4.6 інтеграція освітянських структур з метою вдосконалення правової освіти;

2.4.7 гнучкість організації форм освіти;

Розглянемо умови реалізації вищенаведених принципів безперервної правової освіти в Україні.

2.4.1 Значення базової правової освіти для перманентного розвитку суспільства

Умовою реалізації принципу базової правової освіти є створення основи для подальшого руху людини в освітньому просторі за всіма можливими векторами. При цьому ми ведемо мову не тільки про середні та середньо-спеціалізовані навчальні заклади.

До недавнього часу базова середня освіта СРСР вважалась найкращою у світі. Випускники шкіл радянського зразка за всіма параметрами компетенцій, які були розглянуті нами вище, перевершували своїх європейських та американських однолітків. І якщо у США, для розширення та укріплення базової освіти студентів перші два курси у вищих навчальних закладах були віддані «повторенню» і закріпленню знань базової середньої школи, то випускники радянських шкіл з перших курсів у вищих навчальних закладах виходили на нові рівні роботи з інформаційним середовищем.

Після розпаду Радянського Союзу та зруйнування «радянської» моделі освіти, в першу чергу постраждала базова (в тому числі й базова правова) освіта. Середні та середньо-спеціалізовані навчальні заклади перестали готувати молодь «заповнену» знаннями і прагнучу до знань. Не звертаючи уваги на те, що в суспільстві підвищилась матеріальна винагорода за результати розумової праці, яка стимулювала в Європі та США зріст попиту на «білі комірці», в Україні «прагнення до знань» та «потреба у знаннях» перестали бути жаданими у молоді. Вища освіта стала не необхідністю внутрішньої досконалості, підвищення якості взаємодії з інформаційним простором, а побутовою необхідністю – загальноприйнятим часопроводженням з метою отримання диплому. Українським студентам в

останні роки більше необхідне не знання, а диплом, як неписана суспільно-соціальна «цінність».

В силу знецінення прагнень до знань та повселюдної комерціалізації вищих навчальних закладів, вища освіта в Україні (в тому числі й вища юридична освіта) зіштовхнулася з ослабленим рівнем базової освіти. Замість подальшої досконалості знань студента, викладачі вищих навчальних закладів в Україні змушені повертатись до закріплення базових інформаційних основ, які за ідеєю студент повинен був отримати і засвоїти в школі. Викладачі вищого навчального закладу не в стані повноцінно працювати зі студентами, у яких відсутня базова інформаційна основа, тому що тільки на її основі можливе подальше сприйняття більш складної інформації з програм вищого навчального закладу. А так як проблема зниження рівня базової освіти сьогодні в Україні носить масовий характер (наприклад, в технічні ВНЗ поступають студенти, які не знають таблицю множення, і без калькулятора не в стані оперувати з простими цифрами), вищі навчальні заклади всіх напрямів змушені переглядати свої навчальні програми в бік їх значного «спрощення». Вищі навчальні заклади України все більше вдаються до практик американських ВНЗ, і перші два роки вимушено працюють над формуванням та закріпленням базового (шкільного) рівня знань. Інші два роки присвячуються здобуттю спеціальності – отримання безпосередніх знань з майбутнього фаху.

На наш погляд, перехід вищих навчальних закладів до роботи по закріпленню базової інформації це неправильний, але вимушений захід, який надасть можливість:

1) *Значно підвищити базовий рівень знань студента; усунути ті прогалини в освіті, які залишились у студента після навчання у загальноосвітніх або середньо-спеціальних навчальних закладах;*

2) *Надати студенту можливість більш свідомого вибору спеціальності. Як показує практика вищих навчальних закладів США, за*

перші два роки навчання в бакалавраті за базовим направленням, студенти декілька раз переглядають вибір своєї майбутньої спеціальності. Можливість спілкування з фахівцями різного віку, а також безпосередня апробація своїх бажань і мрій у вибраній спеціальності, дозволять студенту впевнитись в слушності свого вибору, зупинити свій вибір на більш привабливій для себе професії, яка відповідає його внутрішнім бажанням і можливостям.

3) *Укріпити багатовекторність освітянських програм.* Якісна базова освіта, яку студенти отримують за перші два роки навчання у вищому навчальному закладі, відкриває перед студентами вибір подальших освітянських програм. Виходячи з того, що вища освіта в Європі й Америці розрахована на самостійну роботу з інформаційним середовищем, студент на собі відчуває складність того чи іншого направлення в своєму навчанні. Він отримує можливість порівняти свої внутрішні нахили із вимогами, запропонованими університетськими навчальними планами.

Високоповажний та часто цитований звіт Р.МакКрейта Американської асоціації юристів¹⁰, опублікований в 1992 р., описує навички й цінності компетентного і відповідального юриста як континуум у розвитку. Цей континуум починається перед школою права, досягає своєї найбільш інформативної та інтенсивної стадії протягом досвіду набуття юридичної освіти і триває впродовж професійної кар'єри. Серед набору базових навичок компетентного і відповідального юриста Р.МакКрейт виділив наступні [136]:

- вміння вирішувати проблеми;
- юридичний аналіз і обґрунтування;
- вивчення юридичної літератури і документів;
- вивчення фактів;
- комунікативність;
- консультування;

¹⁰ Американская ассоциация юристов (АВА) – старейшая ассоциация в США, объединяющая юристов, – регламентирует работу юридических вузов, устанавливая стандарты и оценивая их работу, чтобы убедиться, что они отвечают предъявляемым ею требованиям.

- ведення переговорів;
- знання процедур, пов'язаних з судовими тяжбами і альтернативними способами вирішення суперечок;
- організація і управління в сфері юридичної роботи;
- виявлення і вирішення проблем етичного характеру

На думку Р.МакКрейта компетентному і відповідальному юристу повинні бути притаманні наступні базові цінності [136]:

- компетентне представництво інтересів клієнта;
- сприяння вкоріненню принципів правосуддя, справедливості і моралі;
- професійне самоудосконалення.

І хоча юридичні навчальні заклади несуть відповідальність перед суспільством за певний рівень кваліфікації своїх випускників, в доповіді Р.Маккрейта, проте, визнається, що навряд чи справедливо вимагати від тих, хто дає юридичну освіту в навчальних закладах, щоб вони взяли на себе завдання перетворення навіть самих обдарованих студентів в зрілих і досвідчених юристів, готових займатися судовими справами. Курс навчання по юридичній спеціальності закладає тільки основу правового світогляду. Але вимагати від спеціалізованих навчальних закладів формування базових знань правової освіти – це сучасна необхідність, яка гарантує постійний розвиток правової культури нації.

2.4.2 Багаторівневість освітянських програм

На думку О.Новікова, умовою реалізації принципу багаторівневості є введення в освітянські програми рівні та ступені складності [229]. В європейсько-американській моделі освіти багаторівневість освітянських програм за складністю навчального матеріалу вже давно стала повсякденним явищем. І в цій практиці, безумовно, є свої плюси.

На наш погляд, багаторівневість освітянських програм з перших кроків навчального процесу надає учням право вибору рівня складності свого навчання, в залежності від стратегічних планів у житті, та відкриває перед ними компетентному і відповідальному юристу визначені перспективи у подальшій кар'єрі. А саме, можна вибрати більш слабкий освітній рівень, але при цьому отримання вищої освіти є практично недосяжним. Можна вибрати більш складний рівень, і при цьому більш реальними стають шанси отримання вищої освіти, і гарантований зріст кар'єри, вище заробітна плата, соціальне становище. Виходить, що система освіти вже із підліткового періоду і навіть раніше примушує учнів працювати в конкурентному середовищі. При цьому конкуренція базується не на матеріальних чи соціальних цінностях, а саме на схильності до пізнання, до *освіти*. Є здібності та бажання навчатися – учень виходить на елітні (вищі) освітянські рівні та розкриває оточуючим свої внутрішні розумові потенціали. Немає здібностей та бажання навчатись – ти продовжуєш здобувати мінімум необхідних загальних знань за більш слабкими програмами, розуміючи очевидне, що твоя доля залежить не від можливостей батьків чи інших сторонніх людей, а від тебе самого.

З нашої точки зору багаторівневість освітянських програм в значній мірі є важливою підмогою для більш якісного відбору студентів за спеціальністю вищої юридичної освіти. Вища юридична освіта вимагає певних компетенцій, без яких будь-який представник, який отримав юридичну освіту, не в змозі досягти високих професійних рівнів. Мова йде про наявність таких компетенцій:

- посидючості;
- здатність до тривалої свідомої концентрації;
- добре розвинуту довготривалу пам'ять;
- бажання постійно вдосконалювати світогляд та світосприйняття;
- людинолюбство;

- загострене почуття справедливості;
- вміння знаходити компроміси та ін.

Усі перераховані компетенції та цілий ряд інших є певними гарантіями якісного і безперервного розвитку держави та права, які досягаються в результаті багаторівневих освітніх програм.

Ефективність багаторівневих освітніх програм авторка могла спостерігати при відвідуванні м. Шанхаю (Китайська Народна Республіка) та спілкуванні зі студентами, аспірантами і викладачами Шанхайського університету іноземних мов. Шанхайський університет іноземних мов – один з найбільших вищих навчальних закладів Китаю, в якому навчається за різними програмами до 30 тисяч студентів, причому з багатьох країн світу. Знайомство з китайською системою середньої та вищої освіти призвело до розуміння причин економічного й культурного підйому Китаю. У Китаї наприкінці сімдесятих років минулого століття на основі «радянської» моделі освіти були введені принципи «американської» системи освіти, в тому числі і багаторівневості освітніх програм. Як розповідали самі китайські студенти, з самого періоду дитинства вони потрапили в жорстке конкуруюче середовище. Починаючи з батьків, близьких родичів і закінчуючи вчителями, їх примушували навчатись по все більш ускладнених програмах, які відкривали можливість подальшої, більш якісної освіти. Чим складнішою була вибрана програма навчання, тим престижнішими ставали освітні заклади, і тим конкурентнішими на ринку праці ставали його випускники.

Замість «жалю» та «розуміння» від близьких людей, китайські школярі вимушено займались за все більш ускладненими програмами навчання тільки для того, щоб на наступних етапах навчання потрапити до більш престижніших освітніх закладів та в подальшому на більш високому професійному рівні виступати на ринку праці.

Саме з цієї причини, вже з перших відвідин школи, китайський школяр стоїть перед вибором своєї подальшої долі – або брати від навчання

максимум і цим забезпечувати собі певні соціальні та матеріальні гарантії в майбутньому, або ж навчатися за спрощеними навчальними програмами та заздалегідь змиритись з роллю чорнороба.

Саме такого конкурентного середовища не вистачає в освітньому просторі України. Саме з цієї причини випускники діаметрально різних за якістю впливу правової освіти на організаційну свідомість особистості вищих навчальних закладів: юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та юридичного факультету Київського університету туризму, економіки і права, потрапляють в рівні умови, в яких домінуючим виступає не рівень їх знань, не авторитет навчального закладу, а особисті зв'язки (або зв'язки батьків), які сприяють працевлаштуванню випускника-юриста.

2.4.3 Додатковість базової та післядипломної освіти

Умовами реалізації принципу додатковості (взаємододатковості) базової та післядипломної освіти є:

а) Допідготовка і перепідготовка спеціаліста для роботи на конкретному робочому місці.

Якщо розглядати вищу юридичну освіту, то кваліфікація юриста – це не просто ступінь підготовленості, наявність спеціальних правових знань, умінь і практичних навичок, необхідних для виконання професійних обов'язків, це ще спеціалізація за фахом.

Юридичний фах – це вузька сфера професійно-трудової діяльності юриста з чітко визначеними повноваженнями, що потребує конкретних правових знань, умінь і навичок, необхідного рівня професійно-правового мислення і діяльності. Для окремих фахів (наприклад, оперуповноваженого кримінального розшуку, слідчого та ін.) принципове значення має фахова

придатність: відповідність цим фахам можливостей, фізичних і психічних властивостей людини.

У Державному реєстрі "Перелік напрямів і професій, за якими здійснюється підготовка спеціалістів у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями", затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 24.05.1997 р. № 507 визначаються наступні фахи юридичної професії:

- слідчий органів внутрішніх справ, прокуратури, служби безпеки, податкової міліції;
- військовий прокурор армії, флотилії, з'єднання, гарнізону та ін.;
- суддя господарського суду, суду загальної юрисдикції, конституційного суду та ін.;
- інспектор системи МВС: інспектор дозвільної системи, дільничний інспектор, інспектор ДАІ, інспектор кримінальної міліції по справах неповнолітніх, інспектор з роботи з особовим складом та ін.

Кожна з вищеперерахованих спеціальностей потребує конкретизації знань та досвіду. Знання з даних напрямків, крім загальної вищої юридичної освіти, отримують в результаті допідготовки або перепідготовки спеціаліста у відповідних спеціалізованих освітніх закладах.

В європейсько-американській системі освіти вже давно відмовились від освіти як від системи, що надає знання. Очевидно, що людство переступило на нову стадію в своєму розвитку. Д. Белл, А. Турен, Э. Тоффлер, П. Дракер, З. Бжезінський, Дж. Нейсбіт, Й. Масуда та ін. відомі соціологи та футурологи кінця ХХ століття ввели навіть термін «інформаційне суспільство», яким позначили сучасний етап розвитку цивілізації. Узагальнюючи їх концепції інформаційного суспільства, Д. Іванов виділив базові риси цього типу соціальної організації [141, с. 357-358]. Розглянемо їх:

- 1) Визначальним фактором суспільного життя в цілому є наукове знання. Воно витісняє працю (ручну та механізовану) в її ролі фактору

оцінки товарів та послуг. Економічні і соціальні функції капіталу переходять до інформації. Як наслідок, ядром соціальної організації, головним соціальним інститутом стає університет як центр виробництва, переробки і накопичення знання. Промислова корпорація втрачає головуючу роль;

2) Рівень знань, а не власність, стає визначальним фактором соціальної диференціації. Поділ на «заможних» та «незаможних» набуває принципово нового характеру: привілейований прошарок складають інформовані, тоді як неінформовані – це «нові бідні». Відповідно джерело соціальних конфліктів переміщується з економічної сфери в сферу культури. Результатом боротьби та вирішення конфліктів є розвиток нових та спад старих соціальних інститутів;

3) Інфраструктурою інформаційного суспільства є нова «інтелектуальна», а не «механічна» техніка. Соціальна організація і інформаційні технології складають «симбіоз». Суспільство вступає до «технотронної ери»¹¹, коли соціальні процеси стають програмованими.

Саме з цієї причини європейсько-американська система освіти акцентує свою увагу на формуванні *компетенцій* – певних навичок і вмінь, характерних для конкретного виду діяльності.

Перерахуємо деякі проблеми, які стоять перед юридичними школами в США на шляху досягнення основ компетенції з юридичної спеціальності [206]:

1. Юридичні школи США повинні проявити прагнення підготувати своїх студентів для екзаменів на адвоката і для практичної діяльності. З цієї причини, з самого початку вони повинні організувати тісне співробітництво з академіками, суддями, ліцензійними організаціями та представниками суспільства про те, як краще досягти їм цієї цілі.

2. Юридичні школи повинні чітко визначити свої освітнянські цілі та завдання і презентувати їх студентам.

¹¹ Термин «технетронный» приведен в соответствии с исходным английским неологизмом, введенным в социальные науки известным американским политологом, социологом и государственным деятелем Збигневом Бжезинским (род. 1928).

3. Юридичні школи повинні перейти від програм, націлених на утримання, на програми, націлені на результат; на те, що і як повинні робити студенти і що повинні знати з першого дня своєї практики.

4. Головною метою юридичної освіти повинна стати розробка компетентності, тобто здатність вирішувати юридичні проблеми ефективно і відповідально.

5. Юридичні школи повинні допомогти студентам сформулювати якості ефективного, відповідального юриста, включаючи здатність до роздумів та вміння вчитись все життя, а також навички до міркування та аналітики, ключові знання й розуміння закону, професійні навички та професіоналізм.

Саме в цьому напрямку повинна розвиватись правова освіта, яка направлена на допідготовку або перепідготовку спеціаліста з права.

б) Формування самосвідомості особистості.

Розвиток самосвідомості особистості з позицій сучасних досліджень в нейронауках та психології розглянуто в дослідженнях О.Базалука [19-20]. В роботі «Божевільна: першооснова життя та смерті» О.Базалук розкриває формування самосвідомості особистості як взаємодію я-світогляду та я-свідомості [19]. По О.Базалуку я-світогляд – це певний об'єм інформації, знання і досвіду, який осідає в глибинах довготривалої пам'яті кожної людини за роки її життя і формує внутрішнє «Я». Це сотні осіб, тисячі голосів, десятки тисяч відчуттів, які в комплексі утворюють злагоджений, діючий хор минулого життя людей: спілкування, прочитаного, почутого, побаченого.

Сучасні дослідження в психології встановили, що свідомість, як нейронний ансамбль, що закономірно розвивається в головному мозку кожної людини – я-свідомості, тобто свідомість окремо взятої людини, – взаємодіє із зовнішнім матеріальним середовищем (або інакше, «дивиться на світ») через призму я-світогляду.

Встановлено, що я-свідомість, закладена в мозок природою. Коріння нейронного ансамблю свідомості сягають до основи мозку, підкреслюючи єдність і цілісність його нейронної організації. А от я-світогляд – це суто онтогенетичне надбання, особистісне, що складається з багатьох подій та фрагментів далекого і недавнього минулого людини. Я-світогляд – це сукупність інформації, яка зафіксувалась в нейронних об'єднаннях довготривалої пам'яті за роки дорослішання та самостійного життя людей. Це те, що формувалось в них батьками, навколишнім довкіллям, в результаті самостійних зусиль: саморозвитку, самонавчання, самовиховання. Це все їх минуле життя: рідні обличчя, знайомі події, бачені раніше пейзажі, знайомі фрагменти навколишньої дійсності.

Таким чином, внутрішнє «я» людини – її *самосвідомість*, складається з природного активного початку – я-свідомості, і набутого в результаті взаємодії із соціальним середовищем, діючого та направляючого – я-світогляду. Причому я-світогляд в цьому дуєті не є просто пасивною ланкою. Це не тільки «окуляри» (призма), одягнуті на активну природну складову, а окуляри функціональні, діючі, що здійснюють вибірковий пошук, змінюючи кут огляду в залежності від бажання я-свідомості. Образно, я-свідомість знаходиться за я-світоглядом, в його глибині, основі. Тому виходить, що, навіть розглядаючи себе зсередини, людина сприймає себе через сформовану систему поглядів – я-світогляд. Я-свідомість немов оплетена, упакована в я-світогляд, тому будь-яка розумова діяльність, активність свідомості, напряду пов'язана з життєвим досвідом, з тією інформацією, яка закладена до нейронних об'єднань довготривалої пам'яті на протязі онтогенезу.

Взагалі, виходить, що яку інформаційну основу та життєвий досвід батьки, система освіти і кожна людина в результаті самосійних зусиль, закладе в основу я-світогляду, настільки ефективними та продуктивними виявляться результати процесу мислення. Коефіцієнт корисної дії прийнятих рішень людини, її *самосвідомості* – це результат взаємодії природного

нейронного ансамблю свідомості з внутрішньою інформаційною базою – я-світоглядом.

в) Періодичне вивчення (освоєння) новинок науки, техніки, технології.

Відомий американський соціолог Д.Нейсбіт в праці «Мегатренди» спробував виділити основні аспекти перебудови сучасного американського суспільства та екстраполювати їх на еволюцію цивілізації. Д.Нейсбіт виділив такі напрямки перебудови [225]:

1) перехід від індустріального суспільства до суспільства, в основі якого лежить виробництво та розподіл інформації;

2) рух в сторону дуалізму «технічний прогрес (*high tech*) – душевний комфорт (*high touch*)», коли кожна нова технологія супроводжується компенсаторною гуманітарною реакцією;

3) стала недосяжною розкіш роботи в межах ізольованої, самодостатньої національної економічної системи; необхідно визнати, що ми всі стали складовою частиною світової економіки;

4) із суспільства, що керується миттєвими міркуваннями та стимулами, ми стали перетворюватись на суспільство, орієнтоване на все більш довгострокові перспективи;

5) в містах і штатах, в невеликих організаціях та підрозділах знову відкрилась можливість діяти по-новаторськи та отримувати результати – знизу до верху;

6) в усіх аспектах повсякденного життя люди переходять від надій на допомогу установ та організацій до надій на власні сили;

7) виявилось, що форми представницької демократії в епоху, де миттєво розповсюджується інформація застаріли;

8) люди перестали залежати від ієрархічних структур і стали робити вибір в бік неформальних мереж. Це особливо важливо для підприємницького середовища;

9) збільшується число американців, що живуть на Півдні і на Заході, залишивши для цього старі промислові центри Півночі;

10) із суспільства, скутого жорсткими рамками вибору «або-або», ми швидко перетворюємось у вільне суспільство з багатоваріантною поведінкою.

В дослідженні «Електронно-цифрове суспільство» Дон Тапскотт виділив десять змін в технологіях, які сприяли конвергенції комунікацій, комп'ютерів та інформаційного наповнення [300]:

Перша зміна: перехід від аналогової техніки до цифрової. На думку Джоела Бернбаума, наукового керівника фірми «Хьюлетт-Паккард», головна зміна в технологіях, яка веде нас до інформаційної магістралі, це – перехід до цифрових форм представлення інформаційного середовища та мережевої взаємодії. Мабуть, саме ця зміна, з одного боку, породжує еру діалогових систем, а з другого – робить її необхідною. Перехід до цифрової форми представлення інформації означає, що всю інформацію, в тому числі звук та відео, можна використовувати в будь-якій послідовності і комбінувати на свій розсуд. Крім того, цифровий контент можна перетворити. Наприклад, з тексту отримувати звук або навпаки [300, с. 120].

Друга зміна: перехід від традиційних напівпровідників до мікропроцесорів. Мікропроцесор, тобто обчислювальна машина в одній мікросхемі, – серце нової економіки. Перевага мікропроцесорів не в тому, що в них чудове співвідношення ціни та продуктивності. Головне – вони сприяють появі якісно нових доповнень, наприклад мультимедіа, в яких об'єднані дані, текст, голос, зображення та відео.

Третя зміна: перехід від централізованих обчислень до архітектури клієнт-сервер. Щоб створити організацію, орієнтовану на клієнта, без роздутих штатів, з малим часом реакції, з ефективним розподілом повноважень на всіх рівнях, необхідна розподілена модель обчислювальної

системи. Розуміється, невід'ємними властивостями моделі, крім іншого, повинні бути висока реактивність і ефективний розподіл повноважень.

Четверта зміна: перехід від садової стежки до інформаційної магістралі. Жодна з двох існуючих мереж – телефонного зв'язку та кабельного телебачення, не задовольняє вимог інтерактивності та високої пропускної здатності одночасно. Питання в тому, чи здатні вони розвинути так, щоб стати інформаційною магістраллю, або поряд з ними з'явиться щось зовсім нове. Перевага телефонної мережі в тому, що кожен може скористатись будь-яким телефоном у всьому світі, щоб встановити двохсторонній зв'язок з будь-яким абонентом. Це можливо, оскільки в вузлах зіркоподібної мережі є комутатори, за допомогою яких виклик абонента (передача) надходить саме туди, куди дзвонять. Недолік телефонного зв'язку в тому, що пари телефонних проводів, заведені в будинки, офіси, на фабрики, мають вкрай низьку пропускну здатність – немов садова стежка, а для відеосигналів потрібна магістраль.

Сильна сторона кабельного телебачення – як раз пропускну здатність: адже по кабелю йдуть десятки відеоканалів одночасно. Але от на діалоговий режим ця система не розрахована. Крім того, кабельні мережі мають не зіркоподібну, а контурну або лінійну структуру. По них проходить інформація не для окремих будинків, а для всіх будинків чи квартир на лінії. Поки, наприклад, неможливо зателефонувати з шкільного класу в музей в іншому місті та замовити телепередачу. Кабельне телебачення не розраховане й на те, щоб передати відеосигнал з цього класу в клас на іншому кінці країни. Отже і кабельні мережі – не магістраль, а вулиця з одностороннім рухом.

Технології прогресують настільки швидко, що для будь-якої країни було б верхом необачності відмовитись від всього іншого на користь однієї-двох систем. Адже зовсім незрозуміло, яка технологія та яка стратегія

забезпечать при найменших затратах передачу контенту самим ефективним способом.

Зміна п'ята: перехід від низько інтелектуального пристрою доступу до інформаційної побутової апаратури. До недавнього часу доступ користувачів до трьох компонентів інформаційних технологій – комунікаціям, комп'ютерам та контенту – здійснювався через неінтелектуальні пристрої (телефон, телевізор, комп'ютерний термінал). В найближчий час під впливом сфери бізнесу, освіти, індустрії розваг, можливості робити покупки, не виходячи з дому, і відеоконференції, їх функції та ступінь розповсюдження значно зміняться. Ступінь змін буде залежати від різних факторів, в тому числі й від капіталів, вкладених різними учасниками, прийнятності для користувача, розвитку стандартів, ефективності стратегій маркетингу та кооперування в нових галузях.

Зміна шоста: перехід від даних, тексту, звуку й зображення до мультимедіа. На початковому етапі в силу того, що технологія, особливо цифрова, була недостатньо розвинута, інформація існувала в чотирьох обособлених формах – дані, текст, звук и відео. Для управління кожною з них застосовувались спеціальні технології. Системи обробки даних працювали з даними. Телекси й текстові процесори – з текстами. Телефони та диктофони «приборкували» звук. Розмножувальна техніка та апаратура мікрофільмування дозволяла обробляти зображення. Сьогодні все це перемішалось у такий собі цифровий вінегрет – мультимедіа. По суті, це і є самий природний спосіб використання інформаційних технологій, коли комп'ютери працюють, як люди, об'єднуючи інформацію різних типів для бізнесу і повсякденного життя.

Зміна сьома: перехід від спеціалізованих систем до відкритих систем. Відкриті системи – це програмні засоби, засновані на стандартах (як де-юре, так і де-факто), які забезпечують широкий спектр можливостей взаємодії і перенесення програм та інформації. Тобто важливо те, щоб комп'ютери

різних марок і розмірів могли «спілкуватись» один з одним, а інформація й програми володіли перенесенням, незалежно від механізмів контролю за розвитком продуктів.

Зміна восьма: перехід від неінтелектуальних мереж до інтелектуальних. Перший крок до вирішення завдання – механізм під назвою гіперсередовище (hypermedia), придуманий Дугласом Енглбартом, і популяризований Тедом Нельсоном. Гіперсередовище (його спочатку називали гіпертекстом) представляє з себе комп'ютерну систему надання інформації, дозволяючи користувачу перестрибувати з одного місця в документі на інше та з одного документу до іншого, замість того, щоб писати або читати документ від початку до кінця. Таким чином, з'явилася можливість зв'язувати документи, що знаходяться на різних комп'ютерах в усіх кінцях Землі.

Зміна дев'ята: перехід від ремісничого програмування до об'єктно-орієнтованої індустрії. Зараз в галузі програмного забезпечення проходять такі ж значні зміни, як і в свій час при переході до промислового конструювання й виробництва вогнепальної зброї. Розробники знову та знову використовують одні й ті ж модулі, інакше кажучи, уніфіковані деталі, підігнані одна до одної. Новий підхід назвали об'єктно-орієнтованим програмуванням: замість великих, складних, заплутаних програм, програмісти створюють програмні «кубики» – об'єкти. Прийоми їх розробки уніфіковані, поводять себе «кубики» одноманітно та мають стандартні інтерфейси. Виходить дещо схоже на конструктор «ЛЕГО», котрий дозволяє не писати програми по-ремісничому, а швидко скласти їх.

Зміна десята: зміна покоління інтерфейсів взаємодії людини. Серед нововведень, пов'язаних з MUI (MUI – Multimedia User Interface), – багато пристроїв введення, а не тільки клавіатура та миша. Головне з них – пристрій мовного введення, вже впевнено працює з окремими словами, а до кінця десятиліття почне розпізнавати безперервну мову.

Таким чином, аналіз сучасних досліджень в цій сфері вказує на очевидне: час достатності знань, вмінь та навичок, отриманих під час навчання в освітніх закладах різного рівня акредитації, минув. Ті знання, які даються в навчальних закладах, швидко втрачають свою цінність, досвід спілкування з технікою є марним, так як змінюються функціональні властивості техніки і суспільство зіштовхнулося з необхідністю введення додаткових освітніх курсів, які безперервно відслідковують нововведення й перспективні дослідження та навчають цьому новому своїх слухачів. Це аспект освіти на протязі життя. В сучасному суспільстві базові знання перестали бути гарантом повноцінної реалізації внутрішніх творчих потенціалів людини. Нові можливості, методики, технології і т.п., які постійно відкриваються, стають необхідною умовою повноцінної реалізації людиною своїх можливостей в суспільстві.

г) Розвиток неформальної освіти дорослих.

Неформальна освіта – це будь-який вид організованої та систематичної діяльності, яка в загальних рисах співпадає з діяльністю шкіл, коледжів, університетів та інших навчальних закладів, що входять до формальної системи освіти [67].

Неформальна освіта відіграє важливу роль в навчанні дітей та дорослих, які не мають можливості відвідувати школу. Громадські організації, що займаються освітою й розвитком, в основному проводять роботу у вигляді неформальної освіти. Розвитку неформальної освіти сприяє ЮНЕСКО.

До неформальної освіти відносяться:

- громадські, навчальні центри;
- групи грамотності для дорослих;
- навчання трудовим навичкам, професійна підготовка прямо на робочому місці;
- заочна освіта для жителів віддалених районів;

– курси суспільствознавства та безперервна освіта молоді й дорослих в розвинутих країнах і країнах, які розвиваються.

Відмінності неформальної освіти від офіційної полягають в наступному:

- навчання з врахуванням потреб;
- зв'язок з практикою;
- гнучкі програми, розклад і вибір місця проведення заняття.

С.Вершиловський, завідуючий кафедрою Санкт-Петербурзької академії післядипломної педагогічної освіти, в цілому ряді робіт, присвячених освіті дорослих в Росії, виділяє такі причини підвищення ролі освіти дорослих [66]:

1. Зростаючі вимоги до професійної компетентності спеціалістів зробили освіту на протязі всього життя умовою їх конкурентоздатності. Освіта дозволяє не тільки розширити сферу самореалізації людини, але й подолати кризи професійної ідентичності;

2. Процес «старіння» населення зробив освіту одним з найбільш ефективних засобів, який дозволяє пом'якшити вступ людини до «третього віку» та зробити життя літніх людей більш насиченим;

3. Міграційні процеси гостро поставили питання про шляхи залучення дорослих до нового соціокультурного середовища, в якому вони опинились;

4. Безпрецедентний для минулої історичної епохи сплеск національної самосвідомості, пов'язаної з процесом етнічної самоідентифікації людей (інтерес до рідної мови, традиції, звичаї і т. ін.), стимулював залучення до просвітницької діяльності національно-релігійні общини;

5. Зросла «захисна» роль освіти в суспільстві соціальних змін, яка викликає у людини почуття соціальної вразливості, тривоги, правової незахищеності, дезорієнтації в сфері морального життя;

С.Вершиловський підкреслює, що об'єктивно зростаюча роль освіти проявляє себе в двох найбільш загальних функціях, які сприяють соціалізації

дорослих: професійній та особистісній. Перша функція повинна забезпечити соціалізацію через освоєння нових професійних ролей, розвиток професійної компетентності та мобільності, друга – дозволяє доповнити й збагатити процес соціалізації шляхом залучення особистості до загальнолюдських цінностей: мови, культури мислення та почуттів, діяльності й спілкування. Тим самим освіта дорослих з системи адаптивно-компенсаторної «стає інтегральним фокусом всієї освітньої системи [66]».

2.4.4 Кореляція освітянських програм

Умовою реалізації принципу кореляції освітніх програм є створення технологій «стиківки» змісту освітніх програм різних профілів, рівнів та ступенів. Як зазначає В.Бетурлакін: «Складно не помітити, що ситуація в сфері вищої освіти проходить нелегкий період стихійної неупорядкованості та смислової плутанини. З одного боку, в країні зростає кількість вищих навчальних закладів, з іншої – існує розрізненість в діяльності державних та недержавних вузів, відсутня продумана система довузівської освіти; багато вузів, не зовсім орієнтуючись в світовому контексті або недостатньо задумуючись над адаптованістю тієї чи іншої зарубіжної моделі до наших умов, проявляють нерозбірливість у використанні навчальних планів та програм [32, с. 82]».

У травні 2005 року на Конференції міністрів у Бергені (Норвегія) як нових країн-учасниць Болонського процесу було запрошено ще 5 країн: Вірменію, Азербайджан, Грузію, Молдову та Україну. Таким чином, загальна кількість учасників Болонського процесу зросла до 45. На цій конференції було прийняте рішення розширити коло консультативних членів Болонського процесу за рахунок Пан-європейської структури міжнародної освіти (Education International (EI) Pan-European Structure), Європейської асоціації забезпечення якості вищої освіти (the European Association for Quality

Assurance in Higher Education (ENQA)) та Спілки конфедерацій промисловців та роботодавців Європи (the Union of Industrial and Employers' Confederations of Europe (UNICE)). Бергенська зустріч підтвердила зміну дій зі створення планів на майбутнє, на їх практичне втілення у життя, а саме:

- прийняття спільної структури кваліфікаційних рівнів Зони європейської вищої освіти з обов'язковою розробкою національних структур кваліфікаційних рівнів до 2010 року – початок робіт із даного питання призначено на 2007 рік;

- прийняття директив та стандартів забезпечення якості, створення запиту до ENQA, EUA, ESIB, EURASHE щодо розробки подальших пропозицій, що стосуються запропонованої реєстрації агенцій забезпечення якості;

- подальше наголошення на важливості соціального виміру вищої освіти, що включає академічну мобільність (але не лімітується нею);

- необхідність взаємодії між Зоною європейської вищої освіти та іншими частинами світу («зовнішній вимір»);

- зростаюча важливість адресації розвитку Зони європейської вищої освіти після 2010 року.

Починаючи з Бергена, в системі вищої освіти України впроваджені важливі кроки з реалізації положень Болонського процесу, а також підготовлено план дій відносно їх впровадження до 2010 року. В 2006 році створена Національна група промоутерів Болонського процесу в Україні (National Team of Bologna Promoters), до якої входять спеціалісти з України. Вони приймають участь в навчальних тренінгах з актуальних проблем вищої освіти на Європейському освітньому просторі та відповідно проводять в Україні навчальні тренінги з наступних основних напрямків:

- забезпечення якості вищої освіти;
- система освіти, що складається з трьох циклів;
- система кваліфікацій європейського освітнього простору.

В 2006/2007 навчальному році у всіх ВНЗ України III-IV рівнів акредитації впроваджена кредитно-трансферна система ECTS. Підготовлено відповідний пакет інноваційних нормативних документів ECTS, розроблені рекомендації та здійснюються організаційні заходи з впровадження додатку до диплому європейського зразка (Diploma Supplement). Виконання цього пункту є обов'язковою умовою для всіх країн-учасниць Болонського процесу.

Таким чином, з 2005 р. в Україні почалась кореляція національної освітньої системи та її нормативних актів з європейською освітньою моделлю, основні положення якої знаходяться в Болонській декларації 1999 р. Хотілося б акцентувати увагу на системному характері дій, прописаних в документах між Болонською декларацією (1999 р.) і Берлінським комюніке (2003 р.). За цей період часу визначено десять напрямків дій (шість напрямів, окреслених Болонською декларацією, три напрямки, прийнятих Празьким комюніке (2001 р.), десятий напрямок був визначений в Берлінському комюніке)[48]:

- прийняття системи ступенів, які легко читаються та порівнюються (реалізована за погодження всеоб'ємної структури кваліфікацій Європейського простору вищої освіти (ЄВПО), до основи якої закладені Дублінські дескриптори¹²);
- введення двоциклової структури вищої освіти (доповненої в подальшому коротким циклом вищої освіти в межах першого циклу та третім циклом – докторантурою);
- застосування кредитної системи, аналогічної системі ECTS;
- мобільності студентів, викладачів, дослідників й управлінців;

¹² **Descriptors – Дескрипторы.** Термин, относящийся к рамке квалификаций. Описывает в обобщенном виде результаты обучения для различных уровней квалификации. Система дескрипторов является инвариантной, то есть не привязанной к конкретному образовательному контексту, что облегчает сопоставление квалификаций. В Болонском процессе реализуются Дублинские дескрипторы, являющиеся составной частью Европейской рамки квалификаций высшего образования. Дублинские дескрипторы представляют согласованные требования к оценке результатов обучения на каждом цикле высшего образования и могут применяться в национальных системах высшего образования с большей степенью детализации.

- розвиток співробітництва в галузі якості вищої освіти;
- підсилення європейського виміру вищої освіти;
- освіта на протязі всього життя як актуальна стратегія вищих навчальних закладів країн-учасниць Болонського процесу (див. «Хартія європейських університетів. Навчання на протязі всього життя» і матеріали офіційного Болонського семінару в Словенії 10-11 березня 2008 р.);
- роль студентства в здійсненні болонських реформ (Празька декларація студентів);
- підвищення привабливості освітніх систем вищої освіти держав, що входять до «болонського клубу»;
- інтеграція обох просторів: вищої освіти та дослідницької діяльності (дивись, зокрема, заключні зауваження Роберта Вагенара, на Болонському семінарі в Гельсінкі).

2.4.5 Послідовність освітнянських програм по праву

Умовою реалізації принципу послідовності освітніх програм є створення «наскрізних» стандартів освіти всіх рівнів та ступенів, «наскрізного» змісту освітніх програм. Розглянемо це питання докладніше.

Як зазначається авторами проекту «Концепції розвитку вищої юридичної освіти в Україні», у світі і, частково в Україні, сформовано загальні стандарти юридичних професій (правила поведінки, етики суддів, прокурорів, адвокатів, юристів-держслужбовців). Стандарти «бакалавр права» та «магістр права», які із врахуванням міжгалузевого значення підготовки фахівців-юристів, мають затверджуватися Кабінетом Міністрів України, повинні враховувати особливості і специфіку професійних стандартів, оскільки кожна правова система запроваджує такі стандарти крізь призму власної історії держави та права. На жаль, до цього часу такі стандарти не розроблено і не затверджено [184].

Для організації послідовності освітянських програм з права, автори вищеназваного проекту пропонують реформувати систему стандартизації професії [184]. На їх думку, для подолання проблем даної сфери рекомендується [184]:

1. Вивчити та запровадити позитивний досвід провідних європейських держав у сфері ступеневої підготовки фахівців-правників, у переважній більшості яких вищі навчальні заклади, підпорядковані уповноваженим центральним органам виконавчої влади, забезпечують наданням базової юридичної освіти, а професійна спеціалізована освіта набувається у спеціалізованих вищих навчальних закладах.

2. Розробити, та погодити із зацікавленими державними органами та затвердити галузеві стандарти «бакалавр права» і «магістр права».

3. Визначити у спеціальному законодавстві (закони «Про державну службу», «Про нотаріат», «Про виконавче провадження», «Про прокуратуру», «Про судоустрій», «Про адвокатуру»), державних стандартах вищої освіти, професійно-посадових класифікаторах, чітке розмежування бакалаврського і магістерського освітніх рівнів для доступу до різних юридичних професій (посад); професійні права бакалаврів та магістрів, зокрема шляхом передбачення певних кваліфікаційних вимог до визначених посад, як однієї з передумов формування позитивного ставлення до бакалаврів – сформованих фахівців у галузі права.

4. Зблизити ринок праці щодо правових професій із навчальним середовищем – широке заохочення днів правничої кар'єри, розширення та удосконалення інституту стажування у приватних компаніях та державних установах й організаціях (можливе введення інституту інтернатури для правників з деяких професій та посад, що визначаються МОН за рекомендацією експертних рад), факультативних курсів із практичним випробуванням (участь у судовому засіданні під керівництвом партнера юридичної компанії), – що дасть змогу забезпечити безперешкодне

працевлаштування випускників згідно з їхніми можливостями та побажаннями, та формування конкурентноздатних фахівців.

5. Розробити й затвердити нову редакцію Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах; Положення про планування й облік видів діяльності педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, норми часу на їх реалізацію; нову редакцію нормативів чисельності студентів на одну штатну посаду педагогічного і науково-педагогічного працівника у вищих навчальних закладах.

6. Уточнити перелік спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців-юристів, передбачивши, зокрема, розподіл підготовки фахівців з юриспруденції і суміжних видів діяльності – державних реєстраторів, правоохоронців, криміналістів, митників, прикордонників, юристів-фахівців за галузевими напрямками тощо.

Будь-яка освітня модель, як показує досвід американської та європейської моделі освіти, дуже сприйнятлива до непослідовних, «різких» змін. Подібні «революції» призводять до руйнування внутрішньої структури освітньої системи, до деформування найважливіших аспектів освіти. Саме з цієї причини освітня модель в ідеалі будується на довгострокових стратегіях – орієнтирах розвитку, які вказують на основні характеристики постаті_людини майбутнього. А тактичні кроки, пов'язані з безпосереднім втіленням освітніх технологій, приймаються та апробуються на практиці послідовно, в залежності від їх ефективності та надійності.

2.4.6 Інтеграція освітнянських структур з метою вдосконалення правової освіти

Умовами реалізації принципу інтеграції освітніх структур є наступні напрямки:

a) Переведення нормативно-правової бази освіти з освітніх закладів на освітні програми;

У наказі Міністерства освіти України¹³ № 161 від 2.06.93 р. «Про затвердження Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах» дається повний перелік нормативно-правової бази організації навчального процесу. Так, в цьому Положенні зазначається:

2.1. Організація навчального процесу у вищих навчальних закладах базується на Законі Української РСР «Про освіту», державних стандартах освіти, інших актах законодавства України з питань освіти.

2.2. Організація навчального процесу здійснюється навчальними підрозділами вищого навчального закладу (факультетами, кафедрами, відділеннями, предметними або цикловими комісіями тощо). Основним нормативним документом, що визначає організацію навчального процесу в конкретному напрямку освітньої або кваліфікаційної підготовки, є навчальний план.

2.3. Для кожної навчальної дисципліни, яка входить до освітньо-професійної програми підготовки, на підставі навчальної програми дисципліни та навчального плану, вищим навчальним закладом складається робоча навчальна програма дисципліни, яка є нормативним документом вищого навчального закладу.

2.4. Навчання студента здійснюється за індивідуальним навчальним планом.

2.5. Вищий навчальний заклад надає студентам можливість користування навчальними приміщеннями, бібліотеками, навчальною, навчально-методичною і науковою літературою, обладнанням, устаткуванням та іншими засобами навчання на умовах, визначених правилами внутрішнього розпорядку.

¹³ Сьогодні це Міністерство науки і освіти, молоді та спорту України.

2.6. За відповідність рівня підготовки студента до вимог державних стандартів освіти відповідає керівник навчального структурного підрозділу (факультету, відділення, кафедри, предметної або циклової комісії тощо).

За виконання індивідуального навчального плану відповідає студент.

Серед інших базових нормативно-правових документів в освіті зазначимо наступні:

1) **Конституція України.** Правові передумови державної інноваційної політики закладені в Конституції України, в якій стаття 116 зобов'язує Кабінет Міністрів України забезпечувати здійснення економічної політики у сфері освіти, науки і культури [183].

Стаття 53. Конституції України зазначає [183]: Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам *(Офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 див. в Рішенні Конституційного Суду № 5-рп/2004 від 04.03.2004)*.

Громадяни мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Стаття 116. Кабінет Міністрів України [183]:

1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

6) розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

8) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

9) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

10) виконує інші функції, визначені Конституцією та законами України, актами Президента України. *(Стаття 116 в редакції, що діяла до внесення змін Законом N 2222-IV від 08.12.2004. Див. Рішення Конституційного Суду N 20-рп/2010 від 30.09.2010)*

2) Закони України:

Про освіту – Документ 1060-12, остання редакція від 02.05.2011 р. на підставі 2555-17, чинний <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1060-12>

Про вищу освіту – Документ 2984-14, остання редакція від 10.02.2010 р. на підставі 1798-17, чинний <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2984-14>

3) Постанови Кабінету Міністрів України:

Про ліцензування, атестацію та акредитацію навчальних закладів – № 200 від 12 лютого 1996 р. <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d51.htm>

4) Накази Міністерства освіти і науки України: Про затвердження Положення про навчальний та навчально-науково-виробничий комплекси № 13 від 19.01.1994 р. <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d54.htm>

5) Договори: Про співробітництво між Міністерством освіти і науки України та Національною академією наук України 12 червня 2002 р. <http://www.mon.gov.ua/science/development/dogov>

б) Розвиток інтегративних освітянських установ: багаторівневих, багатопрофільних та багатофункціональних.

В дисертаційному дослідженні Н.Кошкіної «Багаторівнева професійна підготовка спеціалістів в умовах ринку праці», авторка поставила наступну мету дослідження: розробити та експериментально перевірити організаційно-педагогічні умови, які сприяють ефективному процесу багаторівневої підготовки спеціалістів в умовах ринку праці. Досліджуючи організаційно-педагогічні умови багаторівневої професійної підготовки студентів в умовах ринку праці на прикладі технікуму торгово-економічного профілю в системі безперервної професійної освіти, авторка розробила та реалізувала модель багаторівневої професійної підготовки студентів, яка включає особистісні, змістовні та методичні аспекти навчання. Впровадження розробленої моделі, на думку авторки, дозволяє реалізувати багатоваріантність освітніх програм, що входять до її структури. Крім цього, на основі принципу наступності

Н.Кошкіною розроблено та впроваджено поєднання навчальних планів з профільних спеціальностей торгово-економічного профілю початкової, середньої та вищої професійної освіти в умовах безперервної професійної підготовки [190].

Практичним та теоретичним дослідженням інтегративних освітніх закладів займалися такі дослідники, як: С.Батишев, В.Беспалько, А.Новіков, Л.Семушина, Л.Федотова, В.Федорченко, Н.Фоменко, П. Хейфец та багато ін.

в) Створення єдиного регіонального освітнього простору.

Як ми вже зазначали, на території України виділяють п'ятнадцять історико-культурних регіонів: Чернігівщина (Сіверщина, Чернігово-Сіверщина), Київщина, Придніпров'я (*Центр*) (в Середні віки – Запоріжжя), Приазов'я, Донбас, Слобожанщина, Причорномор'я (*Новоросія*, куди іноді відносять і Крим), Поділля, Полтавщина, Бессарабія, Буковина, Галичина, з Гуцульщиною, Бойківщиною та Лемківщиною, Закарпаття, Волинь, а також 27 офіційних адміністративних структур: Автономна республіка Крим, 24 області і два міста, які мають спеціальний статус: Київ та Севастополь. На жаль:

а) історико-культурні регіони й офіційна адміністративна структура території України в своїй більшості не співпадають;

б) жоден історико-культурний регіон, жодні офіційні адміністративні регіони не підкріплюються особливостями освітнього простору.

Безумовно, такий стан не викликає оптимізму. Будь-яка освітянська модель будується на успадкуванні традицій. Люди, які не знають й не поважають своє минуле, не мають майбутнього – це одне з «золотих правил» освітньої системи.

На наш погляд, має сенс освітні заклади, що входять до вищеперерахованих історико-культурних регіонів або навіть адміністративних структур України, об'єднати не тільки регіональними

освітніми програмами, не тільки структурою регіональних підрозділів Міністерства освіти й науки, молоді та спорту України, а й діючою регіонально-культурною складовою. Наприклад, Полтавщина, повинна бути представлена не тільки обласним та районними управліннями (відділами) освіти і науки, скільки своїми культурними програмами та традиціями. А відповідні офіційні підрозділи повинні виходити з першооснови історико-культурної спадщини свого регіону, та в обов'язковому порядку до Програми своєї діяльності необхідно прописувати культурну (гуманітарну) складову свого регіону. Кожен регіон нашої держави повинен презентувати себе, насамперед, як історико-культурну територію, яка має свої традиції, культуру, ремесла, освітянські особливості.

г) Створення єдиного державного освітнього простору.

Якщо ми звернемося до історії розвитку державності в Європі, то слід зазначити, що саме перші європейські університети сприяли порушенню кордонів між державами та встановленню єдиного європейського освітнього простору. Але водночас, ті ж університети, в громадянському глобальному суспільстві, що нині формуються, стоять на захисті збереження національної самоідентифікації, сприяють збереженню культурних традицій регіону. В.Буряк в книзі «Глобальне громадянське суспільство та мережеві революції», спираючись на сучасні дослідження європейських й американських соціологів, виклав тенденцію, яка чітко простежується у суспільстві – інтеграцію освітніх, економічних, культурних і т.п. просторів [58]. В.Буряк пише: «Успішність реалізації громадянських ініціатив в сучасному світі залежить від взаємодії і співпраці трьох значимих об'єктивних факторів: *глобальних багаторівневих трансформацій* («глобалізації»), *технологічної інфраструктури* для успішної громадянської комунікації – планетарної інформаційної мережі (інтеграції Інтернету з мобільною телефонією) та експоненціального розширення національних й транснаціональних *соціальних мереж* [58, с. 6]».

У Проекті Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки закладено розробку та підтримку державних програм в освіті [261]. На думку авторів Проекту розробка та виконання державних, галузевих, регіональних програм, комплексних планів дій за підтримки органів виконавчої влади, суспільства та громадськості має стати дійовим інструментом реалізації мети та пріоритетних завдань Національної стратегії розвитку освіти. Для цього передбачено [261]:

– формування вимог щодо обґрунтування необхідного фінансування та ресурсного забезпечення державних, регіональних та галузевих програм в системі освіти, контролю за їх реалізацією;

– забезпечення виконання завдань та заходів державних цільових соціальних програм, зокрема:

- розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року;
- розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року;
- підвищення якості шкільної природничо-математичної освіти на період до 2015 року;

- розвитку професійно-технічної освіти на 2011-2015 роки;
- «Шкільний автобус» на 2011-2015 роки;
- впровадження в навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів інформаційно-комунікаційних технологій «Сто відсотків»;

- відновлення дії державної програми «Вчитель»;
- розробка та затвердження нових державних програм, зокрема:
 - превентивного виховання дітей і молоді в системі освіти України;
 - забезпечення розвитку та соціалізації дітей та молоді;
 - моніторингу якості загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти;

- розвитку мережі освітянських бібліотек як складової інформаційного ресурсу національної освіти;

- розвитку фізичної культури і спорту на 2012-2016 роки;
- «Наука в університетах» та інших.

2.4.7 Гнучкість організаційних форм освіти

Умовою реалізації принципу гнучкості організаційних форм освіти є розвиток стаціонарної, заочної, вечірньої форм навчання, відкритої освіти (навчання), екстернату і т. ін. У Проекті Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки гнучкість організації форм освіти пов'язують у тому числі і з модернізацією змісту освіти [261]. На думку авторів Проекту, зміст освіти відіграє ключову роль в розбудові національної системи освіти, забезпеченні її інноваційного розвитку, приведенні у відповідність до європейських та світових стандартів. Як зазначається у Проекті, його модернізація передбачає [261]:

- розробку і впровадження оновленого Базового компонента дошкільної освіти, нових державних стандартів загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти на основі Національної рамки кваліфікацій та компетентісно орієнтованого підходу в освіті;
- модернізацію навчальних планів, програм та підручників навчальних закладів відповідно до оновлених державних стандартів;
- забезпечення оптимального співвідношення у змісті шкільної освіти: інваріантної і варіативної частин; суспільно-гуманітарної, природничо-математичної, технологічної і оздоровчої складових;
- запровадження у загальноосвітніх навчальних закладах більш раннього вивчення іноземних мов, основ інформатики;
- розвантаження навчальних планів і програм за рахунок диференціації й інтеграції їх змісту, розширення міжпредметних зв'язків, скорочення кількості обов'язкових предметів і профілів у старшій школі, вилучення другорядного і надмірно ускладненого матеріалу;

- розробку базового змісту позашкільної освіти та нових навчальних програм за напрямками позашкільної освіти на основі компетентнісного підходу;
- розробку та затвердження стандартів післядипломної педагогічної освіти;
- оновлення змісту підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації викладачів і майстрів виробничого навчання для системи професійно-технічної освіти;
- розроблення Державного переліку професій з підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах;
- розширення практики підготовки педагогічних працівників за інтегрованими програмами (у тому числі й за подвійними спеціальностями на рівні професійного магістра);
- оновлення змісту, форм, методів і засобів навчання шляхом широкого впровадження у навчально-виховний процес сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, електронного контенту.

Висновки до другого розділу

1. У другому розділі ми розглянули чотири основних ідеї, які були запропоновані на початку ХХІ століття відомим російським спеціалістом в області філософії освіти О.Новіковим. На відміну від О.Новікова, який розглядав ці ідеї відповідно до розвитку освіти в Росії, ми конкретизували завдання та розглянули їх стосовно до розвитку правової освіти в Україні. На наш погляд, ідеї розвитку освіти в Україні, які в свій час запропонував і обґрунтував О.Новіков, проявляють себе в іншому світі, якщо ми розглядаємо їх відповідно до впливу правової освіти на освітянському

просторі України. Саме з цієї причини, розглядаючи особливість розвитку правової освіти в Україні, ми дійшли зовсім інших висновків, ніж О.Новіков

2. В результаті комплексного аналізу української, європейської та американської правової системи, ми аргументували чотири основні ідеї розвитку правової освіти в Україні. А саме, ідеї: гуманізації та демократизації правової освіти, випереджаючої і безперервної правової освіти.

3. Ми вважаємо, що розвиток та втілення цих ідей до правового освітнього простору України призведе до вдосконалення правової культури населення нашої держави, формування поваги до держави та правової системи України і, саме головне, до більш якісного формування організаційної свідомості особистості.

4. Аналіз законів, указів та інших нормативно-правових актів України, до яких ми звертались під час аргументації ідей розвитку правової освіти в Україні, на наш погляд, переконливо доводять прагнення України інтегруватися до європейського правового поля, законодавчо закріпити принципи моралі та моральності, властиві розвинутим демократичним державам світу.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВА ОСВІТА ТА ФОРМИ ЇЇ ВПЛИВУ НА ДИНАМІКУ ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

3.1 Вплив правової освіти в закладах загальної середньої та середньої спеціальної освіти на формування організаційної свідомості

З 1995 по 2005 роки в світі проходило десятиріччя просвітницької діяльності в галузі прав людини, що було оголошене Організацією Об'єднаних Націй. Цей факт, а також прийняття низки документів, що регламентують напрямок розвитку освіти в Україні, підтверджує необхідність підвищення правової компетентності кожного громадянина. До того ж, становлення України як правової держави, що потребує формування засад громадянського суспільства, зумовлює необхідність підвищення рівня правової культури населення. Розвиток правосвідомості, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян у отриманні знань про право та його місце в житті кожної людини, можуть бути забезпечені, насамперед, шляхом удосконалення їх правової освіти з самого дитинства.

Водночас, слід відзначити факт недостатньої уваги чинного українського законодавства до питань виховання підростаючого покоління, неналежну взаємодію та координацію різних міністерств, служб та відомств, а також освітньої сфери через відсутність цілісної концепції правового виховання, яка б відповідала сучасним вимогам. Практика організації правового виховання дітей та молоді з позиції нових підходів сьогодні знаходиться в процесі становлення. У другому розділі ми розглядали сучасні концепції розвитку правової освіти в Україні, але на жаль, вони мало поширені в практичній діяльності.

Також, вважаємо за необхідне зазначити, що сучасна соціокультурна ситуація в нашій державі поки що не підкріплена правовою традицією, швидке оновлення законодавчої бази разом із правозастосовною практикою загострюють розрив між спробами утвердження демократичних правових змін та низьким рівнем правосвідомості населення. Ключова роль у вирішенні цієї проблеми належить системі освіти, а особливо системі шкільної освіти, шляхом здійснення правового виховання. Важливо, на нашу думку, зробити зауваження, що останнім часом вітчизняна загальноосвітня школа все більше перетворюється на школу освіти, інтелекту та знань, а все менше – на школу виховання, в той час як єдність виховання та освіти є однією з важливих традицій української освіти, відродження якої є нагальною потребою сучасної освітньої політики для подолання складних проблем у свідомості молоді, з якими зіткнулось сучасне українське суспільство.

Зауважимо, що в цьому розділі нами будуть розглянуті особливості формування організаційної свідомості в процесі правового виховання у середніх загальноосвітніх школах I-III ступенів. Перший ступень – це початкова школа, що забезпечує початкову загальну освіту, другий ступень – це основна школа, яка забезпечує базову загальну середню освіту, третій ступень – це старша школа, що забезпечує повну загальну середню освіту відповідно до Закону України №651-XIV від 13.05.1999 р. «Про загальну середню освіту» (зі змінами). Також нами розглянута специфіка формування організаційної свідомості в закладах професійно-технічної освіти, до яких відносяться професійно-технічні училища відповідних профілів, вищі професійні училища, професійні ліцеї, професійно-художні училища тощо відповідно до Закону України №103/98-ВР від 10.02.1998 р. «Про професійно-технічну освіту» (зі змінами).

При цьому, потребує врахування той факт, що здатність людини до розуміння законів, принципів етики та моралі не є вродженою, а формується

за допомогою виховних заходів, в процесі діалогу з іншими людьми тощо. На сучасному етапі становлення особистості система правового виховання побудована таким чином, що «метою правового виховання учнів є формування у них правової культури громадянина вільної України. Правова культура складається передусім із свідомого ставлення громадянина до своїх прав та обов'язків, з глибокої поваги його до законів, і правил людського співжиття, готовності дотримуватись і виконувати закріплені в них вимоги, що виражають волю і інтереси народу, активної участі в управлінні державними справами, рішучої боротьби з порушниками законів [328, с. 5]». До того ж, рішення задач правового виховання вимагає того, щоб у сучасній загальноосвітній школі створювався певний культурно-освітній простір, який сприятиме не тільки вихованню та освіті школярів у правовому зрізі, а й буде інструментом профілактики девіантної поведінки школярів.

До того ж, правове виховання молоді містить у собі глибокий потенціал, на якому концентрується менше уваги дослідників, але який з упевненістю може бути долучений до нашого дослідження. За нашою думкою, формування правової культури учнів сприяє збагаченню їх духовного життя, розширенню горизонтів до реалізації своїх прав та свобод, створює теоретичний фундамент для їх організованої повсякденної діяльності. Це дає нам змогу звернутися до проблеми впливу правової освіти при отриманні шкільної освіти на формування організаційної свідомості учнів. На нашу думку, правове виховання школярів відіграє важливу роль у засвоєнні ними цивілізованих форм захисту своїх прав, сприяючи їх самовизначенню, самопізнанню та позитивному самоствердженню, залученню до соціально значущих видів діяльності.

Виходячи зі специфіки нашого дослідження, не зайвим буде здійснити спробу чіткого визначення зв'язку між поняттями «правове виховання» та «правова освіта». В цьому питанні ми поділяємо думку дослідника С.Максимова, який пише: «Правове виховання тісно пов'язане з правовим

навчанням (освітою): виховання не може здійснюватись без навчання, а навчання певною мірою чинить і виховний ефект. Розрізнення тут можна провести умовно за сферою дії: виховання впливає головним чином на емоційно-вольову, ціннісну, світоглядну сторону свідомості, а навчання – на раціональну, тобто має місце інформаційно-ознайомлююча дія на людину. Ціннісний, емоційно-вольовий вплив, у свою чергу, дуже обмежений реальною правовою практикою. Адже неможливо виховати в особистості повагу до тих цінностей, яких бракує в суспільній свідомості й діяльності людей, але які проголошуються на словах у марних деклараціях і демагогічних заявах як політичними лідерами перед населенням, так і простими вихователями і вчителями перед дітьми та юнацтвом [211, с. 231]».

Наголосимо, що з нашої точки зору для формування правової культури учня необхідно досягнути усвідомлення ним того, що сучасна людина повинна бути носієм цінностей, поглядів та форм поведінки, які є відображенням певних соціальних взаємозв'язків, що сприяють розвитку таких відносин, що будуються на дотриманні принципів свободи, справедливості та демократії, дотриманні прав людини в їх повному обсязі, на відмові від насильства, на упередженні конфліктів шляхом нейтралізації їх причин, на вирішенні проблем шляхом діалогу та переговорів, на гарантії можливості активної участі в процесі розвитку суспільства.

Підвищення правової свідомості учня створює умови до перегляду ним своїх прав, удосконаленню правової системи суспільства, а в кінці – спрямовує повсякденну діяльність людини на конструктивну перебудову світу, активну діяльнісну участь у житті суспільства, розвиток загальнолюдських норм. Людина з розвиненою правовою свідомістю, яка починає формуватися ще на шкільній лаві, робить значний вклад в удосконалення суспільства, а з внесків кожного, опосередкованих взаємодією з іншими людьми, і складається соціальна та культурна еволюція людства.

В нашому дослідженні велика увага приділяється обґрунтуванню безпосереднього зв'язку між правовою освітою та формуванням організаційної свідомості особистості. На користь нашої аргументації слугує думка дослідника П.Кононенка, що державна політика в галузі освіти ставить за мету розвиток системи освіти в інтересах формування гармонійно розвиненої, соціально активної, творчої особистості [182, с. 6-16]. При цьому, найближчим для нашого дослідження визначенням правового виховання вважається його таке розуміння: «планомірний цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування правових установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, вчинків, що забезпечують необхідні умови для її особистісного розвитку, підготовку до суспільного життя, правової активності [149, с. 8]».

Не зайвим буде навести найбільш близьке до теми нашого дослідження визначення поняття «дитинство», яке склалося у сучасній науковій думці. На підставі аналізу низки наукових досліджень, зокрема, визначено, що «дитинство можна розглядати як особливий стан розвитку людини у суспільстві; як узагальнений суб'єкт, що взаємодіє з дорослими людьми на рівні суб'єкт-суб'єктних відносин; як соціальне явище, суть якого визначено специфікою тієї системи суспільства, в яку дитина інтегрована, соціокультурним контекстом цього суспільства (способами виробництва, статевою та віковою стратифікацією, системою міжособистісних стосунків, ціннісними орієнтаціями, особливостями засобів і механізмів соціалізації). Дитинство у змістовому визначенні є процесом набуття психічних новоутворень, постійного фізичного зростання, освоєння соціального простору, рефлексії всіх взаємин у цьому просторі, визначення в ньому себе, власної самоорганізації, що відбуваються під час контактів дитини з дорослими людьми, іншими дітьми та постійно розширюються [351, с. 284]».

Як бачимо, в цьому визначенні показана специфіка дитинства як процесу розбудови психіки та самоорганізації особистості, що корелює з

проблематикою організаційної свідомості як результату впливу правового виховання. Дійсно, в ході розгортання шкільного правового виховання важливо раціонально розподілити юридичний теоретичний та практичний матеріал у відповідності із реальними можливостями школярів різного віку і на основі цього будувати структуру викладання, аби мати чітке уявлення про те, кому, коли та які саме правові знання давати.

Хронологічно розглядаючи процес правового виховання в школі, відмітимо, що в початковій школі відбувається озброєння учнів навичками учбового та сімейного спілкування. В процесі розгортання правового виховання у початкових класах спостерігається тісне переплетення батьківського та шкільного впливу на свідомість та поведінку дитини з метою вироблення у неї правильного відношення до елементарних норм поведінки та спілкування в школі, вдома та на вулиці, а також негативне відношення до порушників дисципліни. Більш змістовне розгортання правового виховання відбувається в наступних класах (5-7 класи), коли в освітньому процесі активно використовуються методи загальногуманітарної підготовки, формуються глибші уявлення щодо відповідальності за свої вчинки та обов'язки громадян держави. Досягнення школярами 14 річного віку, як межі часткової дієздатності у відповідності до українського законодавства, потребує сформованості глибшої правосвідомості, тому шкільна освіта в цей період спрямовує свої зусилля на розвиток навичок, які б хоча б частково забезпечили діяльність учнів в реальних ситуаціях, сприяючи розгортанню учнівських здібностей до аналізу ситуацій, що регулюються правовими нормами, аби не сталося так, що здійснюючи правопорушення, школяр не розумів би факту, що порушує закон та несе відповідальність за це (8 – 9 класи).

Наголосимо, що у дослідженні О.Базалука «Філософія освіти у світлі нової космологічної концепції» простежується думка, що вплив правової освіти на організаційну свідомість особистості повинен корегуватися з

закономірним розвитком нейрофізіології мозку людини [20]. Саме тому, коли ми аналізуємо досвід європейсько-американської системи освіти, підкреслює О.Базалук, вплив правової освіти на формування організаційної свідомості особистості з кожним роком стає глибше і масштабніше. Чим доросліше дитина, тим більше вагомою повинна бути аргументація, наглядніше і переконливіше наведені приклади.

Не викликає сумніву, що ситуація із забезпеченням правового виховання в школах далека від ідеальної. Дослідником В.Сідаком окреслені основні проблеми сучасного українського суспільства, які негативним чином впливають на освітні процеси. В.Сідак підкреслює, що [277, с. 210]:

1) В сучасних умовах похитнулися традиційні для українського суспільства норми моралі. Наприклад, зменшився авторитет батьків, школи, держави, стала більшою нестійкість суспільства в цілому тощо;

2) Стали хибними уявлення стосовно правових норм і законів (подвійна мораль; корумпованість як норма існування правоохоронної системи; романтизація злочинного світу тощо);

3) Загострилась кадрова проблема із забезпечення складу педагогів. Кваліфіковані фахівці віддають перевагу роботі у сфері бізнесу, а не викладанню у школах;

4) Стала критична ситуація із вдосконаленням та реформою правової освіти.

Слід відмітити особливість викладання правознавства в школах, а саме той факт, що його здебільшого викладають не фахівці з цієї дисципліни, а викладачі історії тощо. При цьому рівень відповідальності, покладений на них, потребує високого теоретичного та практичного рівня володіння навиками формування правової свідомості особистості, розуміння психологічних процесів становлення правосвідомості тощо.

Не зайвим буде нагадати, що шкільна освіта спрямована на формування в учнів низки компетенцій, необхідних для здійснення

ефективної діяльності в суспільстві, сприяючи якісній соціалізації учнів. Разом із тим, у дослідженні А.Булди та Т.Смагіної «Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства» [56] автори роблять акцент на існуванні продуктивного зв'язку між процесами формування громадянської компетентності та вивченням курсу «Правоознавства», адже саме на цих уроках учні 9-х класів отримують знання щодо громадянських прав, свобод та обов'язків; про сутність громадськості; про демократичні процеси функціонування держави, про способи розв'язання конфліктних ситуацій на прикладі взаємодії гілок влади; про основи співпраці на прикладі процедури прийняття законів; про форми участі громадянина в суспільному житті; про судові механізми захисту прав, про правоохоронні органи тощо [56, с. 35]. При цьому, А.Булда і Т.Смагіна виходять з позиції, що зміст курсу «Правоознавство» має всі можливості для формування у дітей необхідних громадянських знань, умінь, цінностей та способів діяльності [56, с. 33].

У роботах дослідника М.Фіцули [328-329] розглядається місце правової культури у вихованні особистості. В одній зі своїх праць, присвячених проблемам виховання учнів, М.Фіцула пише: «Активну в правовому відношенні людину треба формувати змалку, особливо в шкільному віці. Саме через школу проходить все підростаюче покоління. Тому перед школою стоїть завдання розширити правові знання молоді, сформувати в неї високу відповідальність перед суспільством і державою, виховати молодих людей у дусі безумовного дотримання норм права і моралі [328, с. 4]». На сторінках цієї ж роботи ми знаходимо тезу, яка корелює з проблематикою формування організаційної свідомості особистості під впливом правового виховання. А саме, М.Фіцула пише: «Правове виховання, як один з напрямів виховної роботи, сприяє соціальному зростанню учнівської молоді, утвердженню в її свідомості високогуманних принципів, втілених у праві, підвищенню її соціальної активності [328, с. 5]». Дійсно, в процесі шкільного навчання

учень має змогу пройти фази отримання знань про право та способи його застосування в суспільній практиці, сформуванню переконання як спонукальні мотиви діяльності особи, а також трансформувати знання та переконання у соціально-психологічні та вольові настанови.

Описаний вище послідовний процес надає можливість школяреві оволодіти методикою оцінки правових та неправових явищ, виявляти основні принципи соціальних явищ та співвідносити їх з правом, оволодіти навиками до екстраполяції отриманих правових знань на сферу своєї повсякденної діяльності, корелюючи з поняттям організаційна свідомість особистості. Для цього, зокрема, вважаємо за необхідне наголосити, що правове виховання в школі та закладах професійно-технічної освіти повинно враховувати наявність шести основних психологічних рівнів онтогенетичного становлення правосвідомості у неповнолітніх, виходячи з уявлень про вікову періодизацію формування соціально-правових уявлень та навичок у дітей [86, с. 186-187]:

- 1) Нормативність у власній поведінці (2-13 років);
- 2) Соціальна нормативність у власній поведінці (10-15 років);
- 3) Наявність навичок соціально-правового самоуправління (12-18 років);
- 4) Наявність стійких навичок взаємодії з публічними інститутами (15 років та доросліше);
- 5) Наявність уявлень про відносність соціальних норм у інструментах їх реалізації в суспільстві (15 років та доросліше);
- 6) Наявність глибоких уявлень про об'єктивне право, його призначення роль в житті кожної особистості (15 років та доросліше).

Також зазначимо, що однією з задач закладів професійно-технічної освіти полягає в тому, щоб допомогти учневі, а в подальшому спеціалістові, досягти такого рівня правової свідомості, що дозволить йому приймати участь у правовідносинах без порушень, а також надасть можливість

включитись у конструктивну професійну діяльність, проявляючи себе як вільну свідому особистість із системою сформованих правових поглядів.

Дійсно, сучасна система правового виховання здатна здійснювати значний вплив на формування правосвідомості учнів лише в тому випадку, коли буде забезпечена її етапність та безперервність, побудовані на механізмі формування правової культури суспільства. В іншому випадку, існує небезпека, що на учня будуть більше впливати вулиця та неформальні компанії тощо. Результатом цього впливу може виявитись формування основ організаційної свідомості особистості, які є деструктивними та протилежними тим основам, які повинна закладати в основу я-світогляду психіки правове виховання в Україні.

Слід зазначити, що сенс правового виховання школярів та молоді полягає не тільки у забезпеченні правової поінформованості, а перш за все, у вихованні їх в дусі поваги до права, законів, свідомого та добровільного їх дотримання. При цьому, формування поваги до права неможливе без їх сприйняття та схвалення моральними почуттями та емоціями, в той час як виховання громадянських почуттів, і перш за все поваги до права, є основою формування соціально-ціннісної орієнтації особистості школяра. Ці ідеї знаходять підтвердження у філософському змісті правової освіти, який полягає у засвоєнні людиною цінностей та механізмів функціонування правового демократичного суспільства, правової системи в цілому, отриманні власного громадянського образу з низкою прав та свобод, а також становленні морально-духовних якостей особистості.

Розвиваючи ідеї, наведені вище, можна стверджувати що правовиховна діяльність системи загальної та загально-професійної освіти повинна не тільки спиратись на вироблені теорією права закономірності функціонування інститутів та явищ правового простору, але й враховувати результативні технології вказаної вище науки як базової системи формування методології правовиховної роботи.

Не зайвим буде відмітити, що стан правової освіти в загальноосвітніх шкільних закладах потребує постійного удосконалення, особливо це стосується необхідності впровадження правових освітніх заходів з самого початку навчання. Існують підстави для алармістських настроїв, яскравим підтвердженням яких є теза з матеріалів виїзного засідання Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення в Київській області (грудень 2003 року): «Існує думка, що для формування правосвідомості молодших школярів достатньо цілеспрямованого морального виховання... Але необхідно пам'ятати про те, що правові норми мають свої особливості, відмінні від етичних норм. Тому саме в дитинстві необхідно закладати правові знання й норми поведінки, конкретизуючи їх відповідно до віку, що дасть можливість дитині діяти правильно, чітко, впевнено... Рівень правового нігілізму на сьогодні досяг критичної межі, тому, можливо, правову освіту необхідно розпочинати не з 1-го класу, а з дитячого садка [251, с. 19]».

Сучасна система освіти побудована за таким принципом, що центральною ланкою морально-правового виховання учнів є курс основ правознавства. Ця дисципліна є інструментом для вивчення учнем того, як саме у сучасному українському праві закріплені політичні, моральні, культурні, національні, загальнолюдські та особистісні цінності. В процесі вивчення даного курсу учнем, робиться спроба розвинути та закріпити на високому рівні в ньому низку моральних якостей, обов'язкових для кожного громадянина України: почуття обов'язку та відповідальності, патріотизм, дисциплінованість та працелюбність, повага до власності інших людей тощо, які б учень міг актуалізувати у своїй життєвій позиції, поєднуючи свої вчинки та отримані етичні знання. Через вивчення основ держави та права, система загальної освіти робить спробу відповідати суспільному запиту на виховання громадян з чіткою життєвою позицією, які турбуються про долю свого народу, беруть активну участь у національно-культурному відродженні

держави, вміють працювати в умовах демократії, проявляють нетерпимість до негативних явищ, беруть на себе відповідальність тощо. Констатуючи невід'ємність морального виховання від правового, дослідниця С.Нікітчина пише: «Виховання високої моральності, свідомої дисципліни, правової культури – одне з центральних завдань школи і ПТУ [226, с. 14]».

Важливим аспектом у викладанні основ правознавства в закладах середньої професійної освіти є її спрямованість на формування в учнях ідеального образу людини праці. При цьому, навчально-виховний процес в цих закладах на думку С.Нікітчиної: «...ґрунтується на принципах педагогіки, спільній діяльності педагогічних працівників та учнів, батьків, трудових колективів підприємств [226, с. 13]», а тому зміст правової освіти в них повинен відрізнитись від шкільного. В навчальному процесі необхідно приділяти особливу увагу підвищенню дисципліни праці, глибшому викладенню матеріалу, присвяченому трудовому законодавству.

Слід зазначити, що правове виховання в закладах середньої та професійно-технічної освіти відбувається не тільки в процесі вивчення основ правознавства в старших класах, а з молодших класів, під час вивчення інших гуманітарних предметів, які опосередковано впливають на становлення особистості з високими моральними принципами. Викладання правових курсів займає важливе місце у правовому вихованні молоді, поряд із цим, вивченням тільки правових курсів неможливо закласти основу для формування високого рівня правосвідомості. Для отримання високих результатів в правовому вихованні школярів, потрібен комплексний підхід до правового виховання, значне місце в якому займають гуманітарні предмети, адже в процесі вивчення гуманітарних предметів учні глибше усвідомлюють свою соціальну роль, характер суспільних відносин, сутність морально-правових норм.

Зокрема, вивчення історії України призводить до формування в учнях високого рівня патріотизму, що обов'язково ґрунтується на високих ідеалах,

усвідомленні морально-правових принципів співіснування різних народів. Зараз ми є свідками творення новітньої Української держави, проте в її основу закладається більш ніж тисячолітній досвід суспільної та політичної консолідації українського народу. Дослідження історії нашої держави дає можливість школярам осягнути правові аспекти державотворення, а також на фоні аналізу історичних подій заглибитись у соціальні та правові особливості, що існували в різні періоди часу. Так, наприклад, М.Фіцула з цього приводу пише: «Багатий правовий матеріал закладено в період існування Української держави за княжих часів. Учитель має можливість показати розшарування населення України на різні верстви і правове становище кожної з них... Слід підкреслити демократичність українського народу, виборність князя і його повну залежність від громади, вирішення громадою важливих державних справ [328, с. 38]». М.Фіцула підкреслює, що вивчення історії як навчальної дисципліни дозволяє школярам осягнути факт існування такого поняття як «староруське право», що функціонувало на підставі давньоукраїнського збірника законів «Руська правда».

Важко не погодитись, що історичні дисципліни в школах дозволяють глибше зрозуміти історичне коріння феномену права, розглянути питання генезису державно-правових інститутів, політико-правових ідей, боротьби народів за свої права тощо. До того ж, принцип історизму у викладанні права, який полягає у зверненні до історії правових вчень та правових систем, закладається на уроках історії, коли викладачі підводять учнів до розуміння зв'язку між рівнем розвитку права та держави.

Продовжуючи цю думку, можна стверджувати, що фактологічний матеріал історичного характеру про добу Запорізької Січі дозволяє глибше зрозуміти правові засади існування козацької спільноти, відмітити факт створення першої Конституції гетьманом Пилипом Орликом тощо. Право козацької доби відображало інтереси не тільки козацького стану, а й усього народу, передбачаючи виборність органів козацького самоврядування,

гуманістичні засади громадського життя, а в їх основі лежали ідеї про волю та справедливість як найдорожчі цінності життя. Поряд з цим, вивчення такої дисципліни, як всесвітня історія від давнини до сучасності, дає змогу учням осягнути факт взаємозв'язку феноменів держави та права тощо. Аксиологічну вагомість системи правових цінностей при вивченні історичних подій зумовлює їх співвіднесеність із суспільно-політичними, ідеологічними, історичними умовами.

Особливе місце у формуванні правової свідомості учнів відіграє вивчення комплексу літературних загальноосвітніх дисциплін. Можна навести велику кількість прикладів вітчизняних, російських та світових літературних творів, які роблять значний внесок у правове виховання. Наприклад, вся творчість Т.Шевченка наскрізь пронизана патріотичними ідеями та критикою державно-правового устрою тих часів (кріпосний лад із його безправ'ям кріпаків, свавілля поміщиків, тяжка військова повинність); творчість Г.Сковороди є носієм ідей гуманізму та демократії; О.Гончар засуджує моральну хиткість, національний нігілізм; М.Гоголь вміло загострює питання вірності державі, цінності людських якостей у протистоянні з паразитичним способом життя, бюрократизмом; Ф.Достоевський змушує учнів глибше задуматись над такими правовими поняттями, як мораль, законність, злочин та покарання. Досвід аналізу учнем художньої літератури дозволить йому на прикладі художніх персонажів глибше замислитись над цінністю таких явищ, як сім'я, дружба, кохання та вірність, мужність тощо, глибинне розуміння яких є запорукою створення сприятливих умов для її становлення як цілісної особистості та гідного громадянина своєї держави. В художній формі учень зможе на повсякденному рівні розглянути і зрозуміти сутність феномену звичаєвого народного права, в основі якого лежать глибока людяність, спрямована на збереження гідності та честі окремої особистості, гуманного виховання

молоді, високого благородства кохання, утвердженню у віках моральної чистоти українського народу та національної гідності.

Відмітимо факт існування міждисциплінарного зв'язку правового курсу із предметами не тільки гуманітарного, а й природного циклу (екологія, географія, біологія, хімія). Зокрема, вони допомагають сформувати світогляд школяра, в якому важливе місце будуть займати ідеї раціонального та шанобливого ставлення до природи та природних ресурсів, принципи поваги до природних аспектів права. В шкільну програму з географії, наприклад, входять питання, які стосуються державного устрою країн, економічної системи суспільства, що сприяє узагальненому розумінню школярами взаємозв'язку між державою та правом, їх ролі у суспільному житті.

Проте, слід зауважити, що хоча шкільне правове виховання і здійснюється на основі використання в навчальному процесі курсу права та інтегрованого курсу гуманітарних та природознавчих дисциплін, проте важливо, аби співвідношення між ними було оптимальним та вільним від невиправданих повторів в тематиці проблем, що розглядаються аби уникнути зменшення цікавості школярів до теоретичного матеріалу, що викладається.

Наведені вище факти дають нам змогу акцентувати увагу на тому, що принцип міжпредметності, закладений в основу системи шкільної правової освіти, сприяє синергетичності правових знань та системності в побудові учбових курсів. Проте, ми вимушені констатувати, що потенціал учбово-виховних можливостей різних предметів у формуванні правової культури учнів не в повній мірі усвідомлений та актуалізований у сучасній шкільній освіті. Наприклад, звертаючись до стану правового виховання молодших школярів, І.Запорожан вірно стверджує, що «...в організаторів цього напрямку виховання немає чіткого уявлення про його мету, завдання і зміст; через відсутність орієнтовної програми правового виховання молодших школярів воно не має цілеспрямованого, систематичного і послідовного

характеру; навчальні програми і підручники недостатньо орієнтують класовода на правове виховання; слабо простежується зв'язок правового виховання з іншими напрямками виховної роботи; учні цього віку не залучаються до здійснення доступної правоохоронної роботи в школі і поза її межами; посиленої уваги потребує створення атмосфери поваги до права в школі, сім'ї, на вулиці [130, с. 14]».

Проводячи аналіз впливу правової освіти на формування організаційної свідомості школярів, ми вважаємо корисним доторкнутися до психологічної специфіки процесу оволодіння школярами суспільними цінностями, носієм яких в великій мірі є право. Ці процеси, з свого боку, характеризують дійову поведінку учнів, їх самоактивність, що виявляє потенціал до аналізу феномену організаційної свідомості як інституціонального чинника самоактивності. Зокрема, вважається, аналіз системи способів оволодіння суспільними цінностями дає змогу розкрити дійову поведінку школярів, їх активну участь у процесі вирішення проблемних ситуацій. Навчальний посібник «Психологія самоактивності учнів у виховному процесі» зображує систему способів у такому вигляді [264]:

«Спосіб автоматичного відтворення взірця чиєїсь поведінки або її схеми виступає найпростішим, найпримітивнішим серед системи способів оволодіння суспільними цінностями. Його використання свідчить про невміння школярів орієнтуватись у стосунках з іншими людьми, про скутість їхніх дій та вчинків...

Способи запозичення та наслідування характеризують школярів, які виділяють «хороші» форми поведінки в інших людях і прагнуть їх повторити...

Спосіб визначення постає як перехід від автоматичного, сліпого, неусвідомленого відтворення «чужих» форм поведінки до самостійного власного усвідомлення розвитку моральної ситуації, а також виділення

соціальних цінностей, якими керуються школярі в процесі вирішення моральних проблем...

Оволодіваючи суспільними цінностями на основі способів приписування значень та включення у процес вирішення моральних проблем, школярі проникають у смисл сприйнятих явищ і перевіряють свої знання на практиці... Після цього учні аналізують (оцінюють) альтернативи власної поведінки стосовно моральної проблеми, яку їм треба вирішувати...

У цей момент відбувається включення учнів у процес вирішення моральної колізії й вони перетворюються із сторонніх спостерігачів на безпосередніх учасників... На основі способу встановлення відношень утворюються нові семантичні зв'язки між системою норм і цінностей, котрі переживаються у проблемній ситуації, та особистісною системою цінностей школярів. За допомогою способу перенесення учні використовують найважливіші суспільні цінності в нових, незнайомих ситуаціях...

Оволодіваючи суспільними цінностями способом оригінальності, школярі можуть інтегрувати раніше відкриті нові смисли у відображуваних явищах у стабільну систему особистісно-значущих цінностей... [264, с. 31-32]». Авторами вищезгаданого дослідження також розкрита сутність феномену самоактивності учнів, що виявляє продуктивний зв'язок із досліджуваним нами явищем організаційної свідомості особистості. Зокрема, найважливішими критеріями самоактивності учнів є [264, с. 27]:

- 1) Прояви в учнів стійкого інтересу до ціннісних орієнтацій, усвідомлення їх значущості;
- 2) Наявність позитивної установки на оволодіння певними цінностями та умовами їх реалізації;
- 3) Здатність до саморегуляції поведінки відповідно до вимог, правил, норм;
- 4) Наявність потреби у самовдосконаленні;
- 5) Здатність до самостійного вибору, прийняття рішень;

б) Прояви вольових зусиль з реалізації певних цінностей у ситуаціях, котрі дають можливість здійснювати самостійний вибір.

В контексті ж нашого дослідження існують підстави пов'язати поняття організаційної свідомості особистості та *самоактивності*.

Слід звернути увагу, що вчитель повинен прагнути не тільки до накопичення необхідних правових знань учнями та їх творчого застосування, але й до того, щоб кожен учень навчився думати про свої вчинки, аналізувати їх наслідки, критично мислити, бачити взаємозв'язок та взаємозалежність суспільних явищ, давати власну оцінку тим чи іншим явищам. Адже для учнів характерною рисою є необдуманість наслідків своїх вчинків. Саме тому, на нашу думку, в процесі викладання матеріалу, вчитель повинен прагнути не механічного заучування учнями основного матеріалу, а тяжіти до завдань творчо-пошукового характеру, активізації їх пізнавальної діяльності в цілому та пізнавальної самостійності зокрема. При цьому, важливо послідовно здійснювати побудову зв'язку правового виховання із повсякденним життям, з практикою діяльності школярів, що виступало б об'єктивним критерієм відбору фактів та явищ, які включаються в контекст занять.

Вважаємо, що в процесі правового виховання школярів необхідно досягати максимальної активізації пізнавальної діяльності з опорою на їх соціальний досвід. Адже незнання права не зникне із свідомості учнів, якщо вони не навчаться самостійно знаходити необхідні правові відомості, які пов'язані із їх життєдіяльністю, для чого необхідно долати учнівську пасивність в процесі правового виховання, демонструвати вади школяра-спостерігача, який байдуже, з примусом виконує настанови педагогів. Правові поняття стають більш зрозумілими та краще запам'ятовуються, якщо теоретичні положення юриспруденції підкріплюються прикладами з життя, в якому школярі є не простими спостерігачами, а активними учасниками.

Аналізуючи динаміку впливу правової освіти в закладах середньої та спеціальної освіти, за необхідне вважається розглянути існуючі позаурочні методи правовиховної роботи. Одним з таких методів є правове інформування учнів, на яких вчитель знайомить учнів з новинами у сфері державотворення, розповідає про найактуальніші правові події, які мають широке суспільне звучання та становлять інтерес для молоді. Майстерність викладача при цьому полягає у вмінні перетворити інформаційну зустріч в процес підвищення правосвідомості учнів, їх аналітичних здібностей, здатності до причинно-наслідкового аналізу, виявлення зв'язку між подіями правового змісту із політичним, економічним, культурним життям суспільства.

Іншим методом правовиховної роботи є бесіда з правової тематики. Так, дослідник М.Фіцула пише з цього приводу: «Відповідно до вікових особливостей дітей у молодших класах, пропонується провести бесіди з таких морально-правових тем: «Поважай своїх друзів», «Бережи наслідки людської праці», «Виконуй точно і без заперечень доручення і прохання дорослих», «Красиве і некрасиве у поведінці людей», «Будь чесним і правдивим» тощо... Бесіди з учнями середнього шкільного віку мають бути більш насиченими правовим змістом: «Відповідальність школярів за свої вчинки», «Твої учнівські права та обов'язки», «Охорона природи – твій обов'язок», «Людина без «гальм» – зіпсована машина»... У старших класах планують і проводять бесіди, зміст яких спирається на наявні в учнів правові знання, одержані під час вивчення навчальних дисциплін. Тут доцільно провести розмову з таких тем: «Твій обов'язок – виявляти і попереджувати правопорушення», «Жодне правопорушення не може бути без реагування», «Право, мораль, звичаї і традиції», «Знати, поважати і виконувати закони – обов'язок кожного юнака і дівчини» та інші [328, с. 59-60]». В процесі діалогу з вчителем та між учнями відбувається обмін думками, розвиваються учнівські здібності викладати інформацію та відстоювати свою думку,

формується навички аналізу та, що важливе, навички самоаналізу. Елементи диспуту дозволяють подолати помилкові уявлення учнів з різних правових питань, збагатитися новими знаннями в галузі права, розкривають особистісний потенціал учнів та їх здатність до викладення своїх думок.

Дослідниця О.Колосова, досліджуючи специфіку формування правової культури молодших школярів, дає визначення позаурочній діяльності, яке дозволяє чіткіше зрозуміти місце цієї діяльності у процесах формування правової культури, а отже, і організаційної свідомості школяра. На думку О.Колосової: «Позаурочну роботу з формування у молодших школярів основ правової культури розуміємо як систему взаємодії вчителя та учнів, що здійснюється в позаурочний час з метою розширення й поглиблення знань, умінь та навичок, якими оволодівають учні в процесі вивчення основ громадянської освіти, що зміцнює ціннісні орієнтації та мотивацію правової поведінки школярів, залучаючи їх до практично-творчої діяльності в початковій школі [176, с. 7]».

На нашу думку, в сучасній освіті не до кінця розкритий потенціал позашкільної роботи у формуванні правової культури школярів, не зважаючи на те, що вона є ефективним особистісно орієнтованим інструментом до розкриття творчих здібностей та ініціативи юних громадян нашої держави. Через відсутність жорсткої регламентації здійснення позаурочної форми у вигляді навчальних програм, вчитель має змогу творчо використовувати широкий спектр форм, методів та засобів проведення цієї роботи, спрямовуючи її на розкриття особистісного виміру школяра, сприяючи становленню засад його громадянської позиції та закладаючи основи організаційної свідомості, враховуючи вікові особливості дітей. Наголошуючи на факті необхідності включення позаурочних форм впливу на школярів, відмітимо, що ця діяльність повинна здійснюватись не епізодично, а тривало, систематично та послідовно.

Між тим, існує тенденція ототожнювати позаурочну роботу по правовому вихованню з додатковими заняттями (робота з відстаючими учнями), але позаурочна робота охоплює не якусь частину учнів, відокремлену за ступенем навчальної успішності, а потребує участі усіх учнів, які виявляють інтерес до даного предмету. Тобто позаурочна робота є закономірною реакцією навчального закладу на бажання підвищити пізнавальні запити учнів в правовій сфері, які склалися в результаті накоплення учнями певного життєвого досвіду, а також самостійного визначення учнями форм поведінки та власної громадянської позиції, бажання розширити свої можливості по свідомій та безпосередній участі у правовідносинах тощо. Спрямованість учнів до участі у позашкільних формах правового виховання може слугувати доказом формування у них засад організаційної свідомості як результату актуалізації їх самоактивності.

У сучасних школах закріплюється традиція, коли на їх базі створюються гуртки «Юний юрист», різноманітні клуби з правовою тематикою, виводячи правове виховання на якісно новий рівень. Так, члени цих гуртків проводять правові вікторини, готують стінгазети, вирішують складні правові задачі, формують та опрацьовують книжкову вітрину, розв'язують кросворди з правової тематики, проводять рольові ігри (наприклад, імітація засідання суду) тощо.

В контексті розгляду правової освіти як чинника формування організаційної свідомості особистості, слід звернути увагу на те, що рольові ігри як форма правового виховання несуть вагомий внесок у формування організаційної свідомості учнів. Зокрема, стимулюючи пізнавальну та творчу діяльність школяра в процесі гри, викладач мобілізує його інтелектуальний потенціал. Хоча під час гри підтримується високе емоційно-інтелектуальне напруження, гра знімає таке вагоме обмеження свободи, як матеріальна та моральна відповідальність, а отже кожен учень отримує об'єктивну можливість експериментувати, досліджувати альтернативні можливості

рішення, передбачати вчинки інших учасників гри, здійснюючи певну форму моделювання та прогнозування. Розвиток перелічених навичок є однією з вимог формування організаційної свідомості особистості, адже система учбово-рольових ігор юридичної спрямованості дозволяє поряд із вдосконаленням аксіологічної сфери особистості школяра вирішувати питання формування творчого потенціалу, пізнавальної цілеспрямованості, самостійності, емоційного відношення до дійсності тощо. Актуалізуючи в професійній діяльності прагнення до постійного саморозвитку та самовиховання, людина стає носієм високої життєвої цілі, зміст якої полягає у найбільш повній суспільно корисній самореалізації.

Вважаємо за необхідне зробити наголос на тому, що правові знання потрібні школярам як основа їхньої поведінки в різних життєвих ситуаціях, що мають юридичний смисл, а тому необхідно використовувати такі методи навчання, які являли б собою настанови, як саме використовувати правові знання в реальному житті. Саме тому створення ігрових ситуацій забезпечує глибше засвоєння взаємозв'язку понятійного рівня свідомості та поведінкового рівня. Якщо, наприклад, в навчанні існують елементи ігрового аналізу проблемної ситуації, це спонукає учнів конструювати ту чи іншу модель власної поведінки та моделювати її наслідки. Разом із тим, моделі поведінки мають регулююче значення та слугують орієнтирами для майбутніх поведінкових актів людини в правовій площині.

Не менш важливою формою правового виховання в позакласному форматі є лекція з правової тематики, до якої залучаються представники юридичних професій (адвокати, нотаріуси, працівники міліції та суду тощо). Стосовно методики проведення лекцій, яка несе високий потенціал підвищення правової свідомості школярів, М.Фіцула пише: «При читанні лекції з правової тематики бажано переходити на невимушену розмову зі школярами... Безпосереднє спілкування лектора з учнями є необхідною умовою обміну думками, виникнення атмосфери співпраці, що важливо для

посилення впливу на учнів, на їхні думки, почуття, поведінку [328, с. 63]». До лекцій можуть бути залучені цікаві ілюстративні матеріали, а також задіяні сучасні методи проведення занять, зокрема, відео-презентацію тощо, які б сприяли кращому усвідомленню викладеного лектором матеріалу. До того ж, гуманізація освітнього процесу передбачає олюднення самих взаємин між вчителем та дитиною, коли виховний процес дистанціюється від моделі спілкування «вчитель – учень» згідно суб'єкт-об'єктної схеми, коли виховний вплив не лише не викликає зустрічної активності учнів у засвоєнні правового матеріалу, а призводить до протидії, до створення смислових бар'єрів при засвоєнні норм права та суспільних цінностей.

З цього приводу дослідниця Н.Ткачова зазначає: «Для ефективності правовиховної роботи доцільно використовувати технічні засоби навчання. Це дає можливість впливати на емоційне сприйняття відповідного правового матеріалу, що має суттєве значення у формуванні правосвідомості, бо емоції – складова частина структури правосвідомості. Вирішенню цього в значній мірі допомагають: діапозитиви, навчальні діа- та кінофільми, магнітофонні записи, платівки, а також фільмотеки, діатези, фонотеки, звукозаписи виступів, бесід практичних працівників суду, прокуратури, органів внутрішніх справ... Як у викладанні правової дисципліни, так і у правовиховній роботі в цілому широко застосовується наочність. Тому в кабінетах і куточках права мають бути схеми, таблиці, діаграми, картини, комплекти плакатів та репродукцій, альбоми з окремих тем і питань правового предмету [313, с. 30-31]».

Не буде новою теза, що проблема виховання законослужняної особистості є однією з ключових для освітньої теорії і практики. Проте, слід ще раз нагадати той факт, що в педагогічній практиці зберігається тенденція по відчуженню дитини від правової культури та її цінностей, що виявляється в поширенні правової неграмотності та методичної застарілості на всіх рівнях педагогічного процесу.

Розвиваючи наведені вище думки, зазначимо, що школяр не повинен сприймається тільки як об'єкт правового виховання, який являє собою особистість, яка розвивається та перетворюється у відповідності до педагогічних цілей. Треба пам'ятати про дитину як про особистість, що розвивається, яка наділена природними потребами та задатками, яка прагне до творчого виявлення, задоволення своїх потреб, інтересів та прагнень, здатна до активного засвоєння педагогічних впливів або до опору їм. На наш погляд, глибина засвоєння правових знань та перехід їх у стан усвідомлень досягається активізацією процесів мислення, підвищенням самостійності школярів у процесі навчання.

Як вже не раз відзначалося, на наших очах відбуваються докорінні суспільні зміни, а система освіти намагається своєчасно та адекватно реагувати на них. З нашої точки зору у виховному процесі необхідне впровадження нових комунікативних практик, підходів у побудові діалогу «учень-вчитель», які б спиралися на сучасні досягнення педагогічної теорії. Для нашого дослідження корисним буде розглянути ідеї російської дослідниці М.Гончар, яка у своїй роботі «Учбова співпраця як засіб розвитку правової свідомості особистості» обґрунтовує необхідність системи шкільної освіти на методичному рівні відповідати загальноосвітній тенденції щодо гуманізації освітнього процесу [91]. Погоджуємося з думкою дослідниці, що «гуманізація – це багатогранний процес, властивий як сучасній, так і всесвітній освіті. Головне в цьому процесі – зміна ставлення до дитини, учня: дорослі розуміють, що дитина не вчиться жити, а вже живе... Недарма гуманістична парадигма протиставляється авторитарній, в якій учень підкорений вчителю, а самостійність розуміється тільки як виконання завдання вчителя та не передбачає, наприклад, постановку завдання учнем особисто, оцінювання ним своєї власної діяльності. А отже за своєю сутністю, самостійна робота учня як вид навчальної роботи у авторитарній

парадигмі не передбачає цілісної діяльності учня, а отже і його самостійності взагалі [91, с. 95]».

Іншими словами, гуманізація освіти одним із своїх пріоритетних напрямків робить якісний перехід в системі освіти від традиції передачі знань, навичок та вмінь до багатофакторного процесу створення можливостей, для найбільш повного розкриття талантів дитини, реалізації умов її найбільш ефективного розвитку. Що стосується правового виховання учнів, то введення терміну «учбова співпраця» у педагогічний тезаурус призводить до підвищення в учнях правової свідомості через повсякденне відчуття цінності гуманізаційних ідей, що закладені у самому освітньому процесі. Учні, за думкою М.Гончар, завдяки зміні педагогічної парадигми в бік учбового співробітництва можуть в більшому обсязі відчувати свої права та обов'язки, в них сформується більш активна правова та життєва позиція, для чого в освітню практику правового викладання в школах в більшій мірі повинні закладатись такі інструменти, як інтерактивні методи виховання, ділові та діяльнісні учбові ігри тощо [91, с. 96-97].

Розвиваючи ідеї цієї дослідниці, відмітимо, що розвиток правової свідомості учнів відбувається в діяльності, де необхідно використовувати свої права та поважати права інших, разом з цим виробляючи та формуючи всередині правила соціальної поведінки. Наведені вище ідеї гармонійно корелюють з нашою тезою про те, що організаційна свідомість учнів формується під впливом правового виховання. Зміни, що відбуваються в освітньому процесі, створюють умови до того, що педагог не стільки виховує, вчить, скільки активізує та стимулює прагнення учня, вивчає його активність, створює умови до саморозвитку. При цьому, повинна витримуватись певна послідовність – рух від максимальної допомоги вчителя учням у вирішенні учбових завдань на ранніх етапах шкільної освіти до повної саморегуляції у навчанні та виникненню партнерства між вчителем та учнем.

Звертаючись до роботи О.Татаринцевої [301], не можна не погодитись з тезою, що сутність виховання полягає в тому, щоб навчити вихованця робити вибір поведінки в кожний момент життя, і правове виховання відіграє в цьому процесі важливу роль.

Аналіз правового виховання учнів в контексті формування організаційної свідомості особистості, який проводиться в цьому підрозділі, з необхідністю повинен повернутися до розкриття одного із завдань правового виховання, а саме до формування в учнях так званих «правових почуттів», які регулюють їхню повсякденну поведінку. Мова йде про почуття відповідальності за свої вчинки, нетерпимості до порушників норм та правил, почуття правомірності обраних шляхів до мети тощо. На користь нашої думки служить теза М.Фіцули: «У процесі формування правових почуттів передусім важливо розкривати їх зміст. Так, школярі мають знати, що почуття відповідальності виявляється в:

- усвідомленому ставленні до своєї громадської діяльності і оцінці її з погляду власної вимогливості;
- здатності до самоаналізу, самооцінки;
- умінні своєчасно і точно виконувати доручення, доводити справу до кінця;
- прояві ініціативи і самостійності у виконанні будь-якої діяльності;
- здатності передбачати наслідки своїх дій і вчинків, готовності визнати свою провину;
- емоційному переживанні за виконване завдання;
- уміти дати оцінку власній поведінці, зайняти принципову позицію в конкретній ситуації, непримиренності до порушників дисципліни [328, с. 10-11]».

Наведені вище принципи формування правових почуттів дають нам можливість пов'язати динаміку формування організаційної свідомості учнів з формуванням в них правових почуттів.

М.Городиський, автор монографії «Правова освіта майбутнього вчителя» [92], аргументовано доводить, що правове виховання, яке здійснює вчитель, є важливим чинником соціологізації особистості. Так, наприклад, він пише: «Як відомо, знання загальних прав і обов'язків кожною особою є запорукою успішного формування на їхній основі відповідних правових переконань, які володіли б спонукальною силою, тобто впливали на вироблення адекватних правил і норм поведінки, що вело б до визначеності та індивідуально-особистісної відповідальності кожної людини перед світом, перед державою, перед батьками й своїми нащадками [92, с. 18-19]». Наведена теза є ще одним підтвердженням того, що формування організаційної свідомості при отриманні шкільної освіти спирається на правове виховання особистості.

Згідно М.Городиського, в процесі навчально-освітньої діяльності вчитель повинен вміти сформулювати в учнях [92, с. 37]:

- 1) Розуміння національних інтересів держави і усвідомлення необхідності узгоджувати їх з сусідніми країнами;
- 2) Донести ідеї про значення впливу кожного на утвердження миру й справедливих відносин між народами;
- 3) Прищеплювати учневі розуміння пріоритету права в суспільстві, необхідність виконання своїх громадських та родинних обов'язків, вміння знаходити правове розв'язання власних приватних проблем в контексті дотримання громадської злагоди та поваги до закону.

При цьому варто нагадати, що соціальна функція школи полягає в визначенні особливостей соціального замовлення, аналіз того, якого саме громадянина чекає суспільство на цьому етапі свого розвитку, орієнтація виховного процесу на реальні можливості соціуму, врахування його найрізноманітніших чинників.

Саме в цьому напрямі Міжнародне філософсько-космологічне товариство, яке очолює О.Базалук, другий рік поспіль проводить міжнародну

інтернет-конференцію «Образ людини майбутнього: Кого і Як виховувати в підростаючих поколіннях». Найкращі роботи, в яких автори з Росії, України, Грузії, Молдови та ін.. держав світу наводять сучасне бачення цієї проблематики, видаються в однойменній колективній монографії. На даний час вийшло 2 томи цієї колективної праці, які підвели підсумок під сучасними дослідженнями в педагогіці, психології та філософії освіти по темі аналізу закономірного розвитку сучасної людини (етапів розвитку її психіки), а також прогнозування образу людини майбутньої (її основних рис), як абстрактного ідеалу-орієнтиру для впливу світових освітніх технологій [231].

Нагадаємо, що одна з першочергових задач кожного викладача – тримати руку на пульсі суспільних перетворень, своєчасно реагуючи на згадані зміни. Не викликає сумніву, що при цьому сам педагог повинен бути зразком точного і неухильного виконання норм, законів і своїх обов'язків, бездоганною поведінкою не давати учням приводу для морального виправдання свого негативного ставлення до правил поведінки тощо. Кожен з викладачів повинен розуміти, що власне педагог є активним посередником між суспільною правосвідомістю та правосвідомістю учнів.

Звернення до питання впливу правової освіти в закладах середньої та спеціальної освіти на формування організаційної свідомості особистості, вимагає проведення аналізу питання правової культури педагога в цих закладах. Неможливо не визнати вирішальну роль особистості викладача у процесі правового виховання учнів. Педагогічна роль в сучасних умовах може бути реалізована тільки за умов спорідненості інтересів викладача і учнів, багатство і розмаїття взаємовідносин між ними, неформальне спілкування. Кваліфікація та комунікативні навички викладача повинні створювати умови, щоб учні прагнули спілкування на уроках та після уроків, ділилися думками та сумнівами, успіхами та невдачами.

Питання компетентності вчителя в сфері правової освіти школяра безпосередньо впливає на продуктивність формування його організаційної

свідомості. Дослідником М.Фіцулою виявлені та систематизовані методологічні недоліки в процесі правового виховання учнів. Зокрема, він пише: «Вивчення досвіду роботи школи з правового виховання учнів переконує, що в цій справі мають місце певні недоліки:

- перекіс у бік кримінальної тематики;
- захоплення окремими правовими питаннями замість розкриття всієї системи принципів права, їх місця у житті суспільства, обґрунтування їх справедливості;
- перенесення центру уваги на прояснення того, що закон володіє «обмеженнями», «заборонами», замість того, щоб показати моральну суть правових норм, формування досвіду належної поведінки;
- розрив між розкриттям загальних положень права і форм конкретної поведінки, внаслідок чого використовуються приклади, що викликають тільки пізнавальний або розважальний інтерес, а не ефективне включення;
- недостатній наголос на особистій відповідальності особи за скоєне [328, с. 6]».

Хоча детальний аналіз або розробка методики викладання правових дисциплін у загальноосвітніх школах і не входить до задач нашого дослідження, проте вважається за необхідне в цілому окреслити це проблемне поле. В практичній діяльності з правового виховання також слід виділити дві крайності, які, на нашу думку, негативно впливають на процес формування правосвідомості учнів:

1) Перенесення акценту правової інформації, що викладається, на санкції та заборони, що формує пасивну особистість, яку нібито з усіх боків оточують табу;

2) Перенесення акценту у викладенні матеріалу на розкриття прав молоді, коли складається враження щодо можливості нехтування заборонами та обов'язками.

Діалектичним вирішенням цієї ситуації є творче та конструктивне поєднання матеріалів про права та обов'язки громадянина сучасного суспільства.

До того ж, аналіз ситуації яскраво демонструє те, що підвищення рівня правової підготовки учнів безпосередньо залежить від правової культури та правової освіченості викладачів. При цьому, керівництво загальноосвітніх навчальних закладів постійно повинно працювати над створенням належних умов для набуття учнями знань про свої права та обов'язки, проводити широке інформування учасників навчально-виховного процесу про правову політику держави та зміни в законодавстві нашої держави шляхом забезпечення вільного доступу учнів і вчителів до джерел тощо.

Не зайвим буде нагадати, що формування організаційної свідомості в процесі правового виховання в закладах середньої освіти слід розуміти як складний процес взаємодії викладача та учня. З цього приводу дослідниця Л.Рябовол пише: «Основним способом набуття шкільної правознавчої освіти є навчання правознавства як організований процес, що породжується взаємодією двох видів діяльності, а саме – викладання та вивчення правознавства. Викладання правознавства – це цілеспрямоване, систематичне й системне передавання посередництвом діяльності вчителя змісту правознавчої освіти, що передбачає діяльність вчителя як організацію процесу навчання правознавства у певних формах, застосування сукупності методів, засобів та прийомів з метою підвищення ефективності цього процесу. Вивчення правознавства – форма активного засвоєння змісту правознавчої освіти у процесі навчальної діяльності учнів, що передбачає не лише набуття правових знань, але й формування відповідних умінь та навичок як конкретних навчальних досягнень учнів, певного досвіду з метою використання його в повсякденному житті школярів [269, с. 90]».

За думкою Л.Рябовол, вчитель правознавства повинен уміти правильно організувати процес мислення учнів з метою підвищення його ефективності

та активності, спираючись на такі принципи правового виховання при отриманні середньої освіти, як науковість, системність, систематичність, свідомість, активність, самостійність, ґрунтовність (міцність знань), зв'язок навчання з життям та практичною діяльністю, доступність, врахування індивідуальних особливостей учнів та емоційність навчання [269, с. 92]. Наведені ідеї дозволяють нам стверджувати, що шкільна правова освіта є важливим інструментом розвитку пізнавальних здібностей особистості, підвищення свідомості учнів в організації їх повсякденної діяльності.

Розглядаючи методологічні аспекти правового виховання в шкільних закладах, ми вимушені констатувати, що існують певні суперечності та неоднозначності в підходах до викладання шкільних правових навчальних предметів. Так, дослідник І.Смагін констатує факт існування «правознавчого» та «законознавчого» підходів [286, с. 51]. Ним виявлено, що на існуючий стан методології викладання цих предметів вплинув історичний процес формування підходів до викладення правових дисциплін в радянські часи. Вищезгаданий дослідник пише: «У радянській школі за часи її існування було три законознавчі курси. Саме законознавчі, а не правознавчі, оскільки будувалися вони на панівному для радянської правової ідеології нормативному підході до праворозуміння та були державоцентричними. В першу чергу, ми маємо на увазі курс «Конституція СРСР», який викладався з 1937 по 1961 рік як окремий предмет. З 1962 р. по 1975 р. правова освіта (в тому числі курс Конституції СРСР) була інтегрована у предмет «Суспільствознавство». З 1975 р. по 1991 р. у школах викладався окремий предмет «Основи Радянської держави і права». І програми, і підручники із зазначених предметів були орієнтовані на формування законослухняного громадянина, який орієнтується у принципах побудови Радянської держави та організації радянського права і, крім того, ознайомлений з основами трудового, цивільного, сімейного, кримінального, адміністративного та колгоспного права. Іншими словами, законознавчий нормативізм, а не

правознавчий гуманізм, був закладений у концепцію правової освіти учнів [286, с. 54]».

При цьому, хоча в 1995 році у незалежній Україні в загальноосвітніх школах I-III було запроваджене обов'язкове викладання курсу «Основи правознавства», який став фундаментом для створення системи правової освіти, дослідником робиться висновок щодо відсутності глибинних концептуальних змін щодо викладання правових основ сучасного суспільства. Зокрема, І.Смагін пише, що «її зміст спрямований переважно на формування правових знань і створює мінімальні можливості для формування відповідних правових ставлень та ціннісних орієнтацій [286, с. 54]».

Зазначимо, що з поля зору науковців не повинен зникати той факт, що викладання правових дисциплін в закладах професійно-технічної освіти повинно підтримувати єдність професійної та правової свідомості, адже засвоєння та дотримання правових норм безпосередньо впливає на глибину розуміння виробничих функцій, коли кожен учень професійно-технічного навчального закладу вже на етапі навчання стає безпосереднім учасником процесів матеріального виробництва, господарсько-економічних та професійно-трудова правовідносин. Однією з задач є пошук оптимального поєднання необхідного мінімуму правових знань, якими буде володіти студент, із достатньою його підготовкою з урахуванням особливостей тієї спеціальності, в якій йому передбачається працювати, виходячи з принципів професіоналізації та практичного застосування правових знань. Основний зміст цих принципів виражає необхідність органічного поєднання загальної та професійної освіти та орієнтує на цілеспрямоване навчання студентів використовувати отримані правові знання при здійсненні своєї майбутньої професійної діяльності.

Процеси формування організаційної свідомості, на нашу думку, базуються на змістовному правовому усвідомленні специфіки майбутньої

професійної діяльності. Правові знання в конкретній предметній галузі сприяють гармонійному становленню спеціаліста та якісній організації його повсякденної професійної діяльності. Звертаючись до специфіки формування організаційної свідомості особистості у закладах професійної освіти, наведемо думку дослідниці Н.Ткачової, яка слугує підтвердженням нашої тези: «Наприклад, у професійно-технічних училищах, які готують кадри для сільського господарства, слід забезпечити оволодіння учнями необхідними знаннями аграрного законодавства... Наприклад, це такі питання: «Аграрне законодавство та його роль у розв'язанні завдань, що стоять перед суверенною державою Україною», «Правове становище сільськогосподарських підприємств»... Висвітлення цих питань, спрямованих на формування професійної правосвідомості учнів профтехучилищ сільськогосподарського профілю, допоможе викладачам правової дисципліни донести до майбутніх сільськогосподарських робітників знання з найбільш важливих практичних питань, підготувати юридично грамотних працівників агрофірм, концернів, спільних підприємств, фермерів, здатних працювати в умовах ринкових економічних відносин [313, с. 23]».

Повертаючись до безпосередньої теми нашого дослідження, хотілося б зазначити, що з точки зору І.Смагіна: «Проблеми співвіднесення значного обсягу навчального матеріалу з обмеженим часом на його вивчення, неузгодженості теоретичного та прикладного спрямування правових курсів, пошуку середини між «знаннєвим» та «компетентнісним» підходами до правової освіти школярів можуть бути вирішені за умов чіткого розуміння укладачів навчальних програм та шкільних підручників, що в час демократизації суспільних відносин, формування правової держави та громадянського суспільства школа потребує, в першу чергу, «правознавчої» правової освіти [286, с. 54-55]».

Концептуальні перетворення в системі викладання правових дисциплін в загальноосвітніх навчальних закладах сприятимуть покращенню динаміки

формування організаційної свідомості в середовищі школярів. Ми стоїмо на позиції, що змістовні трансформації освітнього процесу повинні нести в собі потенціал до переходу від теоретичного знання норм та законів до якісного усвідомлення їх значущості для суспільства в цілому та кожної дитини зокрема, що допомогло б сформувати учню власну думку на питання правової відповідальності, осмислити значення дотримання правової поведінки у своїй повсякденній діяльності. Не викликає сумніву, що правове виховання робить значний внесок у формування засад дискурсивного (опосередкованого, понятійного) мислення, вимагаючи від особистості логічності, коли кожен повсякденний вчинок чи дія зумовлені результатом попередньої діяльності та керується нормами права.

Дослідниця Н.Ткачова, звертаючись до проблематики визначення змісту та напрямків розвитку правового виховання молоді, пише: «Структура змісту курсу основ правознавства для учнів шкіл і закладів професійно-технічної освіти має бути побудована відповідно до загальнопедагогічних принципів безперервності, спадковості, єдності, послідовності, які становлять методологічну основу правовиховної роботи. Зазначені принципи мають бути реалізовані на кількох рівнях формування правових знань у молоді шляхом поступового збільшення обсягу, ускладнення та поглиблення змісту правового матеріалу, який починають усвідомлювати у дев'ятому класі загальноосвітньої школи і продовжують далі на базі 9-ти, 11-ти класів у професійно-технічних навчальних закладах вже на вищих рівнях [313, с. 16-17]». За думкою Н.Ткачової, це сприятиме систематизації знань, доступності розуміння, більш глибокому та цілісному усвідомленню [313, с. 17].

Проводячи наше дослідження, ми неодноразово звертались до аналізу проблем, пов'язаних з методикою викладання права в закладах загальної середньої та середньої спеціальної освіти. Багатий фактологічний матеріал, наведений нами, дає підстави зробити висновок, що для більшості викладачів поза зоною уваги залишаються психологічні особливості реалізації правового

виховання, глибинні психічні процеси, що супроводжують процеси осмислення учнями правового матеріалу. На нашу думку, важливим додатком до високої юридичної обізнаності повинні бути професійні соціально-психологічні навички та установки, обізнаність у механізмах протікання психологічних процесів при вивченні правового матеріалу.

Проводячи аналіз зв'язку між правовою освітою та феноменом організаційної свідомості особистості, актуальності набуває необхідність проведення наукової розвідки процесів сприйняття правового матеріалу, а також адекватного їх відтворення у правовій поведінці. В сучасній психології набула популярності концепція вербального біхевіоризму, за допомогою якого чіткішої форми набувають знання щодо процесів сприйняття та інтерпретації права. Особливу цінність для нашого дослідження представляють роботи дослідниці О.Балинської [22-24], яка відстоює ідею, що правове виховання повинне враховувати мовно-діяльнісний аспект, застосовуючи метод впливу мови на правосвідомість з метою виклику правомірної поведінки як відповідної реакції на цей вплив.

Зокрема, О.Балинська виділяє низку характеристик сприйняття права [24, с. 4]:

- предметність сприйняття вона пов'язує з успішністю практичних дій особистості, які спираються на суспільно вироблені форми правовідносин;
- цілісність сприйняття виражається в тому, що всі його сенсорні ознаки організовані у правосвідомості індивіда в стійку систему, інтегруючись у цілісний образ сприйняття права;
- константність сприйняття як сталість його ознак при зміні умов сприйняття;
- категоріальність сприйняття як здатність виділяти в праві певні характерні чіткі ознаки;

– апперцепція сприйняття, що пояснює активність правосвідомості індивіда й зумовлена попереднім досвідом та установками, яка виявляє себе у чіткій внутрішній мовленнєвій картині правової реальності.

До одного з головних результатів такого сприйняття особистістю правових знань О.Балинська відносить феномен правової індивідуації, коли правосвідомість, діючи зсередини, розкриває індивідуальні особливості людини в процесі здійснення нею правовідносин, коли людина відчуває себе правовою істотою, роблячи свідомий вибір між нормативно впорядкованим життям та хаотичним задоволенням власних потреб, що веде до злочинної діяльності [23, с. 5]. З позицій вербального біхевіоризму як методу, дослідницею відзначається, що процес мовлення (про право зокрема) спрямований на перетворення слухача (читача) у таку істоту, якою вона не була до того, як до неї звернулись, тобто є діяльним процесом налагодження стійких правовідносин в соціумі [23, с. 6].

Досліджуючи зв'язок між шкільним правовим вихованням та організаційною свідомістю особистості, продуктивним вважається спрямувати нашу рефлексію на таке поняття, як «громадянська спрямованість». Заслуговує на увагу думка дослідника В.Сідака, який на основі аналізу сучасних досліджень робить таке визначення: «Громадянська спрямованість – інтегральна характеристика особистості – члена національної спільноти, як громадянина держави, що усвідомлюється ним як рідна земля, Батьківщина. У громадянській спрямованості віддзеркалюються рівень, глибина усвідомлення людиною своїх прав та обов'язків перед національною спільнотою... Громадянська спрямованість – одна з умов гармонійного розвитку особистості, вона – внутрішнє діяльне начало, своєрідна ентелехія розвитку особистості, стрижневе утворення в її структурі, вона передбачає наявність у змісті життєвих цілей особистості орієнтації на реалізацію громадянських національних цінностей, на

виконання завдань, що відзначаються високим рівнем громадянської актуальності [277, с. 213]».

Погодимось із вищезгаданим дослідником, що здатність особистості до рефлексії, спрямованість волі та саморегуляції власної активності є важливими факторами, що зумовлюють розвиток громадянської активності. Процеси формування свідомої особистості, спроможної забезпечити розв'язання актуальних завдань сучасності, тісно корелюють із проблематикою громадянського виховання. Виховання свідомого громадянина своєї держави є стратегічним завданням школи, адже діти у недалекому майбутньому стануть життєстверджуючим потенціалом продовження демократичних перетворень в Україні та розбудови громадянського суспільства.

Громадянська спрямованість виникає і є результатом засвоєння членом суспільства базових громадянських цінностей, які стають основою його громадянської спрямованості. Зокрема, вважається, що громадянська спрямованість представляє з себе стійку систему мотивів, що створились на основі засвоєних особистістю громадянських цінностей, набравши для нього суб'єктивної значущості. При цьому мотиви виступають внутрішніми спонуканнями до вияву самоактивності з метою реалізації цих цінностей у процесі життєдіяльності, тобто коли в індивіда виникає стійка самоідентифікація зі змістом громадянських цінностей, які визначають його основні життєві орієнтири [265, с. 6]. Можна висунути ідею, що рівень громадянської спрямованості відображає глибину усвідомлення людиною світу прав та обов'язків перед державою і формується методами правової освіти.

3.2. Вища професійна освіта у дискурсі формування організаційної свідомості майбутніх фахівців (гуманітарний і технічний профіль, менеджери, юристи)

В даному підрозділі проводиться аналіз процесу формування організаційної свідомості під впливом правової освіти, яку отримують студенти вищих навчальних закладів. З метою підвищення евристичного потенціалу наших наукових розвідок та дотримання методології проведення наукових досліджень, вирішено дослідити вищезгаданий процес при отриманні низки спеціальностей, а саме: для студентів педагогічних навчальних закладів, студентів гуманітарного напрямку, для студентів технічних спеціальностей, для майбутніх медичних працівників, а також для студентів-юристів. Дана систематизація, на думку деяких критиків, є не повною, бо не включає велику низку інших спеціальностей. Проте, на нашу думку, виділені нами ключові напрямки спеціальностей можуть претендувати на те, що нами буде досягнута майже повна дескрипція проблематики, а процес формування організаційної свідомості особистості під впливом правової освіти у вищих навчальних закладах як цілісне явище буде проаналізований на достатньому рівні.

Зауважимо, що в цьому підрозділі нами будуть розглянуті особливості формування організаційної свідомості при отриманні освіти у вищих навчальних закладах, до яких, у відповідності до Закону України №2984-III від 17.01.2001 р. «Про вищу освіту» (зі змінами) віднесені технікуми (училища), коледжі, інститути, університети, академії, консерваторії тощо.

З свого боку відмітимо, що сучасне суспільство носить розвинений характер і цей розвиток не сповільняються. В такому випадку, необхідність правової обізнаності усіх без винятку людей є логічною, а впровадження якісної правової освіти у навчально-виховний процес є абсолютно необхідним. Проте, організація цього освітнього процесу потребує

величезної уваги, бо помилка в ньому може мати глибокі наслідки. Недостатньо організувати ознайомлення з нормативно-правовими актами; треба свідомо формувати їх повне усвідомлення майбутніми фахівцями, їх здатність не тільки знати закони, а й вміти використовувати це знання в житті.

Аби окреслити проблемне поле, яке буде аналізуватись в даному підрозділі, наведемо ідеї дослідниці Н.Коваленко стосовно проблем, що існують при викладанні правових дисциплін в ВНЗ, виявлення яких розкриває зв'язок між динамікою формування організаційної свідомості та правовою освітою: «Оновлення змісту загальноосвітніх, соціально-гуманітарних дисциплін повинно підпорядковуватись меті формування у студентів національної самосвідомості, патріотизму, правової та економічної грамотності, соціальної активності, загальної культури, що базується на надбаннях української та світової культури... Якщо говорити про студентів гуманітарних, технічних, природничих та ін. вищих навчальних закладів, які не набувають професійних знань про право, тут виникають певні проблеми. Освітньо-професійними програмами передбачено вивчення ними таких навчальних дисциплін, як «Правознавство», «Трудове право», «Господарське право», «Фінансове право» та ін. Але, враховуючи необхідність набуття ними специфічних знань, мабуть було б доцільно більш повно і розширено вивчати такі галузі права, як цивільне, кримінальне тощо [171, с. 70-71]».

Станом на сьогоднішній день, кожен студент повинен ознайомитись із основами права, засвоїти найважливіші українські закони на чолі із державною Конституцією. Звичайно, така практика є абсолютно необхідною. Проте, в реальності викладання основ права у вищих навчальних закладах далеке від такого, що може реально знадобитись майбутнім фахівцям. Українські студенти, на основі отриманих знань та навичок, нажаль, не мають змоги формувати власну активну правову позицію, нерідко не розуміють того, як здобуте використовувати на практиці, у професії, як

інтегрувати свої знання до протікання соціально-правових процесів суспільства. Спосіб викладання права у навчальних закладах, таким чином, не виконує своєї головної задачі: не формує у молоді високого рівня правової свідомості.

С.Болоніною аргументовано намічені кроки до позитивних змін, які нею оцінюються як цілком реальні, а саме:

- враховувати професійні особливості майбутньої діяльності сьогоденних студентів – викладати не тільки «загальне право», а й специфічне, професійне;

- доносити до молоді наступний меседж: закони й їх виконання – не тільки як обов'язок, а й як свідомий, позитивний вибір сучасної людини; так само варто сприймати й ті права, що дають громадянинові засади законного суспільства;

- при викладанні необхідно «слідкувати за часом» – використовувати новітні технології, оперувати сучасними реаліями, без зайвої «теоретизації» права [47, с. 7].

Відмова від повального застосування у навчанні «голих» фактів й непоясненої «букви закону» – один із найважливіших методів прогресивної освіти, коли будь-який приклад із юридичного поля повинен розглядатися, перш за все, із орієнтацією на природні права людини, її місце в цивілізованому сучасному суспільстві. В результаті таких змін у процесі викладання правових наук, ми зможемо виховати молоде суспільство, що матиме позитивний погляд на закон і права людини і отримає можливість сформувати професійну свідомість майбутніх фахівців із врахуванням усіх набутих юридичних знань, цінностей та навичок. Це дасть змогу формувати з студентів членів суспільства, які не просто репродукують в повсякденній діяльності зміст правових норм, а можуть якісно оцінювати та переосмислювати їх у своїй свідомості, співвідносити зі своїми уявленнями про права та свободи, обов'язки та необхідність, коли засвоєні правові знання

надають системоутворюючу якість суспільній та професійній діяльності людини.

Проблема формування організаційної свідомості особистості при отриманні вищої освіти, при більш детальному заглибленні у її понятійно-змістовні аспекти, виявляє свій зв'язок з низкою близьких понять, одним з яких виступає феномен «соціальної компетентності». Дослідниця І.Зарубінська обґрунтовує, що соціальна компетентність актуалізується через наявність низки здатностей, таких як [134, с. 58]:

1) Здатність до аналізу механізмів функціонування соціальних інститутів, визначення свого місця в них, здатність до проектування стратегії свого життя з урахуванням інтересів різних соціальних груп;

2) Вміння конструктивно розв'язувати конфлікти, брати відповідальність за прийняті рішення;

3) Визначати мету комунікації, застосовувати ефективні стратегії спілкування, вміти прогнозувати виникнення проблемної ситуації та володіти конструктивними методами їх попередження та подолання.

Не зайвим буде зробити наголос, що особистісний фактор у формуванні правосвідомості має чи не більше значення, ніж змістовність застосованих освітніх методик: самостійні та цілеспрямовані студенти мають потяг до вдосконалення своєї сфери правових знань, вищий рівень зрілості правосвідомості, поваги до закону, вони орієнтовані на співробітництво та конструктивність розв'язання конфліктів.

Спрямувавши аналіз поняття «соціальна компетентність» в правову площину, за необхідне вважається розкрити специфіку такого поняття, як «соціально-правова компетентність». Ґрунтовний аналіз цього поняття проведений дослідником О.Ткачуком. Зокрема, О.Ткачук визначає, що: «соціально-правова компетентність – це важлива інтегрована властивість особистості, підґрунтям якої виступають система знань, мотивів, умінь та навичок, виявом – соціальна захищеність та активізація соціально-правового

досвіду; соціально-правова компетентність забезпечує ефективність взаємодії із соціальним середовищем на шляху до успішної правової соціалізації [314, с. 35]». При цьому, за О.Ткачуком, складовими соціально-правової компетентності є:

- соціальне пізнання світу через формування правової компетентності (правова освіченість, позиція та досвід);
- можливість проявляти активну життєву позицію;
- правова соціалізація як усвідомлення і прийняття соціальних цінностей, які знаходять своє відображення у праві [314, с. 35].

Наведені ідеї дають нам підстави стверджувати, що існує продуктивний зв'язок між організаційною свідомістю особистості та соціальною (соціально-правовою) компетентністю як результатом впливу правової освіти, особливо під час навчання у вищих навчальних закладах.

При цьому, неможливо не погодитись з тезою дослідника Д.Коваленка, що «правову підготовку майбутніх фахівців треба розглядати і здійснювати, спираючись на вимоги і зміст майбутньої професійної діяльності фахівців, а не сприймати її, як ізольовану навчальну дисципліну [170, с. 66]». Проте, піддавши аналізу стан сучасної правової підготовки в вищих навчальних закладах, ми маємо підстави говорити, що вона здебільшого має недиференційований характер. Професійна діяльність, та формування знань про яку спрямований освітній процес, повинна регламентувати вектор правової освіти в контексті вищої професійної освіти, не створюючи штучного розриву між правовою освітою особистості та її розвитком як фахівця. Якісна та гнучко адаптована до вимог майбутньої професійної діяльності правова освіта, на нашу думку, позитивно впливає на загальний професійний рівень суб'єкту навчального процесу.

Також зазначимо, що правовому вихованню у вищих навчальних закладах притаманна низка рис, потенціал впливу яких на динаміку формування організаційної свідомості розкривається далеко не в повному

обсязі на даному етапі розвитку вищої освіти. Мова йде про такі риси, як первинність теоретико-пізнавальної сфери (правової освіти (навчання)); наявність специфічних форм навчання та їх особливості (структура і організація лекцій, семінарських занять, ділових ігор та ін.); високий рівень планування, організованості, систематичності та спрямованості на конкретний кінцевий результат (підготовку фахівців певного професійного виду та рівня); системність та послідовність у вивченні правовиховних дисциплін, правовиховної практики, позааудиторної роботи тощо [171, с. 103]. До того ж, однією з причин існування недоліків у змісті правосвідомості студентів є нечітке та несистемне визначення цілей та задач правового виховання, що є результатом занадто вузького їх розуміння на практиці, або невірного тлумачення в теорії. На нашу думку, в сучасній вищій освіті не в повній мірі актуалізований принцип зв'язку правового виховання із повсякденним життям, коли правове виховання повинно здійснюватись на реальних прикладах повсякденної практичної діяльності.

Студенти гуманітарного напрямку.

Формування організаційної свідомості особистості під впливом правової освіти при отриманні гуманітарної освіти заслуговує на особливу увагу через те, що по своїй суті вона покликана формувати цілісну особистість студента сприяючи розвиткові його індивідуальних якостей та особливостей, розкриваючи його здатність до самостійності в навчанні, критичного мислення, духовної самостійності тощо. Вища гуманітарна освіта формує спеціалістів спеціальностей, для яких важливими є навички розуміння психологічної поведінки, вміння визначати сутнісні характеристики суспільства, розуміти закономірності історичного розвитку світової спільноти, розуміти закони взаємодії людини та природи тощо.

Як застереження слід сприйняти той факт, що правове навчання в гуманітарних ВНЗ носить характер коментування законодавства та юридичної практики, втрачаючи при цьому здатність розкривати соціальну

цінність закону і права, їх демократичний зміст та етичне наповнення, єдність принципів права і моралі тощо. Хоча при цьому існує і позитивна тенденція до розширення кількості правових дисциплін у навчальних планах гуманітарних ВНЗ, які стають корисним доповненням до загальнообов'язкового курсу «Правознавства». Так, правову специфіку майбутньої професійної діяльності студентів гуманітарних ВНЗ розкривають такі дисципліни, як господарське право, міжнародне право тощо.

Проте, для гуманітарних спеціальностей, актуальним питанням залишається визначення мінімуму правової інформації, що повинна засвоюватись студентами в процесі навчання, навколо якої точаться суперечки. Дійсно, обсяг правових знань для різних гуманітарних спеціальностей може докорінно відрізнятись. Проте, слушною вважається думка, що по закінченню ВНЗ, студент повинен мати конкретне підтвердження принципів про державу і право; сформувані уявлення про особистий юридичний статус громадянина держави, тобто про свої юридичні права і обов'язки у різних сферах своєї щоденної діяльності; набути уявлення про особистий юридичний статус фахівця певного профілю, тобто про юридичні права та обов'язки у сфері професійної діяльності [171, с. 126]. Отриманий в цій послідовності рівень правових знань, на нашу думку, також зможе свідчити про наявність у випускника гуманітарного ВНЗ ознак організаційної свідомості.

Для гуманітарних ВНЗ існує можливість якісного доповнення змісту правової освіти завдяки включенню правової проблематики в контекст низки соціально-гуманітарних дисциплін, а особливого статусу при цьому набуває такий предмет, як філософія. З цього приводу дослідниця Н.Коваленко пише: «Для формування правової культури через освіту може йти мова про відображення правових проблем у викладанні таких соціально-гуманітарних дисциплін, як філософія, історія України, політологія, соціологія, етика тощо. Тут особлива роль відводиться філософії, що походить з філософського

характеру низки правових проблем, таких як право і справедливість, право і моральність, духовна цінність права, цінності суспільства і окремої особи, право і свобода. До цього слід додати, що низка проблем соціальної, політичної і духовної сфер, які вивчають студенти на курсах філософії, може бути успішно засвоєно тільки через призму гуманістичного праворозуміння, що є, в свою чергу, невід'ємним компонентом правової культури [171, с. 129]».

На користь цієї думки слугує наступна теза М.Штангрета: «Міждисциплінарний взаємозв'язок змісту, форм, методів і засобів правового виховання не відкидає всього багатства змісту, котрий перебуває в полі зору правової науки і практики, не підмінює дію спеціальних форм і методів, а лише визначає їх зв'язок, взаємовплив... Він визначає найбільш доцільні підходи і напрями здійснення теоретичних і практичних операцій, а також прогнозований кінцевий результат на платформі глибокого аналізу діалектики об'єктивного і суб'єктивного, сутності та явища, змісту та форми, можливого і дійсного [354, с. 165]». Погоджуємося з тим, що правове виховання є багатовимірним та системним явищем, яке неможливо звести лише до вивчення правових дисциплін.

Студенти-педагоги.

Перед вищими навчальними педагогічними закладами на сучасному етапі розвитку і становлення системи української освіти поставлено складне й відповідальне завдання – формування вчителя нового типу, вчителя творчого, ініціативного, активного та самостійного. Розв'язання цих завдань вимагає створення принципово нової системи навчання і виховання, яка раціонально поєднувала б зміст, форми і методи впливу на формування цілісної особистості. Розглянемо процес формування організаційної свідомості особистості при отриманні педагогічної освіти в сучасних умовах.

Для педагогічних навчальних закладів характерною є особливість використання більшого обсягу правового матеріалу в навчальному процесі,

аніж, наприклад, в технічних навчальних закладах. Перш за все, це пояснюється тим, що педагогічні освітні заклади готують вихователів та наставників молодого покоління, які повинні бути носіями високої правосвідомості, а частина з них навіть безпосередньо викладати правові дисципліни для учнів та студентів у майбутньому. Тобто майбутні педагоги виступають як об'єкти та майбутні суб'єкти правового виховання. В цьому розумінні, педагогічні вищі навчальні заклади займають «проміжне» місце між юридичними та неюридичними вищими навчальними закладами.

Аналізуючи специфіку формування організаційної свідомості в педагогічній освіті, ми вимушені констатувати факт недостатнього методологічного розвитку процесу правової освіти в педагогічних навчальних закладах. З цієї ж позиції, дослідник Д.Коваленко пише: «система не враховує характер майбутньої педагогічної діяльності сучасного викладача системи професійної освіти. В той же самий час зрозумілим стає факт, що вища освіта не може і не повинна бути звуженою та загнаною в межі лише практичної педагогіки. Практикуючий педагог, інші категорії робітників практичної освіти не можуть не знати, як право опосередковує їхню професійну діяльність, в чому особливості її правових основ [170, с. 67]».

Підтвердження нашої гіпотези щодо невід'ємності процесу педагогічної освіти від правової освіти також знаходимо в дослідженні В.Одарій [233]. Зокрема, цим автором обґрунтовується ідея, що «ефективність підготовки майбутнього педагога до правового забезпечення професійної діяльності визначається рівнем розвитку його правової культури і відбудуватиметься за таких педагогічних умов:

- відображення у змісті навчального предмета правових норм взаємодії учасників педагогічного процесу;

– створення в навчальному процесі ситуацій, що спонукають майбутніх педагогів до самостійного усвідомлення змісту і засобів відтворення професійної діяльності крізь призму норм права;

– використання інтерактивних форм навчання, що сприяють набуттю майбутніми педагогами особистого досвіду регулювання відносин з партнерами в освітньому середовищі на основі норм права [233, с. 4]».

Педагогічна освіта за умови змістовного та системного синтезу з правовою освітою несе великий потенціал у формуванні організаційної свідомості особистості. Дійсно, педагогічна освіта готує своїх випускників до творчої діяльності в конкретних соціально-економічних умовах, а отримані знання про загальноприйняті права та обов'язки є основою створюваних майбутнім педагогом взаємовідносин. На думку Л.Слінченко: «комплексний підхід до підготовки педагога дає можливість узагальнювати наукову інформацію історичного, політичного, гуманітарного характеру, формувати у майбутніх педагогів аналітично-критичне мислення, спонукає виробляти власний погляд на ту чи іншу проблему, знаходити шляхи їх вирішення, враховуючи у практичній діяльності: права, свободи та обов'язки людини і громадянина, що закріплені Конституцією України; правовий статус і повноваження органів влади різних рівнів, що закріплені Конституцією України; правовий статус і повноваження органів місцевого самоврядування, з якими виникають юридичні стосунки; положення цивільного права у регулюванні сімейних (відносин) стосунків; використовувати основні положення міжнародних конвенцій, угод тощо, до яких приєдналась Україна [283, с. 72]».

На продовження думки щодо організованості та комплексності процесу правової освіти майбутніх працівників освіти та формуванні при цьому ознак організаційної свідомості, може слугувати наступна теза М.Гордиського: «Правове виховання є не якоюсь окремою частиною цілеспрямованого, спеціально організованого впливу на вихованців, а інтегрованою складовою

всього навчально-виховного процесу... Якщо в основі правового виховання лежить ідея єдності прав і обов'язків людини, гармонізація і злагода їх у реальному втіленні, то це означає, що кожна особа повинна виявляти певні зусилля, щоб оволодіти фактичними знаннями і свідомо керуватись ними в процесі здійснення своїх вчинків і бажань, визначати свою поведінку... Правове виховання має універсально-конкретний, інтегративний характер. Результативною ця робота стає лише за умови передачі правової інформації вихованцям з одночасним формуванням усвідомлення корисності й необхідності опанування нею, з метою наступного застосування у повсякденному житті та службово-професійній діяльності [93, с. 11]».

За необхідне слід наголосити, що правові знання, які отримують майбутні педагоги в навчальних закладах, повинні сприяти укріпленню в них розуміння сучасних гуманістичних засад виховання, а також розуміння важливості виховної складової процесу освіти. Зокрема, як зазначає відомий український дослідник І.Зазюн, при здійсненні своєї майбутньої педагогічної діяльності педагоги повинні дотримуватись ідей, що учасники виховної взаємодії знаходяться у суб'єкт-суб'єктній позиції по відношенню один до одного. В свою чергу Л.Зазюн наголошує, що [140, с. 346]:

1) Педагог здійснює не лише корекцію поведінки згідно з загальноприйнятими культурними нормами, а всіляко підтримує моральне становлення вихованця, сприяє емоційно-ціннісному відношенню до різних подій і явищ життя, іншої людини і до власного способу життя;

2) Педагог звертає увагу не тільки на зовнішні прояви виховання, але й на внутрішній (духовний світ) вихованця;

3) Вихователь прагне, щоб вихованець у будь-якій ситуації міг зробити правильний вибір, був здатним здійснити зусилля, які сприяють його самовизначенню, самовдосконаленню;

4) У проектуванні ситуації розвитку вихованцеві відводиться роль активного суб'єкта, відповідального за власне особистісне зростання, визначаючи з педагогом цілі саморозвитку та самовиховання.

Тобто, володіння змістом та методикою викладання конкретного предмету лише в синтезі з високою правовою культурою педагога веде до упорядкованості та визначеності його повсякденної професійної діяльності. При цьому, як зазначає М.Городиський: «...аби забезпечити високий рівень правової культури вихованців, вчитель сам має зрозуміти та засвоїти зміст правової освіти, а саме: систему правових знань; методи оволодіння правовими вміннями та досвід їх використання в різних ситуаціях; емоційно-ціннісне ставлення до своєї правової діяльності та діяльності інших людей; принципи оволодіння системою правових знань, на основі яких формується правосвідомість [92, с. 64]».

Особливе місце в контексті нашого дослідження формування організаційної свідомості особистості при отриманні освіти в педагогічних ВНЗ займає проблема професійної підготовки вчителя правових дисциплін. Мова йде про людей, які одночасно є педагогами та правознавцями за освітою, які творчо поєднують педагогічний професіоналізм із правовою освіченістю. Їх підготовка повинна створювати систему правових знань та умінь, які фахівець буде актуалізовувати з використанням методик передачі знань для їх якісного засвоєння учнями, застосовуючи елементи творчості, активності тощо.

Для проведення подальшого дослідження, слід відмітити понятійну розпливчатість, амбівалентність у визначенні такого терміну, як «правосвідомість особистості». Для дослідження специфіки правової освіти педагогів, вважається за необхідне зафіксувати, що нами розуміється під поняттям «правосвідомість особистості майбутнього вчителя». Дане поняття нами буде тлумачитись згідно з визначенням дослідника Я.Кічука, як: «складну, інтегративну особистісно-професійну якість, що є сплавом знань

права, уявлень про правові явища, правових переконань і суб'єктивних вимог до права, яка характеризує ставлення до правової дійсності та визначає його готовність до громадсько-педагогічної діяльності ціннісно-правового характеру [166, с. 6]».

Студенти технічних ВНЗ.

Говорячи про правову освіту при отриманні вищої технічної освіти, хотілося б відмітити, що на сучасному етапі розвитку системи освіти склалася ситуація, коли вузькоспеціалізована підготовка випускника технічного ВНЗ вже не відповідає вимогам часу, а на ринку праці створився попит на універсально розвинених спеціалістів з високим рівнем культури та гуманістичними ціннісними орієнтирами, які можуть бути сформовані у процесі підготовки на підставах ідеї інтегрованого професійного, загальнокультурного і духовно-морального розвитку особистості.

Ця ситуація актуалізує проблематику правової освіти в технічних ВНЗ через її вагомий внесок у формування цінностей студентів. У відповідь на соціальні запити та підвищення соціальної відповідальності в сучасному суспільстві інженера, проектувальника, їх рівня самосвідомості, в технічних ВНЗ все більше актуалізуються проблеми моралі та етики, пов'язані з технікою, розкриваючи аксіологічний зміст розуміння техніки як інструменту служіння людям, але без завдання збитків іншим людям та природі.

Ідея дослідника В.Одарій, наведена далі, підтверджує вагомість впливу правової освіти на становлення майбутнього спеціаліста технічної професії, підвищує його цілісне усвідомлення своїх професійних обов'язків та зв'язок своєї професії з іншими суспільними процесами: «У контексті професійної діяльності конкретної особистості, правова культура виявляє себе не тільки як володіння знаннями щодо розуміння права, але й як дії, що забезпечують усвідомлене виконання вимог права у просторі тих функцій, що визначаються означеною професією [233, с. 8]».

Відмітимо, що процес підготовки спеціалістів технічного напрямку у ВНЗ залежить від продуктивного зв'язку виховного та освітнього факторів, а погана підготовленість випускників до життєвих та виробничих ситуацій, що потребують знань своїх прав і обов'язків, пов'язані із низьким рівнем правового виховання. На кожного викладача правових дисциплін покладена велика відповідальність – він особистим прикладом повинен демонструвати взірець законслухняності та патріотизму, що робить внесок в загальний рівень професіоналізму студента. Оскільки правові знання студенти технічних ВНЗ отримують під час засвоєння курсу «Правознавство», на який навчальною програмою відведено лише один семестр, постає питання щодо: чи має студент, який прослухав цей курс, достатній рівень правових знань, щоб оперувати ними в реальному житті? Чи надає цей курс достатню теоретичну та практичну базу для здійснення професійних та громадянських обов'язків? Це знову ж таки підвищує вимоги до викладачів, перед якими ставиться задача за короткий термін надати певну кількість знань, яка була б співвіднесена з реаліями сучасного життя та специфікою професійної діяльності майбутніх фахівців.

До того ж, на якість та зміст правової освіти в навчальних закладах технічного профілю негативно впливає той факт, що кадровий склад кафедр права формується за залишковим принципом з числа тих спеціалістів-юристів, які не змогли реалізувати себе в спеціалізованому учбовому закладі. З цього приводу можна зробити висновок, що ефективність правового виховання студентської молоді в технічних вищих навчальних закладах залежить від рівня підготовки викладацького, а також адміністративно-управлінського персоналу, які забезпечують сприятливі умови для високоякісного професійного правового навчання студентів. Викладачі правових дисциплін, при цьому, повинні вміти аналізувати внутрішні рушійні сили студентів, нешаблонно організовувати виховний процес.

Н.Саєнко висуває низку ідей, які корисно було б задіяти в нашому дослідженні, зокрема: «Умовою реалізації професійної, зокрема інженерної, етики є розвиток самосвідомості інженерів, що досягається через систему інженерної освіти, яка забезпечується технічними ВНЗ... Етика інженера – це система норм професійної моралі, що виражають громадські вимоги до діяльності і поведінки інженерно-технічного працівника з урахуванням особливостей його праці та взаємин всередині професійного середовища, виробничого колективу... Проблеми інженерної етики існували з часів виникнення техніки, але вони дуже загострилися під впливом науково-технічної революції, коли суттєво змінюється характер взаємодії системи «людина–техніка–людина». У цій системі скорочується сфера безпосереднього спілкування людини з людиною, зменшується доля «живого» зовнішнього контролю за діями працівника. При цьому зростає роль саморегуляції дій кожного працівника. Центр регулювання відношення людини до людини, праці, техніки закономірно зміщується в духовну область – сферу совісті» [271, с. 336-337].

Наведені тези дають нам змогу пов'язати процеси формування організаційної свідомості особистості як якісного регулятора професійної діяльності людини із отриманням правової освіти, яка формує моральну, ціннісну наповненість студентів. За цих умов, система вищої технічної освіти повинна забезпечувати розвиток особистості, а вже особистість стає носієм спеціальних знань. Тобто, не нехтуючи підготовкою інженерів-професіоналів, виховувати особистість, яка буде здатна до самовдосконалення і саморозвитку.

Окрему, проте цікаву проблему, в межах нашого дослідження, становить правова освіта інженерів-педагогів, професійна діяльність яких є складним явищем та протікає у двох різнорідних системах «людина-техніка» та «людина-людина», а в змісті інженерно-педагогічної діяльності враховується взаємозв'язок технічного та педагогічного знання. Професійна

діяльність інженера-педагога також є складним явищем тому, що передбачає поєднання двох компонентів: виробничо-технологічного (розробка виробничо-технічної документації, забезпечення виробничого процесу в майстернях, освоєння нових технологічних процесів і техніки тощо) та педагогічного (організація навчання і виховання учнів системи профтехосвіти), яка потребує високого рівня правової свідомості та, на нашу думку, високого рівня організаційної свідомості особистості.

На актуальності дослідження стану правової освіти інженерів-педагогів наполягає і дослідник Д.Коваленко, який виділяє низку функцій професійної діяльності інженера-педагога [170]:

- прогностичну (визначення шляхів досягнення мети професійно-технічної освіти, вивчення ринку праці та прогнозування нових професій, прогнозування навчально-виховних ситуацій та особистої професійної поведінки тощо);
- методичну (конструювання змісту освіти на всіх рівнях тощо);
- навчальну (проведення різних видів і типів занять з теоретичного та виробничого навчання в закладах ПТО та вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації, організація професійного спілкування з учнями, використання можливостей дидактичних та технічних засобів в їх комплексній взаємодії для підвищення ефективності навчального процесу);
- виховна (вивчення особистості учнів, удосконалення роботи з особистістю та навчальною групою, розвиток співкерування і самоврядування в групі, стійкої орієнтації на обрану професію тощо);
- контрольно-діагностична (проведення різних видів та типів контрольно-діагностичних заходів при теоретичному та виробничому навчанні, оцінка якості навчання тощо);
- організаційна (організація та реалізація процесу професійного навчання учнів освітніх закладів, робітників та службовців на виробництві, а

також незайнятого населення в навчальних центрах, організація управління підрозділами навчально-виховних закладів та підприємств);

– виробничо-технічна (експлуатація обладнання закладів освіти та виробництва, використання технічної документації та її складання, проектування та розрахунки систем, вузлів, деталей, технологічних процесів та вирішення інших технічних задач).

Д.Коваленко зазначає, що: «Стає зрозумілим, що загалом ці функції не можуть бути виконані без знань певної нормативно-правової бази освіти та вмінь використовувати ці знання в професійно-педагогічній діяльності. Стосовно організаційної функції, то управління підрозділами навчально-виховних закладів та підприємств є взагалі неможливим без відповідних знань законодавства [170]».

При цьому, на думку Д.Коваленка, «світоглядні якості інженера-педагога, що є необхідними для проведення освітянської діяльності, також передбачають існування певного рівня правових знань [170]». Це дає нам підстави погодитись, що система правової освіти майбутніх інженерів-педагогів потребує удосконалення та сприятиме підвищенню якості їхньої професійної діяльності.

Одне з сучасних завдань вищої технічної школи полягає у формуванні в майбутніх інженерах погляду на свою майбутню професійну діяльність як на єдине взаємозалежне ціле, розвинути у студентів вміння бачити й аналізувати проблеми, що виникають, та шукати шляхи їх вирішення. А це завдання одним з полюсів має високий рівень опанування інженерними знаннями, іншим полюсом – загальний рівень критичного та творчого мислення. Саме розвиткові цього типу мислення сприяє високий рівень правосвідомості майбутнього інженера, розуміння закономірностей суспільної діяльності в контексті права. У змісті професійної освіти студентів-технарів центральною постає проблема виявлення основних взаємозв'язків навчального матеріалу, які мали б системо утворювальне

значення, що встановлюється шляхом практичної реалізації інтегративного підходу до професійної підготовки.

До того ж, в нашому дослідженні відстоюється думка, що підвищення попиту щодо вивчення права у технічних ВНЗ є одним з головних засобів гуманізації освіти, бо несе великий потенціал фундаментальної загальнонаукової та гуманітарної підготовки студентів. Цілі ж фундаментальної загальнонаукової та гуманітарної підготовки, полягають в наступному [263, с. 223-224]:

- У одержанні знань з основ наук, які мають першочергове значення у розвитку суспільства, науки та техніки;
- Розвитку здібностей виявляти, критично аналізувати та оцінювати соціально-економічні проблеми;
- Формуванні вмінь логічно мислити та висловлювати свої думки;
- Розвитку моральних, етичних та соціальних якостей, які є важливими для становлення особистої концепції життєдіяльності;
- Формуванні інтересу та потреби у безперервній освіті як основи побудови службової кар'єри.

Студенти-менеджери.

Радикальні суспільні трансформації, пов'язані із переходом України до нової фази соціально-економічного життя після розпаду Радянського Союзу, закономірно призвели до виникнення та експоненційного підвищення соціального запиту на спеціалістів з управління, або менеджменту, які могли б професійно реагувати на процеси розбудови ринкових відносин. Актуальність цієї професії не викликає сумніву і в наші часи, а педагогічна проблематика навколо неї не вщухає. В контексті ж нашого дослідження, важливим є дослідити правовий компонент змісту освіти менеджерів та розкрити його зв'язок з динамікою формування організаційної свідомості особистості під впливом правової освіти. При цьому, правова підготовка є

необхідною складовою управлінської культури та створює умови для подальшої реалізації прав усіх учасників управлінських взаємовідносин.

Наразі, можна стверджувати, що сучасність висуває серйозні вимоги до професійно-правових навичок майбутніх фахівців. До студентів-менеджерів слід віднести такі якості, як навички соціальної взаємодії в колективі, здатність до формалізації конкретних професійних завдань, усвідомлення відповідальності роботи в фінансовій сфері тощо, які виявляють свій зв'язок із рівнем правосвідомості особи. Майбутній менеджер, в результаті засвоєння правових знань, повинен творчо поєднати професійні та правові знання, глибоко усвідомити роль системи права в професії менеджера.

Важливість правової освіти для майбутніх менеджерів підтверджується тим, що процес прийняття управлінських рішень є складним та багатоаспектним. В той же самий час, аспекти управління розуміються як: «...свого роду абстрактні поняття і як відносно самостійні явища можуть бути виділені теоретично в процесі аналітичного аналізу впливу прийнятих рішень. Але разом із тим, вони настільки взаємопов'язані, що розглядати вплив будь-якого окремого аспекту на процес прийняття рішень та його аналізу практично неможливо [217, с. 86]». При цьому, дослідниками теорії менеджменту як окремий важливий аспект професійної діяльності менеджера розглядається правовий аспект. Зокрема, вважається, що «правовий аспект управлінських рішень складається з дотримання правових норм при підготовці, прийнятті і реалізації рішень. Щоб управлінське рішення стало нормативним актом, необхідно досить глибоко проаналізувати виробничо-господарську ситуацію, яка склалася, існуючі інструкції та вказівки, які можна застосувати до даної ситуації... Правовий аспект рішення виявляється і в тому випадку, якщо відповідальність за його виконання покладається на особу, яка володіє відповідними функціями для виконання цього рішення [217, с. 87]». Тобто, до професії менеджера висуваються високі вимоги щодо рівня правосвідомості робітника під час її здійснення.

Пов'язуючи процеси отримання правових знань та рівень організаційної свідомості, вважаємо за доцільне зауважити важливість цього формування для студентів-менеджерів, адже у своїй професійній повсякденній діяльності вони активно актуалізують навички організаційної свідомості. В сучасній науковій літературі зазначається, що: «...приймаючи та реалізуючи управлінські рішення, менеджер повинен дотримуватись низки вимог, які висуває сучасна теорія менеджменту до прийнятих рішень, а саме: наукова обґрунтованість, цілеспрямованість, кількісна та якісна визначеність, правомірність, оптимальність, гнучкість, повнота, своєчасність тощо [217, с. 88]». На нашу думку, здійснення професійної діяльності менеджером на високому рівні не в останню чергу ґрунтується на ступені розвиненості його організаційної свідомості, адже під управлінським рішенням слід вважати «сукупність результатів творчого процесу суб'єкта і дій колективу як об'єкта управління з розв'язання конкретної ситуації, яка виникла у зв'язку з функціонуванням даної організації як системи [217, с. 87-88]».

Особливості формування організаційної свідомості студентів-менеджерів під різним кутом зору визначені в роботах відомої української дослідниці В.Воронкової [74-76]. Саме в її роботах простежується взаємозв'язок між сучасними ринковими вимогами, які склалися в незалежній Україні, і освітою. В.Воронкова дуже прискіпливо аналізує особливості і можливості впливу системи освіти, яка склалась в Україні, на формування організаційної свідомості студента-менеджера.

Окремої уваги заслуговують ідеї дослідника В.Петкова щодо необхідності здійснення змін у підготовці фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями. В.Петков наголошує на актуальності випуску менеджерів у межах нової спеціальності «Менеджмент та правознавство», у дипломі яких буде записано «менеджер-юрист» [245, с. 28]. Дослідник вважає, що впровадження даної спеціальності є одним з ключових моментів подальшого розвитку в системі державної

служби, адже теорія менеджменту веде пізнання від зв'язків держави з суспільством через механізми формування та реалізації керування до ефективності наслідків рішень з менеджменту, а навчання за даним напрямком дозволить отримати системні знання у сфері менеджменту та вміти застосувати їх під час роботи. Крім того, на думку В.Петкова, введення спеціальності «менеджер-юрист» дозволить розвинути у молоді і суспільстві наступні якості [245, с. 29]:

- перейняти досвід у керуванні державними організаціями;
- орієнтуватись на формування нової вітчизняної культури менеджменту;
- засвоїти теоретичні засади інституту державної служби;
- ознайомитись із зарубіжним і вітчизняним досвідом державного керування, а в подальшій роботі керуватись розумінням громадської користі, відданості Українській державі, розумінням принципів законності, порядку та соціальної справедливості.

Визначаючи юридичний менеджмент як комплекс принципів, методів, організаційних форм і прийомів керування правознавчим процесом, спрямованим на значне підвищення його ефективності, В.Петков наголошує, що мета ефективного менеджменту в юриспруденції – «домогтися того, щоб кожен юрист, керівник підрозділу при вирішенні службового завдання був у змозі самотійно визначати мету, форми та способи його реалізації, тобто нам потрібно уже сьогодні мати ефективно працюючих юристів – менеджерів – правоохоронців – професіоналів [245, с. 30-31]». Ідеї вищезгаданого дослідника в значній мірі підтверджують нашу тезу, що правова освіта у поєднанні зі знаннями в сфері управління позитивно впливають на формування у особистості організаційної свідомості.

За необхідне вважається розкрити аспекти правової освіти майбутніх працівників державних органів управління, діяльність яких повинна втілювати в життя демократичним чином визначену волю держави. Завдяки

дотриманню правових принципів та реальному повсякденному втіленню законодавчих вимог, усвідомлених під час навчання в освітніх закладах, в державних органах створюється атмосфера демократії, правопорядку та прозорості в діяльності. Дослідники Л.Ніколаєва та О.Старцева виділяють рівневу структуру отримання правових знань майбутніми посадовцями: «Правова підготовка включає вирішення питань двох рівнів [256]:

- виховання у посадовій особі державного органу управління загально-громадської правової культури;
- виховання професійної правової культури.

Перший рівень (загальноправовий) передбачає опрацювання основних юридичних знань і уявлень, традицій, тобто набуття такої правосвідомості, що виховує у державного службовця загальний напрямок працювати тільки за законом і закладає фундамент стабільної правомірної діяльності.

Другий рівень (професійно-правовий) – це оволодіння таким обсягом правового матеріалу, що забезпечує грамотну правову організацію роботи кожного державного службовця на конкретній ділянці, оскільки вона, як правило, міститься у певних правових актах (посадових інструкціях тощо)» [256, с. 54-55].

Л.Ніколаєва та О.Старцева зазначають, що у відповідності до зазначених рівнів виховання правової культури працівників органів держуправління, відбувається планування їх правової підготовки. На першому етапі викладається матеріал з основ держави і права, конституційного, цивільного, трудового та кримінального законодавств. На другому етапі враховується сфера використання їх професійних знань шляхом викладання відповідних спецкурсів із правового забезпечення митної справи, валютних операцій, сплати податків, захисту прав виробників і споживачів продукції тощо) [256, с. 55].

За необхідне вважається долучити до нашого дослідження низку ідей С.Петкова, які стосуються проблематики підготовки в навчальних закладах

менеджерів для роботи в органах внутрішніх справ. С.Петков дає наступне визначення: «менеджер органів внутрішніх справ – це особа, яка має фахову освіту (магістр менеджменту), практичні навички керування персоналом органів внутрішніх справ, притаманні лідеру риси характеру, нормативно закріплені повноваження, відповідний авторитет серед підлеглих. Фахівці-менеджери в органах внутрішніх справ повинні володіти знаннями основних методів аналізу й проектування організаційних систем, вмінням здійснювати менеджмент, знанням і розумінням завдань соціального розвитку підрозділу, яким вони керують, умінням вирішувати нагальні проблеми соціального розвитку колективу; великим запасом юридичних знань; знанням та вмінням використовувати на практиці наукові методи менеджменту [244, с. 19]». Поряд із цим, за думкою С.Петкова, в процесі навчання, курсанти навчальних закладів системи ОВС повинні не лише опанувати теоретичні основи менеджменту, а, насамперед, усвідомити свою особисту роль у системі органів внутрішніх справ, виробити основи стилю поведінки у спілкуванні з керівництвом і колегами по службі, навчитися адекватно реагувати на зміни, які відбуваються як в системі правоохоронних органів, так і в особистих стосунках з колективом, отримуючи навички, які зможуть допомогти молодим правоохоронцям стати в майбутньому вмілими та успішними керівниками [244, с. 19].

Студенти-юристи.

За необхідне вважається нагадати, що в сучасному освітньому дискурсі розуміється під терміном «правознавець». Під ним розуміється випускник юридичного ВНЗ, фахівець за професійним напрямом “правознавство”, практичний діяч у галузі права, що володіє професійними правовими знаннями та уміє застосовувати їх у практичній діяльності. Виходячи з визначення сутності професії юриста, можна визначити, що основним завданням вищої юридичної освіти є надання належної професійної кваліфікації щодо знання правового порядку нашої держави та вміння

застосовувати законодавство в своїй діяльності, яке поєднано з вихованням поваги до морального обов'язку, прав і свобод людини, а також постійне підвищення професійних навичок юристів, підвищення гарантованості індивідуальних та колективних прав людини.

Не зайвим буде звернути увагу на зміни у структурі юридичної професії, які відбулися в процесі розгортання процесів демократизації. Економічні перетворення зумовили розвиток приватного юридичного сектору в той час, як збільшення кількості юристів-держслужбовців відбувається набагато повільнішими темпами. Це призвело до того, що у нашому суспільстві з ринковою економікою юристи-радники як посередники між громадянами або між громадянами та державою в цивільних, сімейно-правових, господарських та інших відносинах набули більшої актуальності, аніж юристи-правоохоронці чи юристи-управлінці.

Сучасна правова освіта оперативно повинна реагувати на виникнення нових юридичних професій та вносити відповідні зміни в зміст та структуру освітнього процесу. Зокрема, на перетині економіки і юриспруденції з'явилась професія арбітражного керуючого (особи, яка на підставі отриманої ліцензії забезпечує реалізацію процедури банкрутства), корпоративного юриста (захист прав власників суб'єктів корпоративних прав), юристи-медіатори (посередники, призначені сторонами для вирішення певної суперечки господарського або іншого характеру), юристи-колектори (допомагають кредиторам стягнути заборгованість з боржника) тощо.

Зазначені вище нові професії, а також «класичний» перелік правових професій повинні на різних змістовних умовах корелювати із елементами юридичної професіограми, в якій виділяють такі аспекти [29, с. 11]:

– соціальний (відображає соціальну позицію юриста стосовно тлумачення і реалізації правових норм, захисту прав і законних інтересів громадян);

- пошуковий (реалізується у процесі встановлення фактів, що мають юридичне значення, у зборі інформації, необхідної для вирішення юридичних справ);
- реконструктивний (аналізом та узагальнення зібраної інформації про юридичну справу з подальшою її правовою оцінкою);
- комунікативний (розкриває зміст юридичної праці зі спілкування з людьми – колегами, клієнтами, учасниками справи і всіма тими, хто має відношення до справи);
- організаційний (характеризує особливості організації власної праці та ввіреного юристові колективу).

Дійсно, кожна юридична спеціалізація потребує наявності зазначених елементів професіограми, проте кожна спеціальність висуває різні змістовні вимоги до цих аспектів.

Останнім часом в освітньому процесі по підготовці юристів у ВНЗ намітились конструктивні зсуви, що реалізують ідеї, запозичені з американської та європейської систем підготовки юристів. Зокрема, мова йде про таке явище, як юридична клініка. Не секрет, що в спадок від радянської системи отримання юридичної освіти, юридична освіта в Україні мала притаманну рису: вона була спрямована на засвоєння студентами інформації, в основному, у вигляді теоретичних знань. Проте, сучасний ринок праці висуває вимоги не до конкретних знань, а до практичних навичок і компетенції юриста-фахівця. Сучасне життя вимагає, щоб із вищих навчальних закладів виходили не молоді спеціалісти, які ні за що не відповідають через брак досвіду, а повноцінні професіонали, які відразу ж приступають до виконання передбачених дипломом та отриманою посадою службових обов'язків. Студенти юридичного профілю розширюють отримані теоретичні знання, підтримують їх оновлений рівень завдяки застосуванню таких активних форм, як тренінги, рольові ігри з відеозаписом за оригінальною методикою, також беруть участь у консультативному прийомі

громадян, набувають досвід підготовки документів правового характеру, представництва інтересів громадян у судових та адміністративних органах.

Аналізуючи внесок юридичних клінік в діяльність юридичних вузів і факультетів, відмітимо, що їх створення має важливе значення, адже надає студентам можливість отримати необхідні практичні знання. Однак наслідки роботи студента в юридичній клініці виявляються не тільки в досягненні високої професійної компетенції, але й у конструктивних змінах його поглядів на низку соціальних цінностей, адже основна мета діяльності клінік є надання правової допомоги малозабезпеченим та соціально незахищеним верствам населення: безробітним, молодим подружжям, пенсіонерам, інвалідам, особам, які працюють, але не отримують заробітної платні, студентам тощо.

На підставі вищенаведеного спробуємо сформулювати гіпотезу, що динаміка формування організаційної свідомості особистості отримує поштовх в процесі практичної діяльності в юридичних клініках в результаті як підвищення рівня правосвідомості студента, так і завдяки формуванню в ній ознак більш цілісної особистості із гуманістичними поглядами на загальнолюдські цінності, адже під час діяльності в юридичній клініці кожен студент набуває глибокого соціального досвіду, формує гуманістичне емоційно-ціннісне ставлення до дійсності.

В дослідженні С.Бостан та Л.Бостан «Гуманістичні основи сучасного юридичного освітнього простору» [54], знаходимо низку ідей, які несуть евристичний потенціал по виявленню зв'язку між гуманістичною тенденцією сучасної освіти в цілому та юриспруденцією зокрема, а також її впливом на організаційну свідомість особистості. С.Бостан та Л.Бостан пишуть: «паралельно існують декілька освітніх парадигм вищої юридичної освіти, серед яких основними є традиційна і гуманітарна. Основу традиційної парадигми складають ідеї, побудовані на конкретно-історичному, науково обґрунтованому, доведеному і практично апробованому знанні, на

експериментальній взаємодії з практикою. Гуманітарна парадигма має іншу сутнісну характеристику, відправною позицією створення якої послужило прагнення виховати юриста широкої кваліфікації, покликаного захищати правові основи держави. Віддаючи належне кожній з них, вважаємо за необхідне зазначити наступне. Оскільки юридична професія відноситься до типу професій, що відбуваються в системі взаємозв'язку „людина-людина”, в освітньому просторі стрижнем упровадження інноваційних технологій у навчально-виховний процес має стати саме гуманітарна парадигма, наповнена новим змістом, заснованим на ідеї людиноцентризму, яка передбачає, з одного боку, розуміння сутності буття людини, цінності її життя та життя іншої людини, власної відповідальності за світ, суспільство, свою діяльність, а з іншого, створення умов для підготовки молодої людини до життя та професійної діяльності в умовах побудови громадянського суспільства, суспільства знань. Реалізація цієї ідеї у вищій юридичній освіті можлива за умови розуміння того, що в сучасному глобалізованому світі юридична освіта покликана не тільки надати знання, сформувати вміння і навички майбутнього фахівця і професіонала, але й сприяти розвитку особистості, відповідальної, перш за все, за власну діяльність перед світом та суспільством, як носія гуманістичних цінностей [54, с. 9-10]».

Погоджуємося із наведеними вище ідеями та відмітимо зі свого боку, що організаційна свідомість як специфічний тип розуміння упорядкованості, гармонії, логічності, розміреності життєдіяльності людини, також є відображенням гуманістичної парадигми. Спробуємо ствердити, що юрист це не тільки фахівець, що володіє обсягом правової інформації, а перш за все, людина, яка володіє розумінням сутності права, яке повинно зсередини регламентувати його професійну діяльність. Сучасне ж становище, за словами С.Бостан та Л.Бостан [54, с. 11], відображає недосконалість правової системи (ідеології відданості «букві» закону, а не «духу» закону), де на перший план виходять особливості фахівця як людини, громадянина,

обумовлені наявним рівнем розвитку його свідомості, а не його володіння юридичною технікою.

Вважаємо за необхідне, підкреслити важливість гуманістичного наповнення процесу юридичної освіти, адже зведення юридичної освіти суто до процесу навчання із рудиментарною гуманістичною виховною складовою може перетворити юридичну освіту в Україні на позбавлений людських емоцій інтелектуалізм, «натаскування» на предмет. Вважаємо, що невихований юрист є потенційно небезпечним для суспільства не менш ніж юридично підкований правопорушник, а тому в системі «освіта – виховання» для майбутніх юристів потрібно завжди усвідомлювати взаємообумовленість учбових та виховних процесів.

Здатність молодого фахівця бути правознавцем і правозастосовником прямо впливає на зміст юридичної діяльності, її відповідність основним принципам права, адже юрист не повинен бути суто законознавцем і виконавцем буквально інтерпретованих норм. З одного боку, майбутні юристи в своїй професійній діяльності мають справу здебільшого з нормами писаного, діючого права, а з іншого – повинні мати достатню підготовку, щоб піднятися на рівень абстрактного та змістовного усвідомлення діючого законодавства, що дозволяє їм бути не просто законознавцями, а правознавцями в найкращому розумінні цього слова, тобто розуміти глибинний зміст та призначення права як суспільного явища.

Якщо формально охарактеризувати правове навчання як процес передачі суми певних правових знань та навичок згідно моделі «до навчання у студента не було знань, а в результаті навчання вони виникли», то з поля зору зникає суттєва обставина, що знання, вміння та навички не є фізичними предметами і їх неможливо просто передати та отримати. Вони можуть виникнути в свідомості студента в процесі власної самоактивності, який є невід'ємною складовою процесу засвоєння матеріалу, а, отже, для викладача надзвичайно актуальним є вміння організувати та спрямувати пізнавальну

діяльність студентів, спираючись на глибоке розуміння психологічної складової процесів засвоєння матеріалу, підкріплених рівнем знань свого предмету та володіння сучасними методами викладання навчального матеріалу. Студент не повинен виступати як посудина для заповнення інформацією, яка не зачіпає глибинних структур його ментальності, а отримані «з рук» викладача юридичні знання являють собою лише інформацію, що утримується за рахунок механічної пам'яті, а, отже, може бути забута, так і не ставши глибоким правовим переконанням.

Слід мати на увазі, що при формуванні когнітивного елементу той факт, що студент володіє лише емпіричною свідомістю та мисленням, що дозволяє йому повторювати сказане та зроблене іншими без усвідомлення змістовної сторони діяльності, яку здійснює. За цих умов, задачею викладача правових дисциплін стає розвиток теоретичного мислення у студентів, адже юридична освіта в нашій країні не зводиться до вивчення одиничних прикладів (на відміну від країн англосаксонської правової системи). В Україні юридична освіта ґрунтується на розвиткові навичок абстрагування та узагальнення для здійснення подальшої юридичної діяльності, на усвідомленні змістовних характеристик права як елементу людської культури. Якщо студент не оволодіє в процесі навчання засобами самостійного застосування загальної норми до конкретного випадку, то у студента може закріпитись навичка до механічного запам'ятовування правового матеріалу, що призведе не до розвитку організаційної свідомості, а до показної поверхневої ерудиції.

З свого боку, хотілося б звернути увагу, що за рахунок перелічених недоліків, які мають місце при отриманні юридичної освіти, ця освіта може подекуди мати форму елементарного заучування алгоритмів пошуку позитивних рішень. Аналізуючи досвід Російської Федерації, який може бути екстрапольований на вітчизняну юридичну освіту, відмітимо, що навіть використовуючи активні методики в правовій освіті (рольові ігри тощо),

викладачі, спрямовуючи студентів до самостійного пошуку рішень, насправді ж мають за мету пошук одного, цілком визначеного рішення, яке й намагаються нав'язати студентові як певну об'єктивну істину. А в результаті, по закінченню навчального закладу, розпочавши свою самостійну професійну діяльність, молодий юрист глибоко вірить в те, що усі задачі можуть бути вирішені у відповідності із принципом «правий – не правий», коли немає необхідності використовувати власні духовні, вольові та творчі здібності [28, с. 115].

Таким чином, можна стверджувати, що основна задача студента юридичного вищого навчального закладу полягає не стільки у отриманні знань щодо конкретних норм права, скільки в усвідомленні його принципів та змісту правового регулювання будь-якої сфери суспільного життя. Окрім цього, знання юристом принципів правозастосування необхідно для кваліфікованого вирішення питань, не врегульованих діючим законодавством, при виникненні правових колізій тощо.

При цьому, на нашу думку, можливе подолання слідів «конвеєрного» підходу у юридичній освіті, які намітились в цій сфері через невиправдане збільшення кількості навчальних закладів, які готують юристів. Підвищеної уваги, на нашу думку, заслуговує необхідність переорієнтування професійної юридичної освіти на розвиток інтелектуальної активності майбутнього юриста, яка є невід'ємною складовою організаційної свідомості особистості. Безперервна розумова діяльність, а не механічне заучування положень нормативно-правових актів та думок авторів підручників, повинна стати необхідністю. Проте, цю думку не потрібно трактувати як рекомендацію до відмови від обов'язкового знання студентами законодавчих актів та думок вчених і практиків, а як на спробу акцентувати увагу на те, що якісний рівень знань досягається в процесі здійснення аналітичних актів мислення. До того ж, власна думка студента не обов'язково повинна співпадати або

відрізняється від тієї, що закріплена в теорії або практиці. Важливим є здатність випускника-юриста розуміти та аргументувати власну позицію.

Цієї ж думки дотримується Г.Яворська, яка пише: «Збільшення кількості професійних юристів прямо й посередньо пов'язано з процесом формування належної правосвідомості громадян, рівень якої в сучасній державі, на загальну думку, бажає кращого. Щоб ефективно впливати на правосвідомість громадян, виховувати їх у дусі поважного ставлення до законів і підзаконних актів, зміцнювати в суспільстві дисципліну й організованість, без яких основні права та свободи людини і громадянина, інші цінності об'єктивно неможливі, сьогодні фахівцю в галузі правознавства мало бути просто юристом. Йому необхідно бути високопрофесійним педагогом, учителем, вихователем громадян [361, с. 83]». На нашу думку, в процесі отримання освіти молодий юрист повинен розвинути свої розумові здібності, аби на високому рівні вміти самостійно шукати найкращі для кожної справи рішення, і, що дуже важливо, оперативно знаходити їх. Дійсно, в своїй майбутній професійній діяльності студент-юрист повинен мати сміливість та рішучість думки аби не тільки повторювати те, що робили до нього, а й шукати оригінальні шляхи розв'язання, вміти ставити під сумнів та рішуче діяти, проте розуміючи ступінь відповідальності своїх рішень.

Відмітимо, що Україна знаходиться на шляху формування демократичного суспільства, актуалізує процеси Європейської і світової інтеграції. За необхідне вважається висунути думку, що задіяння порівняльного аналізу отримання юридичної освіти в Європі та США в нашому дослідженні дасть нам змогу під іншим кутом розглянути динаміку формування організаційної свідомості при отриманні вищої правової освіти в Україні. Аналіз закордонного досвіду в сфері юридичної освіти, зокрема, дасть змогу чіткіше зрозуміти зміст перетворень, які необхідно здійснити Україні в результаті приєднання нашої країни до загальноєвропейського

простору вищої освіти. В цьому питанні не останнє місце, на нашу думку, займає дилема між необхідністю здійснення широкої та послідовної реформи в сфері юридичної освіти, з одного боку, та необхідність збереження та примноження багатьох традицій та значного потенціалу вітчизняної юридичної школи. Л.Зязюн, звертаючи увагу до цієї проблеми у вітчизняній освітній сфері, пише: «Специфікою освіти підростаючих поколінь на сучасному етапі є те, що вона здійснюється в період зміни соціально-економічних і демографічних умов і активізації взаємовідношень освітніх закладів із оточуючим світом. Поряд із позитивними явищами посилюються негативні, серед яких заслуговують на увагу майже повна відсутність сімейного виховання; моральна, правова й економічна незахищеність членів сім'ї... Погляд на сучасну ситуацію підтверджують ідеї тих науковців, які вбачають велику загрозу для людства в ситуації «освіта без виховання», яка народжує людей слабо освічених, сумнівних і зарозумілих, марнословних сперечальників, нахабних і безсоромних, та пробуджує і заохочує у людині «вовка» [140, с. 345].

За доцільне, при цьому, вважається звернутись до роботи О.Михайленка «Порівняльний аналіз професійної підготовки фахівців-юристів в Україні, Німеччині та США» [218]. Корисними для нашого дослідження є висновки, в яких виокремлено позитивні та негативні риси проаналізованих систем освіти, зокрема:

«Перевагами є:

- в Україні – використання різних форм навчання, поєднання позанавчальної та ознайомчої практики в процесі навчання;
- у Німеччині – безкоштовне навчання і підготовка юристів тільки у державних університетах;
- в США – можливість отримання вузької спеціалізації в галузі юриспруденції, застосування у практичній діяльності юридичної «клініки», поєднання кейс-методу з «сократівським» методом, який дає можливість

підготовки творчої особистості фахівця, здатного до самореалізації та самовдосконалення.

- Недоліками є:
- в Україні – відсутність достатнього фінансування, спеціалізації студентів правників; проблема працевлаштування випускників-юристів;
- у Німеччині – відсутність спеціалізації майбутніх фахівців-юристів, тривалість проходження практики;
- в США – платна форма навчання для всіх студентів [218, с. 187]».

Повертаючись до аналізу правової освіти в нашій державі, без перебільшення можна зауважити, що зміст юридичної освіти є відображенням стану всієї системи освіти будь-якої держави, адже він відображає той кінцевий результат, до якого прямує особа, суспільство та держава. А тому, непрофесійний або невідповідальний підхід до вироблення стратегії розвитку юридичної освіти, в тому числі її змістовних характеристик, в перспективі може не дозволити суспільству отримувати кваліфіковані юридичні кадри, які самостійно зможуть вирішувати проблеми розбудови правової держави та громадянського суспільства.

Наведені думки слугують підтвердженням факту необхідності здійснення якісних перетворень у системі вищої юридичної освіти, які допомогли б відродити позитивні риси вітчизняної системи освіти, що має високий потенціал виховання, та вивести її на новий рівень, який би відповідав вимогам формування правової держави та гармонійно вписувався у світові освітні тенденції. З одного боку, вища юридична освіта відчуває на собі ті ж самі загальні труднощі, що й система вищої освіти в цілому, проте в неї є низка власних проблем. До того ж, перетворення в галузі правових знань несумісні із дилетантством, імпровізацією та любителством, вимагаючи суворого професіоналізму та наукової обґрунтованості здійснюваних реформ.

Розглядаючи динаміку формування організаційної свідомості при отриманні юридичної освіти, на думку В.Соболева та О.Соболева слід приділити увагу аналізу процесу правового виховання співробітників правоохоронних органів. Дійсно, від рівня правомірності їх поведінки та рівня їх особистої правосвідомості залежить динаміка стабілізації правопорядку та правозахисту в суспільстві. Тому вважаємо однією з пріоритетних задач процес підвищення рівня правосвідомості співробітників правоохоронних органів через спрямовану діяльність по перетворенню правових знань у глибинні особистісні переконання. Особливе значення при цьому мають цінності та уявлення працівників правоохоронних органів, які визначають світогляд людини, чиїм покликанням є дотримання правопорядку в державі. Вони повинні знаходитись в центрі уваги вчених і державних діячів, відповідальних за розробку концептуальних засад реформування системи правової освіти та реалізацію цих ідей. Адже, спираючись на свої ціннісно-світоглядні орієнтири, працівники правоохоронних органів актуалізують основні принципи своєї діяльності, до яких відносять гласність, відкритість та підконтрольність; гуманізм і повагу до особистості; професіоналізм, компетентність, дисципліну та персональну відповідальність тощо [289, с. 322].

Для фахівця, що у професійному житті стикається з правоохоронною діяльністю, особливо важливі не тільки глибокі спеціальні знання, а й специфічні особисті якості, розвиток яких – одна з найперших завдань вищих навчальних закладів.

Дослідники В.Соболев та О.Соболев, наприклад, визначають, що вітчизняна правоохоронна система висуває вимоги наступного характеру: «Всі працівники ОВС, незалежно від їх професійної належності, повинні мати світоглядну культуру, психологічні якості, витривалість, волю, врівноваженість тощо, відповідати етичним нормам (чесність, скромність, справедливість, повага людської гідності) [289, с. 232]», які містяться у

присяжі на вірність народу України та основних нормативних документах. А аналізуючи безпосередньо вимоги, що висуває певна професія до працівника правоохоронних органів, дослідники пишуть, що «...для працівника міліції та слідчого, зокрема, велике значення мають гарна та вибіркова пам'ять, увага, розвиток мислення й уяви, емоційна стійкість, воля тощо, а також вміння працювати в екстремальних, небезпечних для життя ситуаціях, коли працівник повинен бути здатним за будь-яких неочікуваних обставин і у найкоротший термін включитися в нову ситуацію, швидко прийняти рішення, діяти організовано та доцільно [289, с. 233]». Наведені В.Соболевим та О.Соболевим вимоги підтверджують нашу гіпотезу, згідно якої організаційна свідомість, яка формується шляхом формування правосвідомості, є необхідною професійною рисою юристів, а особливо співробітників правоохоронних органів. В процесі засвоєння правових знань, майбутній правоохоронець повинен сформувати активну вольову установку, розуміти не тільки вимоги, що висуває до нього суспільство, але і вміти якісно організувати свою професійну діяльність у постійно мінливих, а інколи навіть суперечливих умовах, спираючись на вміння здійснювати раціональний вибір, долати внутрішні та зовнішні перешкоди, підпорядковувати почуття та емоції.

При цьому, правовий світогляд працівника правоохоронних органів формується в результаті активного опрацювання та засвоєння ним правової інформації, вивчення правового оточення і пристосування до нього, а також безперервне творення щоразу складніших правових уявлень на основі інформації про правову реальність і своє місце у правовому полі органів внутрішніх справ [23, с. 93]. О.Балинською розкритий зв'язок між правовою свідомістю працівників правоохоронних органів та їх правовими цінностями. Зокрема, нею виділені інструментальні та термінальні цінності як основа правового світогляду. До інструментальних правових цінностей О.Балинською віднесені: права терпимість, почуття відповідальності,

сміливість, честолюбство, самоконтроль, логічність, чесність тощо; до термінальних (знакових) – право-прийняття та право-сприйняття, відчуття завершеності правоосвіти, знання правових норм, повага до права, законослухняність, правомірність мислення і дій тощо [23, с. 95]. О.Балинська наголошує, що становлення правової свідомості майбутнього правоохоронця відбувається таким чином, що змінюється (або укріплюється) система ціннісних орієнтацій суб'єкта професійного розвитку, спрямованих на правову поведінку, яка є ієрархічно вищою, аніж професійні наміри та інтереси [23, с. 175].

Вважаємо за необхідне, аналізуючи вплив правової освіти на динаміку формування організаційної свідомості працівників правоохоронних органів, здійснити спробу розкрити зв'язок між поняттями «організаційна свідомість» та «фахова правосвідомість». З цього приводу дослідник В.Темченко пише: «Очевидно, що співробітники міліції є носіями фахової правосвідомості. Насамперед тому, що їхня діяльність найбільш тісно пов'язана з практикою забезпечення регулюючого впливу права на суспільні відносини... Водночас, діяльність співробітників міліції в сфері юридичної практики обумовлює наявність спеціальної юридичної освіти, що є основною ознакою й умовою формування і функціонування фахової правосвідомості [303, с. 26]». В.Темченко розуміє під фаховою правосвідомістю працівників міліції: «...правосвідомість спеціальної групи людей, які професійно займаються юридичною діяльністю в межах компетенції ОВС, що формується внаслідок спеціальної освітньої підготовки і практичної діяльності та характеризується єдністю соціальних задач, форм і методів професійної діяльності [303, с. 27]».

Щодо змісту фахової правосвідомості співробітника міліції, то з цього приводу В.Темченко пише: «Діяльність у правовій сфері в межах установленної законом компетенції створює спільність професійно-етичних і правових поглядів, соціально-психологічних установок реалізації норм права,

усієї практичної діяльності, а також визначає для цієї професійної спільності систему специфічних правових знань, оцінок, теорій, уявлень, почуттів, традицій і навичок, стереотипів, установок, ціннісних орієнтацій, що і складає зміст фахової правосвідомості співробітників міліції, і, водночас, визначає специфіку правосвідомості різноманітних груп середовища міліції [303, с. 27]». Згідно думки В.Темченко, в основі фахової правосвідомості співробітників міліції лежить діяльнісне професійно-правове буття, що знаходиться в практичній площині і в якому знаходить свою реалізацію певна теоретична та практична юридична підготовка [303, с. 28].

Продовжуючи розкривати специфіку правової освіти майбутніх працівників правоохоронних органів, корисним буде розкрити систему обов'язків, що складають основу їх подальшої професійної діяльності, де й буде актуалізуватись організаційна свідомість. Зокрема, вважається: «Юридичний обов'язок – це система правових принципів, які використовує юрист під час розгляду юридичних фактів із твердим переконанням у необхідності покарання винуватої особи одночасно з проявом милосердя... Службовий обов'язок для працівника правоохоронних органів – це система його обов'язкових, самостійних і правових дій у різних соціальних явищах, пов'язаних з моральною свідомістю, чуйністю і великою внутрішньою потребою служіння суспільству. Виконання службового обов'язку не обмежує працівника, а навпаки, розвиває його ініціативу, творчість... Моральний обов'язок – це система моральних принципів, які відображені у вимогах до впровадження в життя юридичних норм через призму особистих якостей юриста, моральної свідомості... Державний обов'язок – це система принципів влади, які відображені у вимогах до працівників правоохоронних органів, як представників виконавчої влади для реалізації законів та інших законодавчих актів з питань правоохоронної діяльності [330, с. 58-59]».

Студенти медичного напрямку.

Розглядаючи вплив правової освіти на формування організаційної свідомості студента-медика, вважаємо за доцільне зауважити, що ефективність діяльності медичних закладів не тільки залежить від професійного рівня медичних і фармацевтичних працівників, матеріальної оснащеності, а й від рівня їх правових знань, свідомості та культури. По перше, відмітимо, що чим вище рівень правової свідомості медичного працівника, тим реальніше забезпечується конституційне право громадян на охорону здоров'я. По друге, у своїй повсякденній діяльності медичний працівник повинен керуватися сприйнятим та глибоко усвідомленим правовим змістом низки таких понять як «біоетика», «евтаназія», «лікарська таємниця» тощо, а підвищення рівня правової свідомості медичного працівника дозволяє збільшити ефективність і якість надання лікувально-діагностичної допомоги, а також слугує профілактикою попередження лікарських помилок, професійної халатності та злочинності.

На підтвердження нашої думки стосовно необхідності глибоко розуміти правовий зміст медичної діяльності працівниками, спробуємо коротко охарактеризувати сучасний стан проблематики біоетики. О.Кашинцева пише: «Основним принципом права біоетики, закріпленим в усіх міжнародно-правових актах у сфері захисту прав людини, є принцип пріоритету інтересів однієї людини над інтересами суспільства. Варто зазначити, що цей принцип у праві біоетики запозичений з інших галузей права, зокрема, він є основоположним у сфері захисту прав людини. Враховуючи особливості предмету права біоетики, згаданий принцип віднайшов своє логічне продовження в принципі недоторканості біологічної цілісності людини, зміст якого розкривається тріадою: 1) недоторканності тілесної цілісності людини; 2) недоторканності генетичного матеріалу людини; 3) недоторканності ментальної цілісності людини [158, с. 203]», а правовий статус біоетичної проблематики зафіксований низкою міжнародно-правових актів (Гельсінська декларація «Рекомендації для лікарів, які

здійснюють біомедичні дослідження на людині» 1964 р., Міжнародна декларація про генетичні дані людини 2003 р., Загальна декларація про геном людини та права людини 1997 р. тощо) [158, с. 203].

Закономірно виникає питання, чи дійсно кожен працівник сфери охорони здоров'я відповідально ставиться до дотримання важливих правових нормативів, а також, якщо йти в наших роздумах далі, то який характер більше носить ця проблема – етичний, як питання про вади в ціннісній картині особистості медичного працівника, чи освітній, коли процес медичної освіти свідомо чи несвідомо дистанціюється від глибшого вивчення правових підвалин професійної діяльності медиків?

Охорона здоров'я громадян, медицина і фармація є саме тими галузями суспільного життя, які гостро потребують чіткого правового регулювання, державного і громадського контролю, бо в руках працівника медичної сфери в процесі здійснення ним повсякденної професійної діяльності знаходиться найвища цінність цивілізованого суспільства – людське життя. Дійсно, незважаючи на високу мету при наданні медичної допомоги та лікування захворювань, завжди є небезпека зловживань та негативних тенденцій. Тож правосвідомість в повсякденній професійній діяльності працівника медичної сфери виконує вагомую роль регулятора поведінки.

За думкою З.Гладун, на сьогодні в сфері правової підготовки медпрацівників склалася ситуація, що вимагає впровадження дієвих інструментів підвищення рівня правових знань працівників: «Професійна правова підготовка і культура працівників охорони здоров'я повинна бути вищою за правову освіту і культуру громадян, що звертаються за медичною допомогою. Час, коли до медичного працівника, а, особливо, до лікаря зверталась малограмотна людина і дивилась на нього як мінімум, як на представника Бога на землі, давно минули. Пацієнти стали значно освіченіші, завдяки масовій освіті та Інтернету їх ставлення до медиків суттєво змінилося. Тепер у пацієнта є можливість перепроверити рішення лікаря, що

його лікує, звернувшись в іншу лікарню чи поліклініку, а також здобути дані про його професійний досвід і рівень майстерності. Та й відношення медиків до своїх пацієнтів також змінилося – вони стали більш обережними у своїх рішеннях і діях... Але і сьогодні рівень правових знань у осіб медичного персоналу вкрай низький, а правова підготовка фахівців цієї сфери, як найважливіша складова частина загальної професійної підготовки медиків, знаходиться в незадовільному стані. В цілому дані як юридичної, так і медичної науки та практики переконливо свідчать: чим вищий рівень правової культури медиків, тим краще виконуються ними професійні обов'язки, тим вища якість і ефективність медичної допомоги населенню [85, с. 44-45]». Наведена теза слугує підтвердженням нашої думки щодо існування продуктивного зв'язку між отриманням правових знань та їх змістовною регуляцією професійної діяльності особистості.

В цьому ж дослідженні зазначається: «Одним із напрямків поліпшення правової підготовки медиків було б запровадження у вищих медичних закладах викладання спеціальної навчальної дисципліни «Медичне право», яка передбачала б ознайомлення майбутніх медиків із правовими питаннями їх професійної діяльності та вивчення ними окремих галузей та інститутів права, норми яких безпосередньо чи опосередковано стосуються їх майбутньої професії. Однак, на жаль, справа ця, незважаючи на певні зусилля з боку окремих ентузіастів цієї ідеї, далі окремих розмов і резолюцій, не рухається [85, с. 47]».

Це ще раз дає нам підстави звернути увагу на недостатню гнучкість правової освіти у вищих навчальних закладах неюридичного профілю, коли зміст та методика викладання не враховує специфіки професії, яку отримує студент. А за словами дослідниці О.Кашинцевої, одним із пріоритетних напрямків покращення ситуації з недостатнім рівнем правосвідомості медичних працівників на базі вищих навчальних закладів, є формування відповідного науково-педагогічного потенціалу для забезпечення викладання

таких дисциплін, як «Право біоетики», «Правове регулювання відносин у сфері охорони здоров'я», «Особливості укладання договорів в сфері надання медичних послуг», «Страхова діяльність в сфері медицини» тощо [158, с. 207].

Наведені в даному підрозділі факти свідчать, що однією з необхідних умов становлення професіоналізму студентів, є формування в них організаційної свідомості особистості під впливом правової освіти. Разом із тим, нами зазначалося, що важливу роль в цих процесах займає розвиток активності особистості, який є необхідною передумовою формування організаційної свідомості. Слід зазначити, що даний процес є надзвичайно важливим та складним одночасно, адже жоден освітній стандарт, жоден контроль з боку державних органів не дозволяє сам по собі забезпечити оптимальну взаємодію процесів навчання та виховання.

3.3. Освіта протягом життя у дискурсі організаційно-правового зростання фахівця (перепідготовка, підвищення кваліфікації, курсове навчання)

У попередніх підрозділах нами був досліджений вплив правової освіти в навчальних закладах на динаміку формування організаційної свідомості особистості. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що якісне перетворення норм права у звичку суворого дотримання закону ґрунтується на свідомому прагненні людини до самовдосконалення. Якісним доповненням до академічного вивчення права без сумніву є правова самоосвіта як засіб задоволення потягу до вдосконалення своїх знань в правовій сфері. Добровільне вивчення джерел юридичної літератури, засвоєння механізмів впливу норм права на поведінку та діяльність особистості, розуміння необхідності правового регулювання суспільних

відносин (трудових, сімейних, господарських тощо) сприяє самовдосконаленню особистості, підвищенню її потенціалу як активного члена сучасного українського суспільства.

Враховуючи потребу суспільства у високоосвічених та творчих юристах, необхідність більш раннього вступу до професійного трудового життя, орієнтацію суспільства на всебічний розвиток особистості, підвищення якості підготовки юристів, розробка проблематики самоосвіти правників набуває актуальності та соціального значення. В контексті ж нашого дослідження, дослідивши зміст самоосвітніх процесів набуття правових знань, буде зроблена спроба виявити зв'язок між цими процесами та динамікою формування організаційної свідомості особистості.

Важливо відмітити факт, що важливість ідеї правової самоосвіти в процесах становлення особистості в цілому, та розвиненого громадянина своєї держави, імпліцитно містилась у творах багатьох філософів з часів давнини. Генеза ідей правового самовиховання досліджена В.Осташовою, зокрема, стосовно періоду давньогрецької філософії вона пише: «Ще вчення Демокрита базувалося на повазі до законів та самовдосконаленні... До проблеми правового самовиховання звертались Сократ, Платон, Аристотель. Зокрема, Платон наголошував на необхідності правової самоосвіти після шкільного навчання [240, с. 77]». Пізніше, за часів Нового часу, за В.Осташовою, філософські ідеї Д.Локка привнесли нового змісту до розуміння процесів правового самовиховання, коли керуючись набутим досвідом, діючи за власним розумінням, людина повинна розвивати та вдосконалювати свою здатність чинити у відповідності з моральними та правовими нормами [240, с. 77]. Докладний аналіз становлення категорії «правова самоосвіта» не входить до задач, які поставлені перед нами в даному дослідженні, проте хоча б часткова історична ретроспектива дозволяє нам стверджувати факт опосередкованого усвідомлення важливості

правового самовдосконалення для розвитку особистості видатними теоретиками.

Ідея безперервності освіти намагається врахувати дві суспільні тенденції, які набули великої актуальності в сучасних умовах розвитку суспільства, а саме: мінливий характер оточуючої нас реальності (від технічної до соціальної), а також фундаментальну рису людства у постійному прагненні людини до самовизначення в суспільстві, пошуку істини, прямування за зростаючими потребами тощо. Підтримка об'єктивного ставлення до оточуючого нас світу та безперервне вдосконалення своїх професійних та особистісних навичок стало можливим завдяки ствердженню ідеї безперервності освіти та актуалізації ідеї післядипломної підготовки. Усвідомлення людиною проблемної ситуації в процесі правового самовиховання шляхом оголення протиріччя між юридичними знаннями та недоліками правосвідомості дозволяє створити мотиви до мисленнєвої діяльності, спрямованої на пошук істини. Цей процес пов'язаний із подоланням труднощів, проте самостійний пошук істини та кінцевий результат стимулюють відчуття сенсу, емоційний інтерес до поглиблення правових знань, до подальшого їх раціонального використання в юридичній практиці тощо.

Сучасна наука наголошує на необхідності підтримки ідей самоосвіти, а також самоосвіти як складової безперервної освіти, спираючись на передовий Європейський досвід. Зокрема, дослідниця Л.Зязюн в монографії «Саморозвиток особистості в освітній системі Франції» [140] наголошує на необхідності соціальної підтримки самоосвіти, адже: «З одного боку, помітне зростання її впливових можливостей на:

- зростання культурного рівня розвитку людини;
- зростання енергетичних можливостей самої людини впливати духовно (завдяки знанням) і фізично на примноження матеріальних і духовних цінностей;

- примноження можливостей інформації та комунікації;
- зростання вільного часу людини, особливо для самостійної навчальної роботи.

З іншого боку, безперервний вплив на науковий і технічний прогрес з постійним удосконаленням способів життя і праці при умові безперервності освіти [140, с. 33]».

В сучасній науковій думці існують кілька підходів до розуміння феномену самоосвіти, розкрити які нам необхідно для проведення подальшого дослідження специфіки правової самоосвіти. Зокрема, «Енциклопедія освіти» тлумачить її наступним чином: «Самоосвіта – самостійна пізнавальна діяльність людини, спрямована на досягнення певних особистісно значущих освітніх цілей: задоволення загальнокультурних запитів; пізнавальних інтересів у будь-якій сфері діяльності; підвищення професійної кваліфікації тощо. Самоосвіта є умовою розвитку, самоствердження та самореалізації особистості і складовою навчання її протягом життя. Вибір індивідуальної траєкторії або програми самоосвіти є прерогативою особистості, тому вона регулюється особисто суб'єктом освітньої діяльності... Джерела самоосвіти: вивчення літератури (навчальної, науково-популярної, наукової, художньої), ознайомлення із засобами інформації (газетами, журналами, радіо- і телепередачами), прослуховування публічних лекцій, відвідування музеїв, виставок, театрів, консультації фахівців, використання Інтернет-інформації тощо. Самоосвіта нерозривно пов'язана із самовихованням, оскільки вона сприяє виробленню у людини цілеспрямованості, волі в досягненні мети [358, с. 798-799]». Таке визначення розкриває самоосвіту як процес, що не контролюється навчальним закладом та є актуалізацію особистісних мотивів людини, її потягу до самовдосконалення.

В нашому дослідженні організаційна свідомість розуміється як певний стан зрілості особистості, коли її знання та навички дозволяють їй свідомо

контролювати процеси діяльності, що відбуваються у її повсякденному житті. Досягнення цього стану, на думку Н.Головки, вимагається для «...здійснення правового самовиховання, адже воно можливе тільки тоді, коли суб'єкт самовиховання має рівень розвитку, коли він підготовлений завдяки обставинам життя та цілеспрямованому освітньому впливу [87, с. 44]». Н.Головка зазначає, що: «Людина прагне самостійно виробити в собі потребу діяти відповідно до норма права, гартувати свою волю, оцінювати свою поведінку на підставі нормативно закріплених вимог...Потреба у самовихованні є найвищою формою розвитку особистості [87, с. 44]». Наведені ідеї дають нам змогу висувати тезу щодо взаємообумовленості процесів правової самоосвіти та динаміки формування організаційної свідомості особистості.

Разом із тим, слід враховувати, що механізми правового виховання вимагають не одностороннього впливу системи що виховує на систему, яка виховується, а потребує активного включення системи, на яку здійснюється виховний вплив. Мова йде про те, що особистість в процесі відносин із іншими людьми та соціальними інститутами, в динаміці своїх вчинків, активно впливає на процеси свого правового виховання. Інтенсивність становлення правосвідомості, на нашу думку, залежить як від характеру впливу соціального середовища та соціальних інститутів, так і від власної активності особистості. Ми вважаємо, що значне, якщо не вирішальне місце в процесі правового виховання особистості, займає самовиховання. Правове самовиховання потребує свідомого засвоєння, закріплення та розвитку індивідом принципів права і моралі, цінностей, соціальних та правових норм поведінки аби встояти перед зовнішніми негативними впливами шляхом свідомого перетворення особистості, розвитку позитивних та подоланні негативних (або навіть асоціальних) рис.

З цього приводу М.Цимбалюк у своєму дисертаційному дослідженні пише: «Виховання може бути успішним за умови гармонічного поєднання

впливу соціального середовища, вихователя і активної участі в цьому процесі самої людини. Це означає, що освоєння людиною правових цінностей та юридичного досвіду в цілому неможливе без власних зусиль людини, без її власного бажання... Правове самовиховання передбачає засвоєння, розвиток, закріплення провідних загальнолюдських цінностей, вимог природного права, захисту прав людини, правових норм поведінки, знання існуючого законодавства, що спрямовані на неприйняття протиправної поведінки [344, с. 55]».

Погоджуємося з М.Цимбалюком в думці, що правове самовиховання не є пасивним спогляданням. По цьому приводу М.Цимбалюк зазначає, що правове самовиховання є «...активною діяльністю людини, яке можна вважати успішним, якщо воно пробуджує власні сили людини, її активність, бажання долати внутрішню неузгодженість, вести боротьбу з власними недоліками, жити відповідно до демократичних принципів, загальнолюдських цінностей, чинного законодавства, поважаючи права людини тощо [344, с. 55-56]».

Як ми зазначили вище, формування та розвиток правосвідомості залежить не тільки від правового виховання, різних впливів макро- та мікросередовища, але й від правового самовиховання. Самостійний розвиток індивідом своєї правосвідомості не тільки підвищує розуміння людиною законів існування громадянського суспільства та правової держави, але й підвищує потенціал кожного члена суспільства як учасника процесу розбудови такого суспільства. Висока правова освіченість кожного пересічного громадянина є потужною силою економічного зростання в державі, збереження єдиного соціокультурного простору держави, подолання проявів етнічної напруженості та соціальних конфліктів тощо.

Поряд із цим, в процесі реформування української вищої освіти та приєднанням до Болонського процесу, самоосвіті надано статус невід'ємної частини навчального процесу у вищих навчальних закладах, без усякого

перебільшення – фундаментальною складовою освітнього процесу. Зокрема, «Програма проведення педагогічного експерименту щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації» (затверджена наказом МОН України від 23.01.2004 р. № 48) актуалізувала активну самостійно-творчу пізнавальну діяльність студента в процесі навчання. Реформа освіти сприяє утвердженню в освітній практиці такого явища, як «безперервна освіта» (або освіта протягом життя).

Корисним вважаємо навести думку В.Андрущенка, який стверджує, що сьогодні одне з головних завдань освіти – формувати вміння вчитись, пише: «Важливим сьогодні є не тільки вміння оперувати власними знаннями, а й бути готовим змінюватись та пристосовуватись до нових потреб ринку праці, оперувати та управляти інформацією, активно діяти, швидко приймати рішення, навчатись впродовж життя [12, с. 8]».

При цьому, викладач постає активним учасником-координатором самоосвітніх процесів у навчанні. Зокрема, посередництво педагога має місце у самоосвіті завдяки його роботі у підготовці «досьє самоосвіти», тому суб'єкт самоосвіти опосередкований педагогічною дією завдяки цьому досьє, коли втручання педагога, з одного боку, обмежує автономію студента, проте дозволяє «автономну працю» в межах більш стандартизованої самоосвіти [140, с. 51]. Разом із тим, на думку Л.Зазюн, викладач виконує функцію консультанта-помічника, який допомагає студентам визначити і конкретизувати їхні цілі, організувати доступ кожного студента до джерел навчання, бути зразком до наслідування в інтелектуальному відношенні та фактором стабілізації клімату творчості та доброзичливості в студентському колективі тощо [140].

«Соціально-педагогічний словник» містить визначення безперервної освіти коли вона розуміється як принцип організації освіти, що поєднує усі її щаблі й види. Мається на увазі: дошкільна, шкільна, професійна та

післядипломна – підвищення кваліфікації і перепідготовка [291, с. 166-167]». Безперервна освіта – це цілісна система, яка забезпечує можливість відновлення та поповнення знань і навичок протягом усього життя людини – від раннього дитинства до старості. Завдяки явищу самоосвіти як ланки, що пов’язує ступені організованого навчання, освітній процес отримує цілісний, безперервний характер. Розкриваючи зв’язок між організаційною свідомістю особистості та безперервною освітою, слід зазначити, що безперервна освіта є не суто механічним рухом між освітніми щаблями, починаючи зі шкільної лави, а є гармонійним процесом якісного оновлення особистості, розкриття її індивідуальних здібностей та професійного розвитку шляхом створення належних умов для задоволення пізнавальних, загальноосвітніх, культурних потреб людини протягом життя.

Із набуттям популярності концепції безперервної освіти, виникає необхідність перегляду деяких методологічних принципів викладання матеріалу. Зокрема, задача кожного викладача – не просто видати студентам певний об’єм інформації, а навчити їх ефективно працювати з нею, робити висновки та застосовувати отримані знання в практичній площині, прививати студентам бажання працювати над собою, постійно вдосконалюватись, займатись саморозвитком. Адже існує думка, що в умовах сучасного суспільства кількість інформації подвоюється кожні 7-10 років, а юридична професія як ніяка інша відчуває вплив цієї обставини, а, отже, й професійна підготовка кожного юриста повинна враховувати факт необхідності постійного професійного самовдосконалення для актуалізації правових знань та навичок.

Проте, сучасний студент-юрист часто не вміє самостійно здобувати знання, а розраховує на те, що викладач «розжує» необхідний набір знань, а враховуючи те, що навчання на юридичних факультетах та в юридичних вищих навчальних закладах сьогодні в більшості випадків здійснюється на комерційній основі, то й поставить необхідну оцінку на екзамені. Тому

доречним виглядає перенос акценту з пріоритету діяльності викладача на самостійну пізнавальну діяльність студента, на створення в нього позитивно-емоційного відношення до навчального процесу. А це, з свого боку, вимагає поглиблення орієнтації на активні методи оволодіння правовими знаннями, розвиток творчих здібностей майбутній юристів, перехід від поточного до індивідуалізованого навчання з урахуванням потреб та здатностей особистості. Важливо з перших семестрів сформувати у студента індивідуальний стиль роботи, породжений потягом до самовдосконалення та розкриття своєї індивідуальності як основи для реалізації ідеї безперервної освіти.

З очевидністю можна стверджувати, що сучасному українському суспільству потрібні високоосвічені, високоморальні, ініціативні юристи, які вміють приймати самостійні рішення в ситуації вибору, здатні до конструктивного правового співробітництва та володіють мобільністю, динамізмом, готовністю до законотворчої та правозастосовної взаємодії, які мають почуття відповідальності за долю нашої молоді держави. Система освіти, разом із впровадженням нових стандартів освіти та приєднанням до Болонського процесу, актуалізує процеси самоосвіти та самостійної роботи студентів. Зокрема, у статті 46 Закону України «Про вищу освіту» визначена необхідність та основні характеристики самоосвітньої діяльності громадян під час навчання у вищих закладах освіти, а також після закінчення навчального закладу.

При цьому, вважаємо за необхідне чіткіше визначити, в якому сенсі в нашому дослідженні буде розумітись самоосвіта. Вважаємо за необхідне відмежувати поняття «самоосвіта» від близьких йому понять (саморегуляція, самоорганізація тощо), акцентуючи увагу на тому, що самоосвіта є динамічним процесом зміни компетентісного наповнення особистості, перебудови особистості як результату свідомих зусиль над собою.

На нашу думку, правова самоосвіта є важливим інструментом у формуванні та розвитку особистості, який супроводжується засвоєнням та переосмисленням правової інформації, підвищенням загального рівня освіти та культури, покращенням здатності до самоконтролю та саморегуляції. Перенос акценту на самоосвіту, актуалізацію особистісного моменту в правовій освітній діяльності людини є вимогою нашого часу. Сутність її полягає в тому, щоб особистість самостійно формувала, створювала себе, використовуючи інституціональні форми правової освіти як інструмент самореалізації, самоактуалізації, самовдосконалення. Тому необхідне усвідомлення особистістю особливої ролі правової самоосвіти, яка є системоутворюючим фактором правового освітнього простору.

Не викликає сумнівів актуальність правової самоосвіти як інструменту підтримання та підвищення рівня професіоналізму юристів в умовах повсякденних змін у сучасному вітчизняному законодавстві, коли вони не завжди носять послідовний та системний характер. Стосовно методики здійснення правової самоосвіти, П.Макушев пише: «За сучасних умов існує потреба не лише в цілеспрямованій систематичній правовиховній роботі, а і самовиховній роботі кожного юриста. Для такої роботи краще застосовувати таку цілісну систему методів самовиховання:

- самопізнання є важливим кроком на шляху до самовдосконалення (слід вивчити свої особисті якості, характер, темперамент, пам'ять щоб аналізувати результати своєї діяльності);
- самооцінка визначається через світогляд, ідеали, рівень розвитку особистості та є результатом порівняння себе з певними ідеалами;
- самопорівняння як різновид самооцінки, яке визначається через порівняння себе з іншими, запозичуючи в оточуючих осіб та відомих фахівців (юристів, політичних діячів) позитивний досвід;
- самообов'язковість – це внутрішня вимога до самого себе, до своєї поведінки. Вона є внутрішнім переконанням;

- самовправа заснована на формуванні стійких навичок поведінки як в практичній юридичній, так і в побутовій діяльності;
- вольове зусилля спрямоване на подолання труднощів, що не сприяють дотриманню вимог законів тощо. Але його не можна часто використовувати як основний засіб.

Крім вищезазначених методів самовиховання можна використовувати й інші: самоконтроль, самозвіт, самозаохочування [212, с. 159]». На думку П.Макушева, складання особистих правил та визначення власної лінії поведінки при зростанні рівня усвідомлення правового самовиховання «...сприятиме підвищенню якості засвоєння правового матеріалу та сприятиме подоланню ситуативного характеру програми самовиховання [212, с. 159-160]».

Для проведення дослідження зв'язку між динамікою розвитку організаційної свідомості під впливом правової самоосвіти, за необхідне вважаємо врахувати думку дослідника М.Городиського, який стверджує, що «...саморозвиток є найвища мета навчання, а вироблення потреби у саморозвитку є запорукою успіху у професійній діяльності людини, тому що тільки постійно самовдосконалюючись у особистісному і професійному планах, майбутній фахівець може досягти вершин правової культури у своїй професійній діяльності [92, с. 66]». До того ж, проблема самоосвіти студента-юриста набуває актуальності в зв'язку з активним та не завжди послідовним законотворчим процесом, частими внесеннями змін, коли майбутньому юристу необхідно постійно слідкувати за оновленнями, читати спеціалізовану літературу.

На нашу думку, фактор престижності юридичної професії із необхідністю висуває до юристів високі вимоги щодо рівня знань та навичок, актуалізуючи самоосвітні процеси. Зокрема, на думку А.Романової, престижність юридичної професії нерозривно пов'язана з моральним способом її прояву. А.Романова наголошує, що престижність юридичної

професії проявляється у «...почуттях першочерговості, гордості за свою працю та успіхи, досягнуті в ній і всією своєю поведінкою юристи мають стверджувати повагу до правничої професії, а постійне самовдосконалення, підвищення освітнього рівня і кваліфікації є моральним обов'язком кожного юриста [268, с. 453-454]».

Спрямованість людини до розвитку своєї правосвідомості є підтвердженням того факту, що правове самовиховання необхідно сприймати як елемент комплексного процесу самовиховання особистості в цілому. Д.Тихоміров пише з цього приводу: «Правове самовиховання починається на базі досягнення розвитку особистості загальним та правовим вихованням. Природно, що сам процес свідомого правового самовиховання починається набагато пізніше, аніж виховання. Виховання людини починається з моменту його народження, а плідний процес правового виховання – звичайно з 15-16 років [312, с. 20]». Як бачимо, правова освіта та правова самоосвіта складають комплексне явище по формуванню правосвідомості молоді.

До того ж, слід врахувати, що психологія юнацтва має низку рис, подолання яких є однією з задач правової освіти та самоосвіти. Мова йде про такі установки, як нігілістичне ставлення особистості до оточуючої її дійсності, рішучість відстоювати свої переконання як істину у першій інстанції, скептичне ставлення щодо суспільних ідей та положень, невизначеність світоглядних орієнтирів та сенсу життя тощо.

Для подальшого проведення нашого дослідження вважається за необхідне також визначитись, що являє собою поняття «самоосвіта» в сучасному науковому дискурсі. Найбільш близьким за змістом до нашої проблематики вважаємо підхід, коли самоосвіту розуміють як «...самостійну системоутворюючу індивідуально-особистісну діяльність людини, яка спрямована на задоволення потреб її ідентифікації, соціалізації, самореалізації і самовдосконалення для досягнення життєвих цілей [95, с. 63]».

На думку І.Грабовець, правова самоосвіта особистості, як і самоосвіта в цілому, має трьохфазну структуру [95, с. 71-72]:

Перша фаза – актуалізація необхідності у нових знаннях, що пов'язані з постійною інформатизацією соціуму (усвідомлення нових вимог суспільства, обсягу професійних знань), розкриття своєї здатності до самоосвіти;

Друга фаза – саморефлексивне індивідуалізоване знання (розв'язання протиріччя «стати, як усі» та «знати більше, ніж всі»), пошук особистісної професійної самореалізації;

Третя фаза – інтеграція отриманого знання до професійної діяльності, яке має тенденцію до переростання самоосвіти у стійку потребу.

Питання полягає в тому, щоб вміло координувати та спрямовувати усі структури освіти як соціального інституту, всі його елементи та соціальну політику державних структур на те, щоб вони підвищували ефективність процесу самоосвіти в цілому, та правової самоосвіти зокрема. Критерієм ефективності та результатом цих зрушень повинен стати новий тип людини з високим рівнем організаційної свідомості. Самоосвіта студента-юриста вимагає присутності безпосереднього особистого інтересу в органічному поєднанні із самостійністю вивчення матеріалу.

Під правовим самовихованням з контексті нашого дослідження слід вважати «цілеспрямовану, систематичну діяльність особи з оволодіння правовими знаннями, формування позитивних правових мотивів і настанов, навичок правомірної поведінки, яка полягає у самостійних зусиллях, спрямованих на вироблення звички і внутрішньої потреби до правомірної поведінки [45, с. 136]». В ході правового самовиховання людина має широкі можливості до глибшого пізнання сутнісних вимог норм права, розуміння їх цілей та задач як відображення гуманістичних принципів, формуючи почуття поваги до закону, а яке є основою законотворчої діяльності.

Правова самоосвіта в умовах сучасного суспільства виходить з принципу, щоб кожний студент мав можливість доступу до джерел правової

інформації та вмів ними користуватись, оцінювати та обробляти з різних позицій, аналізувати, обробляти та використовувати статистичну правову інформацію. В сучасних умовах, наприклад, існує можливість залучення потенціалу ресурсів глобальної мережі Інтернет, яка формує здатність майбутнього юриста вести самостійний інформаційний пошук, вміння конспектувати, організовувати свій час.

До того ж, не є секретом, що правові дисципліни в навчальних закладах дають учню або студенту лише основи українського права, що в дійсності не забезпечує повсякденних запитів людини з активною життєвою позицією, та породжує життєву необхідність постійного вдосконалення правових знань. Усвідомлюючи користь норм права в плані впорядкування поведінки та діяльності людини, аналізу своєї поведінки, людина формує в своїй свідомості правові почуття особистісної відповідальності за виконання вимог законів. Суспільству майбутнього потрібні люди з творчою ініціативою та актуальними знаннями, гнучкістю мислення, та високим потенціалом до адаптації в умовах повсякденних змін, що керуються високими моральними принципами, почуттям особистісної відповідальності та поваги до букви закону.

В сучасному суспільстві правове самовиховання є відображенням нагальної потреби до самовдосконалення. Звертаючись до психологічних аспектів потреби у самовдосконаленні, відмітимо, що будь-яка людина усвідомлює свою індивідуальність та бажає подобатись оточуючим, виділятися на фоні інших, що об'єктивно призводить до необхідності самовдосконалення зовнішніх, фізичних, професійних, культурних та правових якостей. Акцентуючи увагу на важливості самоосвітніх процесів для професійного розвитку особистості, зазначимо, що сьогодні як одну з тенденцій можна сприймати перехід від кваліфікаційної до компетентносної моделі фахівця. Розуміючи кваліфікацію як функціональну відповідність вимог професії та мети освіти, а компетенцію як єдність професійних та

позапрофесійних знань, навичок, настанов і цінностей, зазначимо, що конкурентоздатність фахівця визначається не стільки сумою набутих ним у навчальних закладах професійних знань та умінь, скільки набором компетенцій, які характеризують різноманітну, значно ширшу реалізаційну здатність особистості у соціумі. На нашу думку, парадигмальний зсув в бік компетентісної моделі, є одним із факторів, які актуалізують дослідження проблематики організаційної свідомості. Як ми вже зазначали, сутність компетентісного підходу полягає у тому, що головним результатом навчання є здатність і готовність людини до ефективної діяльності у різних соціально-значущих ситуаціях, а не окремі знання та навички, а це, в свою чергу, підкреслює евристичний потенціал дослідження проблематики організаційної свідомості.

До того ж, як вважає дослідниця В.Савищенко, професійна компетентність юриста не має вузькопрофесійних меж, оскільки від нього вимагається постійне осмислення розмаїття правових, соціальних, педагогічних, психологічних та інших проблем, а тому це явище потребує «...постійного формування та розвитку, оскільки є динамічним особистісним утворенням, а його змістовне наповнення і якісний рівень залежать від багатьох факторів: розвитку суспільства, права, моралі, освіти, культури тощо [270, с. 144]». А отже, підтримання належного рівня правової компетентності можливе шляхом постійного самовдосконалення, розвитку своїх професійних та особистих якостей.

З цього приводу корисним вважається навести думку Л.Зязюн стосовно того, що являє собою зміст самоосвітніх процесів: «Самоосвіта схематично виглядає так: рефлексія – досвід – усвідомлення – рефлексія. Це один з виявів свідомості, що є ретроактивним (зворотнім) за дією. Це рефлексії над власними знаннями, тими, якими оперує суб'єкт, реапруюючи власний життєвий досвід [140, с. 24]».

Правова самоосвіта як засіб формування організаційної свідомості може бути більш якісно проаналізований, якщо ми звернемося до мотиваційного змісту цього процесу. В сучасній науковій думці виділяють три групи цілей самоосвітнього процесу [95, с. 73]: 1) самоосвіта заради процесу освіти, збагачення знаннями, тобто заради підтвердження своєї професійної кваліфікації, розширення кола зору, формування наукового світогляду; 2) самоосвіта заради зміни соціального статусу (позиції) в суспільстві чи соціальній групі (самоосвіта заради кар'єри, влади, досягнення високого матеріального достатку); 3) самоосвіта через необхідність ресоціалізації (необхідність зміни професії, самоствердження, оновлення професійних та самоосвітніх знань).

Важко не погодитись, що для того, щоб самоосвіта стала необхідною сферою буття особистості, необхідне чітке усвідомлення нею двох факторів мотиваційного підґрунтя:

1) Зовнішнього: підвищення вимог до професійних навичок, конкуренція на ринку праці тощо

2) Внутрішнього: прагнення до саморозвитку, актуалізація потягу до професійної творчості, необхідність визнання оточуючими життєвих досягнень тощо.

Саме ці фактори спонукають особистість до самоосвітньої діяльності, усвідомлення перспективності свого життєвого шляху як результату постійного самовдосконалення. Досліджуючи правову самоосвіту крізь призму організаційної свідомості особистості, слід звернути увагу на те, що поширення правових самоосвітніх процесів впливає не тільки на успішність конкретного індивіду, а може слугувати чинником розвитку спільноти, організації, або навіть суспільства взагалі.

Самоосвітній аспект професійного розвитку працівників органів внутрішніх справ (ОВС) також можна розкрити через аналіз феномену самоосвітньої компетенції, який корелює, на нашу думку, з таким поняттям,

як «організаційна свідомість». В сучасній науці самоосвітня компетенція працівників ОВС розуміється як інтегрована якість особистості, що характеризується наявністю структурованих професійних знань, спеціальних умінь та навичок, мотивів, інтересу до самовдосконалення, самостійної підготовки, спрямованості на безперервну професійну освіту та ціннісних орієнтацій, які надають їй змогу успішно вирішувати питання власної самореалізації, самовиховання, саморозвитку [221].

При цьому, структура самоосвітньої компетенції працівника міліції, на думку В.Монастирського, утворена єдністю таких компонентів [221]:

- сформованість установки на соціальну відповідальність особистості перед собою, суспільством за свій рівень професійної (фахової) підготовки;
- розуміння власних потреб на підставі самоаналізу, рефлексії, самоврачування сильних та слабких сторін своєї професійної діяльності;
- відповідальність за організацію власної самостійної підготовки (самонавчання);
- мотивованість на постійний саморозвиток, самовдосконалення;
- уміння здобувати знання шляхом колективної діяльності, прийняття рішення на основі співробітництва;
- уміння розробляти та виконувати програми саморозвитку з врахуванням власних потреб і потреб суспільства;
- наявність інформаційної культури як уміння орієнтуватися в інформаційних потоках: відбирати, обробляти та продуктивно використовувати потрібну інформацію;
- гнучкість застосування знань, умінь і навичок в умовах нестандартних ситуацій на основі самостійно здобутих знань;
- уміння вдосконалювати власні результати, отримані під час самостійної підготовки (самоосвіти).

Наведені В.Монастирським риси самоосвітньої компетенції дозволяють нам висунути тезу, що формування самоосвітньої компетенції є необхідної

передумовою розвитку організаційної свідомості. Ще одним аргументом на користь нашої тези слугує той факт, що функції самоосвіти працівників міліції, які можна екстраполювати на процеси правової самоосвіти в цілому, мають схожі ознаки із функціями організаційної свідомості. До функцій самоосвіти працівників міліції В.Монастирський зокрема відносить [221]:

- пізнавальну: засвоєння, поповнення і поглиблення систематизованих знань;
- самоосвітню: формування професійних умінь та навичок, самостійного їх оновлення і творчого застосування;
- прогнозувальну: уміння вчасно передбачати й оцінювати як можливий результат, так і саме виконання самостійної навчальної роботи;
- корегуючу: уміння вчасно корегувати свою самоосвітню діяльність;
- виховну: формування самостійності як риси характеру.

Погодимось із думкою В.Монастирського, що становлення особистості працівника ОВС є неможливим без активної, цілеспрямованої, наполегливої роботи щодо саморозвитку, самовдосконалення особистих якостей, забезпечення педагогічних умов розвитку особистості, удосконалення її інтелектуальних і духовних характеристик, формування спеціальних навичок та вмінь, які є необхідною умовою набуття професійної компетентності правоохоронця [221].

Щоденне збільшення обсягу інформації, яке властиве інформаційному суспільству, закономірно спостерігається і у правовій сфері, висуваючи як необхідність вимогу щодо підтримання у сучасного юриста актуальної інформації стосовно змісту правових знань. Людина, яка намагається якісно здійснювати свою професійну, а особливо юридичну діяльність, не може не враховувати ці вимоги, бо у іншому випадку вона неминуче вступає у конфлікт із суспільством через незнання або недостатнє розуміння сутності щоденних змін, що може стати великою перепоною на шляху творчої та активної діяльності людини. Саме тому, час від часу, виникає новий цикл

правового самовиховання, який потребує охоплення людиною певного обсягу актуальних юридичних знань, які сприятимуть в справі подальшого конструктивного вирішення складних питань життєдіяльності особистості.

Як ми відмітили, в процесі суспільного розвитку спостерігається постійний та неухильний процес ускладнення законодавства як якісно, так і кількісно, проте знати велике різноманіття правових норм, які складають юридичну систему суспільства, неможливо. Оптимальним та необхідним для життя людини є знання такого набору юридичних законів та норм, які дозволять їй конструктивно та гнучко адаптуватися до вимог навколишнього середовища.

Процес правового самовиховання має специфічну ознаку, коли людина усвідомлює себе і як об'єкт, і як суб'єкт самоуправління, в якості вихованця і вихователя, сама встановлюючи та здійснюючи навчальну програму. Метою ж правового самовиховання, як вважає дослідник Д.Тихомирова, є «свідоме самовдосконалення своїх правових якостей та якостей поведінки, закріплених та вже наявних, придбання і формування нових, що відповідають вимогам установлених правових норм і сприятимуть успішному виконанню конституційних обов'язків [312, с. 25-26]». Як бачимо, процеси правового самовиховання тісно пов'язані з вольовою сферою особистості, з розвитком здібностей до повсякденного аналізу своєї діяльності, виявленню в них недоліків та пошуку конструктивних засобів їх подолання, застосуванням технік самовпливу та самоконтролю тощо. А розвиток самостійності в процесі навчання має на увазі не тільки самостійне виконання учбових завдань, сформульованих викладачем, але й здатність самому обирати цілі, задачі та засоби їхньої реалізації, адже саме в здатності вибору виявляється особистість, саме процес вибору стимулює відповідальність за досягнутий учбовий результат, а, відповідно, й в цілому відповідальність особистості.

Правове самовиховання своєю умовою має впевненість людини в необхідності його здійснення, яка ґрунтується на непохитній волі до

отримання необхідних юридичних цінностей та знань. Ці знання та цінності мають життєву важливість для практичної діяльності індивіда, а отже свідомо чи несвідомо людина звертається до діяльності, яка позитивно впливає на динаміку формування її організаційної свідомості шляхом систематичної роботи особистості над собою з метою подолання недоліків в системі власних правових знань, які заважають їй творчо активно здійснювати свою повсякденну діяльність. Досліджуючи самоосвітні процеси державних службовців, чия професійна діяльність вимагає наявності високого рівня правових знань, а також їх актуального змісту, Н.Калашник пише: «самоосвіта є окремою сферою діяльності державного службовця, яка напряду пов'язана з його професійним розвитком, але на відміну від інших видів підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації, багато у чому залежить від мотивації, самоусвідомлення себе як фахівця та власного уявлення про еталон державного службовця. Незважаючи на прямий зв'язок із професійною діяльністю, самоосвіта виходить за її межі, бо до її складу входить і набуття загально розвиваючих знань, обізнаність у політичному житті в державі, соціально-корисного досвіду тощо [152]».

Наведена теза ще раз підтверджує хибність вузького розуміння правової самоосвіти тільки як засобу підвищення рівня правових знань, коли не враховується її вплив на становлення та розвиток особистості в цілому та її організаційної свідомості зокрема.

Також хотілося б ще раз звернути увагу на те, що самоосвітня проблематика входить до кола питань, які пов'язані із самоздійсненням особистості та життєвим шляхом людини, смислом її життя, творчим характером діяльності. Вважаємо за необхідне зробити наголос на існуванні продуктивного зв'язку між правовою самоосвітою як засобом формування організаційної свідомості особистості та проблематикою саморозвитку людини, що дає підстави розглядати процеси розвитку організаційної свідомості в світлі акмеології як науки про досягнення людиною найвищого

ступеню розвитку своїх творчих здібностей. На підтвердження факту існування цього зв'язку може слугувати думка І.Гуляс, який пише про саморозвиток, що його необхідно розглядати «...як пріоритетну зміну глибини цілісного особистісно-діяльнісного стану людини, в ході якого саморозкривається, поновлюється і вдосконалюється її духовна сутність: розширюється сфера відношення до різних сторін буття і досягаються вищі його плани, що можливо лише в результаті глибинної сутнісної роботи зі своєю особистістю, тобто осмислення істинних, справжніх цілей свого життя, а потім їх означення через розвиток власних якісних, основних начал... З позицій акмеології, саморозвиток визначають як: тенденцію до саморозкриття і саморозгортання творчого потенціалу людини; свідомий процес самовдосконалення з метою ефективної самореалізації на основі внутрішніх прагнень і зовнішніх впливів; цілеспрямовану, поліаспектну самозміну щодо максимального духовно-морального та діяльнісно-практичного самозбагачення, саморозгортання і самоздійснення [103, с. 125-126]». Разом із цим відмітимо, що глибоке теоретичне дослідження організаційної свідомості особистості як об'єкту акмеології потребує подальшого дослідження, проте виходить за рамки нашого дослідження.

Наведені ідеї дають нам підстави пов'язати процеси правового самовиховання як засобу впливу на динаміку формування організаційної свідомості із концепцією самоменеджменту, яка розкриває процеси здатності до саморозвитку та самореалізації через свідоме управління своїм життям, усвідомлення себе як творчої особистості. Ці засади теорії самоменеджменту, на нашу думку, значно корелюють із проблематикою формування організаційної свідомості особистості.

М.Лукашевич пише, що «...основною метою самоменеджменту є максимальне використання власних можливостей, свідоме управління плином власного життя (самовизначатись), подолання зовнішніх обставин в професійній діяльності та повсякденному житті [203, с. 9]». Дане визначення

дає підстави пов'язати процеси самоменджементу із динамікою формування організаційної свідомості особистості в нашому дослідженні.

Продуктивною для мети нашого дослідження є ідея дослідниці І.Захар'євої, яка стверджує: «Переваги оволодіння мистецтвом самоменеджменту полягають у такому: виконання роботи з меншими витратами часу, краща організація праці; менше поспіху і стресів; більше задоволення від роботи; активна мотивація праці; зростання кваліфікації; зниження завантаженості роботою; скорочення помилок при виконанні своїх функцій; досягнення професійних і життєвих цілей найкоротшим шляхом» [135]. Наведені ознаки дають підстави стверджувати факт існування зв'язку процесів самоменеджменту, які є необхідною складовою самоосвітніх методик із організаційною свідомістю. Дійсно, самоменеджмент – цілеспрямоване оволодіння навичками самовиховання і самоорганізації з метою раціонального управління власним життям, а це, в свою чергу, корелює із визначеннями організаційної свідомості особистості, які ми наводили у попередніх підрозділах.

Під правовим самовихованням ми розуміємо процес, що виявляється у поступовій зміні елементів своєї правової свідомості в бік формування правового інтересу та правових навичок. По своїй суті, він ґрунтується на свідомому перетворенні особистості, розвитку позитивних правових та подоланні своїх попередніх антисоціальних та антиправових якостей, настанов та переконань, на самоконтролі поведінки в правовій сфері та для поступового досягнення поставлених перед собою цілей. Визначним моментом правового самовиховання є формування навичок соціально-правової саморегуляції.

Потреба в правовому самовихованні виявляється в тому, що думаючи про своє майбутнє, людина піддає рефлексії свої якості та вчинки, роблячи їх об'єктом свого свідомого аналізу. Тому ми можемо пов'язати процеси прагнення до правового самовиховання із процесами самопізнання і

самоаналізу. Нашу думку підтверджують дослідження Д.Тихомірова. Так, у роботі «Правове самовиховання молоді» він пише: «Самоуправління, саморегуляція та самовдосконалення дані кожній людині самою природою. Правове самовиховання витікає із загального поняття самоуправління самим собою як складовий елемент цієї системи, що визначає формування правомірної поведінки та діяльності свого «Я» [312, с. 24]». З свого боку відмітимо, що правова самоосвіта характеризується великими можливостями індивідуалізації, значно більшими, ніж звична освіта та характеризується відсутністю репресивних рис (наприклад, санкції за невиконання прийнятих рис, недотримання стандартів поведінки и т.д.), які є невід'ємною складовою освіти. А це, в свою чергу, значно підвищує рівень вимог до внутрішньої організації особистості, її рівня усвідомлення цілей та способу отримання правових знань.

Сучасність вимагає від юриста щодня усвідомлювати своє положення, професійні якості та визначати їх сформованість у собі. Цінність спеціаліста у юридичній сфері складається не з того, який обсяг інформації він вивчив чи запам'ятав, а від того, чи є він творцем та борцем за правову справедливість, адже повсякденна діяльність – це той широкий фронт самовиховання, на фоні якого розкриваються широкі можливості для самокритики, самоаналізу, самоосвіти та безперервного самовдосконалення.

В.Царенко виділяє два етапи у процесі правового самовиховання [341, с. 151]. На підготовчому етапі, згідно думки цього дослідника, відбувається становлення феномену правової ерудиції особистості, яка ґрунтується на процесах самопізнання та пізнання права, коли людина критично засвоює значення права як регулятора соціальних відносин. В цей період «...формується базовий обсяг правових знань та формулюється зміст, форми та методи самовиховання, виявляються морально-правові якості, на які буде спрямований процес самовиховання [341, с. 152]». На цьому етапі важливо критично оцінити свій рівень правових знань і правомірність своєї поведінки,

уникаючи необ'єктивних суджень з цього приводу. Об'єктивний самоаналіз своїх особистих якостей дає змогу зробити оцінку своїх правових знань, вчинків та дій, їх відповідності або невідповідності правовим нормам. Далі необхідно чітко сформулювати мету, до якої необхідно прямувати в процесі свого правового самовиховання. Хотілося б погодитись із думкою В.Царенка, що заняття правовою самоосвітою та самовихованням є показником загальної вихованості, яка включає «...не тільки свідоме відношення до виконання вимог правових норм, але й прагнення шляхом підвищення власної правової культури свідомо виконувати свої обов'язки перед суспільством [341, с. 152]».

На другому етапі, згідно В.Царенка, власне відбувається процес самовиховання, на якому «важливого значення набуває відмова від антигромадських орієнтацій і вчинків, свідомий вибір громадської поведінки, а критичне ставлення до негативних характеристик своєї правосвідомості сприяє виробленню навички дотримання закону [341, с. 152]».

Вважається за необхідне зробити зауваження, що якісне закріплення знань та правових норм в нашій свідомості, а також їх подальша трансформація в звички та норми поведінки, що актуалізуються в повсякденному житті, відбуваються в процесі їх практичного використання, що вимагає високого рівня самоконтролю та неупередженого ставлення до себе.

Також, хотілося б зазначити, що правова самоосвіта є одним із засобів гармонізації ціннісного світу випускника вищого навчального закладу будь-якої спеціальності, адже розвиток правосвідомості обов'язково потребує трансформації ціннісно-світоглядної картини особистості. Дослідник О.Король, стверджуючи, що справжня мета будь-якої освіти – це розвиток людини, яка відповідає вимогам суспільства, в якому вона живе, пише: «У центрі освіти дійсно повинна бути людина, але така, що здатна до самотворчості: самоосмислення, самонавчання, до будь-яких форм

самодіяльності. Якщо система освіти буде орієнтована на таку людину, вона матиме внутрішнє джерело свого власного розвитку, стане системою, що самоорганізується... У сучасній освіті ще зберігається суттєвий розрив між вищою технічною та гуманітарною школами, кожна з яких виконує свої власні завдання. Як наслідок – випускники технічних та гуманітарних вищих навчальних закладів – це люди з різними уявленнями про світ, різними світоглядними пріоритетами... Між тим, світ, в якому живе і працює людина – цілісний, і соціальні реалії сьогодення це підтверджують. Чи здатна людина з дипломом про вищу освіту, але з «розірваною» свідомістю, частковими уявленнями про світ бути відповідальною за те, що і як вона робить? Спеціаліст – як «технар», так і «гуманітарій» – повинен отримати цілісне знання про цілісний світ [186, с. 234]». Наведені ідеї дають нам підстави стверджувати, що правова самоосвіта має високий потенціал як для розвитку особистості в цілому, так і для нівелювання певних вад світоглядного плану, які мають місце у сучасній системі вищої освіти, наповнюючи світогляд гуманістичним змістом.

Ідеї, наведені в попередніх розділах нашого дослідження, дозволили розкрити зв'язок між правовою освітою в навчальних закладах з дитинства до закінчення вищих навчальних закладів. Проте, не викликає сумніву, що успіх правового виховання сучасної молоді залежить не тільки від того, які академічні правові знання отримає учасник освітнього процесу, а й від того, наскільки в цілому цей учасник відкритий до їх особистісного сприйняття, до використання та поглиблення цих знань поза навчальним процесом. Правове виховання відбувається не тільки в стінах навчального закладу, якщо ми говоримо про комплексну діяльність по підвищенню правової та організаційної свідомості особистості. Коли студент або учень бере участь у повсякденних дискусіях, обговорює новинки сучасного кінематографу, досягнення науки та техніки тощо також відбувається процес її правового виховання.

На підтвердження цієї тези процитуємо думку українського фахівця В.Головченка: «Такі форми правового виховання мають важливе значення тоді, коли вони дають учню цілісне уявлення перш за все про людину як про об'єкт та суб'єкт правовідносин, головну діючу особу у світі права, а не про право як суму сухих абстракцій. Тобто молодь починає активно засвоювати право лише у тому випадку, коли воно вводить молоду людину у світ реальних людських відносин, коли кожен починає порівнювати набуті правові знання з життям, з відомими йому фактами. Учні мають не просто знайомитись з текстами документів, запам'ятовувати їх зміст (що саме по собі теж важливо), але й через призму права пізнавати проблеми життя, вчитись бачити за рядками тексту закону, за кожним його словом реальні життєві потреби, проблеми, з якими вона стикається повсякденно [89, с. 299-300]».

М.Штангретом розроблена класифікація позанавчальних правовиховних заходів, участь у яких є ознакою прагнення людини вийти в своєму професійному та особистісному зростанні за межі мінімального необхідного рівня правових знань та навичок, актуалізувати свої творчі здібності [354]. М.Штангрету вдалось систематизувати позанавчальні заходи наступним чином [354, с. 158]:

- за метою: поглиблення рівня знань зі спеціальності, історії та культури народу, виявлення рівня сформованості правової культури, громадських якостей тощо;
- за формою: навчальні, ігрові, змагальні тощо;
- за місцем проведення: аудиторія, плац, приміщення суду тощо;
- за методом проведення: роз'яснювально-ілюстративні, дослідно-пошукові тощо.

На думку М.Штангрета, виявляючи в учасників творчі здібності, ініціативу та прагнення до самовираження, ці заходи «дозволяють сформувати більш стійкі правові переконання, якщо вони є логічним

продовженням правового виховання, що здійснюється на заняттях, при цьому враховуючи інтереси, прагнення та індивідуальні особливості студентів чи курсантів [354, с. 158]».

Методологічно обґрунтований освітній процес несе в собі потенціал до виявлення серед учнів та студентів людей, чий рівень самосвідомості дає їм змогу вийти за межі вивчення загальних курсів правових дисциплін. Відкритість керівництва навчальних закладів до особистісного росту учасників навчального процесу (за умови дотримання в закладах визначених навчальними планами показників в учнів та студентів) дозволяє створити поза базовим навчальним процесом факультативні освітні заходи. При цьому, кожній формі факультативних занять притаманні різні специфічні приховані можливості по відношенню до динаміки формування організаційної свідомості шляхом правового виховання. Зокрема, дослідник В.Головченко пропонує впровадження декількох форм правового виховання. Однією з них є проведення так званих «годин права» «...для ініціативної групи студентів або учнів під керівництвом досвідченого викладача або лектора-юриста, на яких відбувається розгляд конкретних правових ситуацій із залученням практикуючих працівників правоохоронної системи [89, с. 300]». Одним з головних інструментів, на думку В.Головченко, повинна бути дискусія, коли шляхом публічного обговорення спірного питання на основі об'єктивного розгляду досягається його вирішення. Іншою формою правового виховання В.Головченко вважає створення факультативних шкіл правових знань, розрахованих на один або два роки навчання, які «...організаційно використовують лекції та семінари, диспути, олімпіади, ігрові форми, відвідування музею криміналістики тощо [89, с. 304-305]».

Розкриваючи специфіку правової самоосвіти та форм її впливу на динаміку формування організаційної свідомості особистості, не можна не розкрити сутність такого явища як дистанційна правова освіта. Ю.Бисага та О.Пічкара, аналізуючи дистанційне навчання як інноваційну модель

організації навчання, пишуть: «У центрі процесу навчання – самостійна пізнавальна діяльність того, хто навчається. Навчання, самостійне оволодіння знаннями стало сьогодні потребою людини. Отже, необхідною є гнучка система освіти, яка дозволяє отримувати знання там і тоді, де і коли це зручно кожному індивіду. В той же час важливо не тільки придбати певну суму знань, але й навчити самостійно набувати нових знань, працювати з інформацією, оволодівати способами пізнавальної діяльності [256, с. 84]».

Висновки до третього розділу

Суспільству потрібні люди з творчою ініціативою та високим адаптаційним потенціалом, які спираються на актуальні знання, гнучкість та критичність мислення у поєднанні з налаштованістю на досягнення мети, високою моральністю та відповідальністю. Відповідно цієї мети, система безперервної освіти, яка впроваджується в нашій державі, однією із складових має систему дистанційної освіти, що має своє відображення у положеннях державної політики як в галузі освіти, так і в галузі інформатизації суспільних відносин. В основу безперервної освіти в Україні закладені наступні документи: Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Закон України «Про Національну програму інформатизації» тощо.

Дистанційна юридична освіта несе в собі великий потенціал, пов'язаний з використанням найновіших педагогічних технологій, які стимулюють розкриття внутрішніх резервів індивіда, що не завжди можуть проявитись при навчанні в стаціонарі юридичного ВНЗ, при дистанційному навчанні актуалізуються його здібності до самоорганізації та самоконтролю. При цьому, дистанційна освіта базується на принципі інтенсивного

самостійного навчання студента, але вона є цілеспрямованим та контрольованим освітніми закладами процесом.

Зі свого боку хотілося б зазначити, що зачарованість новими технологіями не повинна призводити до елімінації завдяки їх використанню однієї з головних функцій освіти – виховну. На нашу думку, саме ця складова майже випадає з освітнього контексту при використанні дистанційних технологій, тому вважається за доцільне зауважити, що в процесі подальшого регулювання дистанційної форми освіти в цілому, а юридичної освіти особливо, слід звернути увагу на низку чітких критеріїв, які б визначили межі використання дистанційних технологій з метою забезпечення реалізації виховної функції в юридичній освіті.

РОЗДІЛ 4

ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ ЯК ЧИННИКА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

4.1 Правова держава як результат функціонування організаційної свідомості особистості і організаційного потенціалу народу

Правова держава – це не просто держава, яка дотримується законів. Насправді, правова держава визнає право як явище, яке історично розвивається у суспільній свідомості. Право є мірою справедливості та свободи для держави, що виражені в законах та реалізуються на практиці. Сила правової держави ґрунтується не стільки на примусу, скільки на переконанні. При цьому, основною з ознак правової держави вважається забезпечення реалізації прав і свобод громадянина, що точніше можна назвати принципом суверенітету особистості як сфери самовизначення людини, яку держава не тільки не має права регулювати, але й взагалі не має права в неї втручатися [100, с. 45]. Становлення правової держави в Україні є процесом конструктивного сприйняття та запозичення світового досвіду. Автори колективної монографії «Громадянське суспільство і правова держава» зазначають, що: «Говорячи про права людини, не можна не відмітити, що їх відповідність міжнародним стандартам – це дійсно впевнений крок до побудови правової держави [100, с. 65]». Слід зазначити, що визначальним чинником набуття Україною характеристик правової держави є, безумовно, присутність високої правової культури не лише в юристів, а й у пересічних громадян.

Розгортаючи наше дослідження, ми здійснимо спробу розкрити зв'язок між функціонуванням організаційної свідомості особистості та процесами розбудови правової держави. Ми погоджуємося із думкою, що

прогресивність і розвиток будь-якого державного устрою і його правової системи визначається фактом визнання і затвердження того, чи є людина, особистість найвищою цінністю для держави і суспільства, а її непорушні, недоторкані і не відчужені права і свободи основою для будь-якого суспільства, світу і справедливості на землі [100, с. 55]. Отже, ми виходимо з принципу, що особистий повсякденний внесок кожного громадянина в становлення правової держави є основою цих процесів, що правову державу неможливо створити, не переорієнтувавши парадигмальні установки суспільства в цілому та кожного громадянина окремо.

Слід відмітити, що даний підрозділ дослідження є частиною розділу, присвяченого праксеологічному аналізу правової освіти як чинника розбудови українського суспільства. Виникає необхідність попередньо окреслити проблемне поле дослідження праксеологічної специфіки в цілому, особливу увагу приділивши тому, яким чином правова освіта та організаційна свідомість впливають на процеси розбудови нашого суспільства крізь призму їх ефективності та цілеспрямованості, адже першою метою праксеології є вивчення закономірностей можливості досягнення найбільш ефективної, досконалої діяльності. Для цього ми дослідимо, яким чином функціонування організаційної свідомості громадян впливає на розбудову в Україні правової держави. Ми намагатимемося виявити актуальні проблеми сучасної правової освіти як чинника формування організаційної свідомості та визначити шляхи їх розв'язання. Окремий підрозділ даного розділу присвячений дослідженню зв'язку між поняттями «організаційна культура» та «організаційна свідомість».

В нашому дослідженні ми будемо виходити із класичного розуміння праксеології як науки про людську діяльність, що пов'язана з дослідженням ефективності роботи [188, с. 10]. Це визначення зроблене засновником наукової школи праксеології – польським вченим Т.Котарбинським, який на початку ХХ ст. систематизував все те, що накопичено суспільством у галузі

ефективної організації діяльності. Вважається, що польський філософ одним з перших поставив завдання створення науки, яка б досліджувала умови, методи і загальні принципи будь-якої людської діяльності та розробляла рекомендації, що сприятимуть підвищенню ступеню її ефективності [207, с. 18].

На нашу думку, теорія організаційної свідомості багато в чому успадкувала методологічну базу та категоріальний апарат вчення Т.Котарбинського, а наше дослідження дозволить виявити та поглибити евристичний потенціал цих зв'язків. З цього приводу О.Льовкіна пише: «Розробляючи теорію праксеології, Т.Котарбинський прагнув якомога детальніше проаналізувати понятійно-категоріальний апарат техніки раціональної діяльності. З цією метою він розглянув ряд термінів, що безпосередньо визначають зміст праксеологічної теорії... Розробку понятійного апарату праксеології він починає з аналізу категорії «успішність»... Крім того, дія характеризується корисністю, проявом якої є забезпечення можливості досягнення мети... Вводяться такі характеристики діяльності, як старанність та майстерність, які виявляються у врахуванні додаткових аспектів та цілей діяльності, за рахунок чого результат стає не просто успішним, але й блискучим [207, с. 19]». Понятійний апарат праксеології може дати характеристику реальних людських можливостей, сприяти становленню ідеалів та цінностей, допомогти оптимізувати свою життєдіяльність в індивідуальному та суспільному планах.

До того ж, не викликає сумнівів актуальність дослідження праксеологічної проблематики саме в наш час, коли форми доцільної діяльності людини значно ускладнюються, а результати її впливу на довкілля набувають глобального виміру. Як зазначає О.Льовкіна, саме дослідження праксеологічної проблематики «стануть основою для подальших розробок в сфері удосконалення методів практичної взаємодії між соціальними суб'єктами [207, с. 19]».

Також ми можемо констатувати той факт, що сучасне збільшення та збагачення змісту людської діяльності передбачає формування праксеологічної її спрямованості, яка виражається у розвиткові активності, творчого потенціалу та можливостей особистості. З цією актуальною проблематикою корелює здійснюване нами розкриття потенціалу організаційної свідомості особистості в процесах становлення правової держави та властивого їй переходу до громадянського суспільства.

Детальне дослідження особливостей праксеології як науки не входить до задач, які вирішуються в даному розділі. Ми ставили за мету показати актуальність та потенціал проведення дослідження у визначеному нами напрямку, виявивши продуктивність залучення термінологічного та методологічного апарату праксеології для дослідження процесів розбудови українського суспільства під впливом організаційної свідомості та правової освіти. Досліджуючи праксеологічний аспект організаційної свідомості, в нашому полі зору завжди знаходиться факт, що індивідуальне формування людини в сучасних умовах є інтегральним показником як прогресу особистості, так і головною передумовою подальшого розвитку суспільства.

За цих умов ми не можемо не погодитись із думкою Є.Гіда, який зазначає, що: «В умовах глобалізації суспільного розвитку праксеологію вже неможливо уявити як науку про загальні закони ефективності роботи або досконалої чи раціональної діяльності. Перехід людства від індустріальних до науково-інформаційних технологій, підґрунтям яких є інтелектуальна властивість, вимагає, щоб діяльність людини здійснювалася лише на демократичних засадах з урахуванням здібностей особистості, готової сприймати зміну ідеї, знань і технологій та рухатися відповідно до людиноцентристських тенденцій розвитку сучасного світу. З огляду на нові тенденції, праксеологію можна розглядати як науку про загальні закони ефективності роботи, що ґрунтується на використанні оптимальних технологій діяльності та реалізації здібностей особистості [84]». Відмітимо,

що в цьому розділі ми розглядаємо процеси розбудови українського суспільства, постійно тримаючи в полі зору зв'язок між індивідуальними та суспільними проявами свідомості, між процесами становлення організаційної свідомості особистості та розгортанням правової держави, між організаційною свідомістю людей та організаційною культурою соціальних утворень тощо.

Повертаючись безпосередньо до теми підрозділу, зазначимо, що при розбудові України як правової держави значно зростає роль правової освіти та виховання, адже без глибоких правових знань розвиток суспільства неможливий априорі. В умовах розбудови демократичної, правової держави сфера діяльності значно розширюється. В кризові, перехідні періоди розвитку суспільства представники юридичних професій знаходяться на передньому плані змістовних перетворень, адже право є одним із головних важелів здійснення суспільних трансформацій. Разом із тим, стабілізація та перехід на більш розвинений рівень суспільних відносин не призводить до девальвації ролі юристів – вона стає менш помітною, проте не менш необхідною.

На нашу думку, не зайвим буде нагадати наступне: «Хоч би якими досягненнями пишалась Україна в тій чи іншій сфері державного управління, але допоки вона не забезпечуватиме реалізації таких принципів, як верховенство права, законність, пріоритет прав людини та громадянина, реальність прав і свобод людини, поділ державної влади тощо, доти вона не зможе претендувати на те, щоб об'єктивно називатися правовою державою. Часто перелічені принципи досліджуються відокремлено один від одного, що дає змогу значно глибше розкрити зміст кожного з них. Однак не варто забувати: усі ці принципи становлять цілісну систему. Часто реалізація одного з них передбачає паралельне забезпечення інших. Спотворення змісту одного зі згаданих принципів здатне спричинити перетворення правової

держави на свою протилежність, на державу, в якій вбито дух права, а його місце посідає формальна літера закону [280, с. 301]».

Отже, продуктивність процесів розбудови правової держави залежить від того, наскільки системними та науково обґрунтованими є вищезгадані процеси, наскільки якісно та повно визначений перелік, зміст та зв'язок елементів моделі української правової держави. Продовжуючи думку В.Скрипнюк, хочеться застерегти від формалізованого розуміння правової держави через зведення цього розуміння до одних лише юридичних конструкцій. Справжній зміст та мета правової держави полягає не тільки у здійсненості права, існуванні відповідних механізмів його реалізації, а в тому, щоб в центрі уваги держави та суспільства знаходилась людина. Саме інтереси, права та свободи людини являють собою вищу цінність правової держави, її найголовніший конституційний обов'язок. Держава в цілому, всі її органи, організації та заклади, посадові особи повинні подавати приклад відношення до людини відповідно до правових норм та, спираючись на власний приклад, змушувати діяти в тому ж руслі недержавні структури, приватний бізнес та, зрозуміло, усіх громадян України.

Сучасний юрист, в якій би сфері правової діяльності не знаходився, повинен бачити за нормою закону або підзаконного акту перш за все людину, її потреби та інтереси. В цьому аспекті, на нашу думку, юридична професія дуже близька до професії лікаря. Тому високий рівень організаційної свідомості є головною вимогою до кожного юриста при розбудові правової держави в Україні.

Відмітимо, що в умовах надзвичайно складних соціально-економічних відносин, правники мусять вирішувати не тільки юридичні питання, але й здійснювати низку виховних, освітянських та пропагандистських задач, ведучи боротьбу із проявами правового нігілізму у його широкому спектрі проявів на фоні обмежених можливостей для саморозвитку пересічного громадянина, його бідності та відсутності елементарних політичних та

демократичних традицій. В таких умовах, професія юриста набуває загальнодержавного значення, актуалізуючись у сфері важливих питань внутрішньополітичного характеру, захисту прав та свобод громадян.

Побудова правової держави є неможливою без покращення правової культури та підвищення рівня правосвідомості громадян України. Сучасна політична еліта відіграє надзвичайну роль, здебільшого на її прикладі формується правосвідомість і правова культура пересічних українських громадян, тому інфантильність, правовий нігілізм та незрілість їхньої правосвідомості становить потенційну соціальну небезпеку і є неприпустимою. До того ж, від рішень політиків залежать долі українських громадян та перспективи всього суспільства.

Аналізуючи феномен правової держави як результат функціонування організаційної свідомості, за необхідне вважаємо розглянути його в контексті концепту правового нігілізму. На нашу думку, дослідивши бінарну позицію правової держави та правового нігілізму, чіткіше вдасться виявити вплив організаційної свідомості особистості на процес формування правової держави, на створення якісно нового рівня правосвідомості громадян.

Цієї ж думки дотримується і В.Тимошенко, стверджуючи: «правосвідомість, що визначає правову поведінку, є джерелом правопорядку. Відповідно, є прямий зв'язок між правосвідомістю та можливістю забезпечення прав і свобод людини, а отже, і перспективою побудови правової держави [310]». Звертаючись до проблематики формування правової держави в Україні, В.Тимошенко застерігає щодо негативного впливу проявів деформованої правосвідомості на процеси становлення правової держави: «Деформована правосвідомість є нині однією з основних причин злочинів і адміністративних проступків, прийняття неефективних рішень, порушення законності, формалізму та бюрократизму. Небезпечним наслідком деформації правосвідомості є і зловживання правом, яке надто складно виявити через його зовнішню подібність до правомірної поведінки.

Зрозуміло, що всі ці обставини не сприяють утвердженню ідеалів правової держави [310]».

Зауважимо, що правосвідомість людини разом із динамізмом має ще й здатність до спротиву відносно нових ідей та принципів, а отже для подолання будь-яких сформованих правових поглядів може знадобитись набагато більше часу, аніж на оновлення нормативно-правових актів. Слід мати на увазі, що трансформація системи права та законодавчої бази може здійснюватись у стислі терміни, у той час, як правосвідомість, яка була надбана суспільством протягом довгого періоду, не в змозі змінюватись так само швидко. Зміни в ній відбуваються еволюційно, поступово.

Наведені вище думки розділяє дослідник О.Долгополов, який стверджує наступне: «Консервативність – важлива умова еволюційного правового розвитку. Право, як продукт довгої еволюції, може пристосовуватись до зміни умов, зберігаючи свою одвічну загальнолюдську цінність. Поважне ставлення до права може виробитись, коли воно стає частиною традиції та протягом довгого часу функціонує у відносно незмінному вигляді, акумулюючи інновації та розвиваючись на шляху суспільного прогресу [116, с. 125-126]».

Погодимось із наведеною тезою. Адже дійсно, права та обов'язки входять до структури кожної особистості не миттєво, не механічно, а поступово, в перетвореному вигляді розумових та психологічних феноменів, а тому слід прагнути не радикальних змін у звичних принципах та практиках, не лавиноподібно оновлювати законодавчу базу нашої держави, а прагнути поступового виховання правосвідомості кожного громадянина.

При зверненні до проблематики правового нігілізму, будемо розуміти його як деформований стан правосвідомості особистості, суспільства, групи, що характеризується свідомим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій. При цьому, правовий нігілізм, на думку Н.Головко, виключає злочинний намір,

причинами якого в сучасній Україні вважається «невпорядкованість законодавства, його нестабільність та суперечливість; низький рівень правового виховання та правової культури; слабкість механізму приведення в дію прийнятих законів [87, с. 83-84]».

Глибокого аналізу феномен правового нігілізму отримав в роботах О.Дручек. О.Дручек систематизувала форми прояву правового нігілізму в сучасному суспільстві. Вона виокремила наступні форми прояву правового нігілізму [118, с. 22-24]:

- відсутність правової активності, неучасть у справах держави та суспільства;
- демонстративне здійснення моделі поведінки, альтернативної до моральної та правомірної, без ознак правопорушень;
- недовіра до судової та правоохоронної системи, намагання вирішувати назрілі проблемні ситуації неюридичними способами, в неправовій площині;
- підміна безумовної нормативності права мотивами прагматичної доцільності;
- ухиляння від здійснення свого громадянського обов'язку;
- ігнорування вимог законів та інших правових актів; грубе порушення норм права з ознаками суспільної небезпеки.

На жаль, ми змушені констатувати, що за часів перехідного періоду в Україні виникла суттєва невідповідність правової свідомості більшості населення тій новій правовій реальності, яка прийшла на зміну радянській.

Продовжуючи ідеї наведених вище дослідників, зазначимо, що дослідження процесів становлення правової держави неможливе без розкриття змісту таких факторів, як правовий нігілізм, що просуває нас на крок вперед у спробі їх викорінення. На підтвердження нашої думки служить така теза О.Долгополова: «Постулат марксистської діалектики – «буття визначає свідомість» – негативно вплинув на розуміння сутності цих

факторів, адже за радянських часів проводилось обмаль наукових досліджень даної тематики, а ті, що проводились мали яскраво виражену «партійну спрямованість». Зараз проблема вивчення факторів, які впливають на формування правосвідомості, стоїть більш гостро [116, с. 131]». З нашої точки зору у сучасності існує необхідність не заповнення певного пробілу в наукових дослідженнях, а запобігти масовому поширенню правового нігілізму в сучасному суспільстві.

Антисоціальне явище правового нігілізму – це прямий наслідок деформованого процесу соціалізації людини під впливом, перш за все, таких значущих зовнішніх факторів, як освіта, політичний та економічний клімат у країні, погана якість роботи правоохоронних органів, недостатній розвиток демократії, низький рівень життя загалом. Але не тільки суспільство можна звинувачувати у нехтуванні людиною прав, обов'язків та законів. На це впливають і внутрішні фактори, такі, як відсутність позитивного досвіду у використанні власних прав, звичка до їх потурання, низький рівень правової культури через елементарний брак юридичних знань), недоліки характеру – відсутність сили волі, почуття відповідальності тощо.

Соціальний аспект феномену правового нігілізму проаналізований вітчизняним дослідником В.Головченком у монографії «Право в житті людини» [89]. Для нашого дослідження, яке має розкрити зв'язок між становленням правової держави та феноменом організаційної свідомості особистості, важливим є розкрити теперішній стан поширеності правового нігілізму в українському суспільстві. До того ж, викладені в праці В.Головченка факти підтверджують мовою цифр існування низки проблем загальнодержавного характеру в питаннях отримання молоддю правової освіти, як конкретної юридичної спеціальності, так і при викладенні базових правових дисциплін у навчальних закладах усіх напрямків.

Цієї ж думки дотримується В.Сущенко, який пише: «Побудова правової держави передбачає, в першу чергу, створення наукового підґрунтя

правової системи та відповідної законодавчої і нормативно-правової бази, включаючи її ефективне функціонування у всіх напрямках та складових [299, с. 184]». Дійсно, у будь-які періоди історії, юристи були передовими представниками свого часу, носіями передової культури та конструктивних ідей, а людська культура у своєму становленню в цілому багато в чому завдячує державі та праву.

Зокрема, на підставі анкетування, В.Головченком отримані наступні факти: «Не всі опитані нами студенти вузів, учні технікумів та профтехучилищ упевнені у бездоганності своєї поведінки. Про це свідчать відповіді на питання: «Чи можете ви з упевненістю сказати, який спосіб життя вестимете в майбутньому?» Тільки близько 30% відповіли, що вони ніколи не будуть порушувати закони. 34% студентів, 28% учнів технікумів і 35,5% учнів профтехучилищ вважають, що багато залежатиме від обставин і не виключено, що коли-небудь вони порушать закон [89, с. 255]».

Викладені факти підтверджують поширеність факту існування правового нігілізму в сучасному українському суспільстві та необхідність здійснення спрямованої діяльності щодо вдосконалення процесу правового виховання. При цьому, слід зазначити, що мова йде не про правовий нігілізм у «чистому вигляді». Статистика, наведена В.Головченком, підтверджує поширеність нігілістичних настроїв у сфері права, що є неприпустимим, коли мова йде про цілеспрямований, організований процес розбудови правового суспільства.

Виявлені факти чіткіше окреслили проблемне поле та дозволяють нам намітити шляхи подолання правового нігілізму в Україні. Необхідно на загальнодержавному рівні забезпечити існування основної ідеї правового суспільства – верховенства права, яка, на жаль, зараз функціонує здебільшого у своїй декларативній, а не діючій формі. Дійсно, реалізація принципу верховенства права неможлива, коли закони не створюють чітких правових ланцюжків щодо захисту своїх прав, а несуть в собі лише постановку

завдання та бажаний стан справи. На заваді актуалізації цього принципу стоїть нездатність правової системи в державі на даний момент переорієнтуватись на особистість як основу суспільства, на захист її прав та свобод, на надання кожному громадянину правового простору для актуалізації свого потенціалу.

Проте, слід зауважити, що свобода людей, які не мають уяви про вірне використання та глибинний зміст цього поняття, може бути спрямована на реалізацію виключно своїх егоїстичних цілей, які не поважають свободу інших людей, що віддаляє суспільство від ідеї правової держави.

Це питання, не в останню чергу, стосується і необхідності докорінних змін у справі забезпечення економічної діяльності та створення цивілізованого ринку. Слушною думкою є ствердження В.Головченко щодо необхідності реалізації загальнодержавних зсувів від таких деградаційних для розбудови правової держави процесів, як правовий популізм (використання права як інструменту боротьби за владу), юридичного ідеалізму (перебільшення ролі права, віра в необхідність і достатність одного лиш прийняття закону для його повноцінної реалізації в діяльності суспільства), політична конфронтація (боротьба гілок влади, безсистемність їх спільної діяльності на шляху створення правового суспільства) [89, с. 251-253].

І.Осика, аналізуючи феномен правового нігілізму, постулює низку рішучих дій, які необхідно здійснити для викорінення цього поширеного явища зі світоглядного горизонту сучасних українців [237, с. 52-53]:

- 1) Припинити «війну законів» (необхідно у масштабі всієї держави привести закони та інші нормативні акти у відповідність один до одного та до Конституції).

- 2) Змінити волюнтаристський стиль управління й володарювання (відхід від «директивних» методів та переступань через право).

3) Удосконалити механізми реалізації правових норм через правові процедури.

4) Використовуючи засоби масової інформації, необхідно повести активний наступ на протиправні поведінкові установки, проповідуючи загальну законослухняність.

Відмітимо, що втілення цього проекту в життя, з одного боку, вимагає серйозних змін у державній політиці, з іншого – вимагає від кожного громадянина проявити рішучість та цілеспрямовано включатись в реформи, що вимагатиме від нього залучення принципів організаційної свідомості, адже будь-які загальнодержавні перетворення спираються на підтримку, а в даному випадку, і активну організовану повсякденну діяльність громадян.

Для подальшого розгортання дослідження, слід відзначити ексклюзивний статус державної влади, адже навіть закріплені в законі права та свободи особистості задають лише формальну можливість їх здійснення. На думку М.Цимбалюка «...лише влада здатна забезпечити їх реальність, а ідея верховенства права над владою створює перешкоди до конструктивної раціоналізації правової дійсності на шляху суспільних перетворень [344, с. 243-245]». Водночас, перешкодою для реалізації прав і свобод особистості слугує низький рівень правової культури і правової свідомості народу та його політичної еліти, а також існуючі проблеми в розбудові традиційних напрямків юридичної науки і практики, особливо таких, як: функціонування судової гілки державної влади, реформування так званої «правоохоронної і правозастосовної» діяльності [299, с. 184-185].

Останнім часом у вітчизняній юридичній науці актуальності набрала проблематика правової політики. Процеси становлення правової держави із необхідністю вимагають забезпечення узгоджених дій правотворчих та правозастосовних органів, розробки доктрини юридичної освіти та просвіти громадян, ґрунтуючись на системному підході, коли кожен здійснений крок взаємообумовлює та доповнює інші, адже в теоретичних та методологічних

аспектах наука повинна випереджати використання законодавства, а особистість та її правовий статус стають метою та основним критерієм ефективності здійснення правової політики.

Цікавою для нашого дослідження проблематики становлення правової держави та зв'язку цих процесів із поняттям «правова політика» є думка О.Долгополова про те, що: «У своїй суб'єктно-об'єктній конструкції правова політика передбачає взаємодію різних суб'єктів, об'єктів, коли деякі традиційно повинні підкорюватись, а інші мають привілеї управління. Іншими словами, в центрі будь-якої політики стоять вічні питання людського буття: справедливість, сенс участі у державних справах, універсальні ціннісні та персональні основи взаємодії особистості і влади [116, с. 134]». Як ми бачимо, є підстави вважати, що становлення правової держави є неможливим без звернення до глибинних основ взаємодії людини та держави, без розроблення науково обґрунтованої правової політики. Слід підкреслити, що згідно сучасних наукових уявлень, правова політика повинна ґрунтуватися на наступних принципах: обумовленість; наукова обґрунтованість; стійкість і передбачуваність; демократичний характер; гуманність і моральні засади; легітимність; справедливість; гласність; поєднання інтересів особистості та держави; пріоритетність прав людини як найвищої соціальної цінності; відповідність основним положенням законодавства Європейського Союзу та міжнародного права. О. Куціпак зазначає, що мета правової політики «...повинна бути спрямована на побудову правової держави, проведення ефективної правової реформи, з урахуванням потреб населення держави, підвищення ефективності правового регулювання [199, с. 107-108]».

Поняття «правова політика» не є новим для юридичної науки, проте постійні зміни традиційних правових інститутів актуалізують звернення до її змісту, адже вона задає тенденції розвитку системи права. Для нашого дослідження існує необхідність розглянути її як інституціональний чинник підвищення рівня правової культури українців, а також як інструмент

регламентації процесів розбудови правової держави. На думку О.Куціпак, помістивши розбудову правової держави в центр своєї діяльності, правова політика за пріоритети свого здійснення має наступні чинники [199, с. 108]:

- 1) Врахування рівня розвитку правового життя в державі;
- 2) Розробку програм правової політики на регіональному (місцевому) рівні;
- 3) Підняття рівня знань законів серед населення;
- 4) Прийняття нормативно правових актів з врахуванням економічного і правового розвитку на місцевому рівні.

Вважаємо за доцільне навести визначення правової політики, яке чіткіше зможе розкрити її потенціал щодо переходу України до правової держави. Це визначення правової політики дав О.Куціпак у статті «Правова політика як засіб організації правового життя»: «Правову політику з теоретичної точки зору, можна розглядати у вузькому та широкому значенні. Правова політика у вузькому розумінні є вироблення та реалізація тактики і стратегії у сфері створення й застосування права на загальних принципах гуманізму. У широкому розумінні – це діяльність державних і муніципальних органів, громадських об'єднань, окремих осіб, включаючи систему ідей, цілей, заходів та способів, що забезпечують функціонування та відтворення правового механізму, яка спрямована на здійснення інтересів, прав та свобод людини у взаємодії з її обов'язками [199, с. 107]». Дане визначення розкриває гуманістичну спрямованість здійснення правової політики як складної системи соціальних інститутів, спрямованої на розвиток системи права.

На думку С.Кириченко, для подолання відбитків авторитаризму та тоталітаризму, синдроми яких мають місце не тільки у свідомості пересічних громадян, але й тих, хто керує державою на всіх рівнях, необхідно «...здійснити розробку та поширення відповідної реформаторської філософії, яка, на превеликий жаль, відсутня [165, с. 33]». Без глибинного осмислення причин, стану та перспектив розгортання суспільних процесів, суспільство

буде здатне лише до необґрунтованого калькування досвіду інших держав та декларативних чи непослідовних змін. На нашу думку, організаційна свідомість кожного громадянина, який активно включений у процеси суспільної трансформації, повинна мати чіткі орієнтири: куди, як та навіщо розгортаються ці модернізаційні процеси.

Не викликає сумніву той факт, що суспільство не може нормально функціонувати без загальноприйнятних норм. Ми погоджуємось з В.Тимошенко, яка зазначає, що коли людина сприймає норми зовнішнього світу та робить їх своїми, немов би стає єдиним цілим зі світом, чим більше сприйнято норм, тим більша адаптація до світу. Через норми людина залучається до соціального життя, включається в діяльність суспільства. Проте, слід мати на увазі, що завжди існують обставини, які порушують рівновагу між владою держави і владою права. На першому місці серед таких обставин є низький рівень правосвідомості населення й відсутність фактичних гарантій для підтримки панування права [310].

Одним з головних завдань на шляху розбудови в Україні громадянського суспільства і правової держави є подолання деформації правової свідомості, правового нігілізму зокрема, та створення умов для підвищення рівня правової культури населення, активної та свідомої участі наших співвітчизників у здійсненні реформи. На нашу думку, необхідність дослідження проблематики громадянського суспільства під час аналізу процесів становлення правової держави виглядає правомірною, адже, як зазначає С.Кириченко: «...громадянське суспільство є органічною властивістю правової держави, громадянському суспільству відповідає не просто держава, а держава демократична, правова [165, с. 18]».

На нашу думку, для розгортання нашого дослідження важливо розкрити зв'язок процесів формування правової держави із процесами громадянського суспільства, які у своїй єдності зможуть чіткіше визначити місце організаційної свідомості особистості в розгортанні цих процесів.

Погодимось із думкою М.Оніщука, що саме конституційне закріплення принципу правової держави, на нашу думку, дало можливість упорядкувати два взаємопов'язані процеси – становлення правового громадянського суспільства та його розвиток у напрямі утвердження правової держави [235].

В нашому дослідженні під громадянським суспільством пропонується вважати: «...саморегульовану систему взаємовідносин громадян з приводу задоволення власних інтересів за допомогою потреб інших, яка базується на праві приватної власності і захищена від прямого втручання в свою життєдіяльність законом і державою [100, с. 56]».

При цьому, на нашу думку, важливо враховувати думку яку запропонував М.Цимбалюк, а саме, що «основним орієнтиром економічних, політичних та правових реформ нинішнього суспільства має стати спрямованість на якомога ширшу реалізацію його самоорганізаційних потенціалів... Незалежно від того, про який з інститутів громадянського суспільства йдеться, кожен з них лише тоді виконуватиме свою сутнісну функцію, коли підпорядковуватиме свою діяльність реалізації невід'ємних прав та свободи розвитку особистості. Відповідно лише за цієї умови правові та гуманістичні цінності такого суспільства можуть стати основою громадянської свідомості [344, с. 237-238]».

Разом із цим відмітимо наступне слушне зауваження С.Кириченко: «Хоча деякі сутнісні характеристики громадянського суспільства і держави збігаються, існує тісне переплетіння і органічний зв'язок їх інститутів, однак ці поняття не тотожні... Держава не є протилежною половинкою суспільства, а його невід'ємною частиною, похідною від цього суспільства, хоча і з автономними механізмами функціонування [165, с. 16]». Взаємозв'язки правової держави та громадянського суспільства можуть бути різноплановими з погляду їх суті і форми, адже, як підкреслює С.Кириченко: «...з одного боку, держава є зовнішньою політико-правовою оболонкою,

формою організації суспільства; з іншого ж боку, громадянське суспільство є соціальним базисом, фундаментом правової держави [165, с. 17]».

Цієї ж думки дотримується С.Тимченко, коли пише: «Дискусійною є проблема первинності (визначальності) у взаємодії громадянського суспільства і правової держави... Як складні соціальні системи, котрі мають внутрішні закономірності розвитку, правова держава і громадянське суспільство постійно взаємодіють між собою... При цьому слід враховувати, що така взаємодія є не просто явищем, а одним з головних напрямків їх діяльності... При цьому діалектика розвитку полягає в суперечності усвідомлення своєї першості. Громадянське суспільство усвідомлює, що воно формує правову державу, а держава продовжує у різних формах здійснювати управління суспільними процесами [311, с. 68-69]».

З цього приводу М.Цимбалюк пише: «Наразі цілком очевидно, що результируючим вектором сучасних цивілізаційних процесів, що перебігають практично в усіх розвинених країнах світу, є свого роду «гуманістичний поворот» у спрямуванні суспільно-організаційних перетворень до забезпечення та гарантування прав і свобод людини й громадянина... Світова історія прагне онтологічної рівноваги та стабільності форм людського буття саме через таке розширення суб'єктивної свободи кожного. Ця стратегічна мета, як свідчить досвід найбільш прогресивних сьгоднішніх демократій, може бути досягнута лише за умови масової активізації політичної та правової свідомості, оскільки в іншому випадку унеможлиблюється реалізація пріоритету суб'єктивних прав над державницькими інтересами [344, с. 228-229]».

До того ж, неможливо не донести до людей сутність переваг правової держави, не пов'язуючи це із громадянським суспільством. На думку С.Кириченко правова держава є «...гарантом захисту його членів від втручання державних та соціальних інститутів в приватне життя, коли ці

інститути при певних обставинах перетворюються на самодостатні та діють для самих себе, а нерідко й проти суспільства [165, с. 38]».

Ми підтримуємо позицію С.Кириченка, що головною діючою особою суспільства, його первинною клітинкою і нервом є конкретна людина. Саме тому «...вся сукупність людських відносин і відповідних формальних та неформальних суспільних інститутів, які опосередковують її приватне життя і через які вона задовольняє свої потреби та інтереси, і є громадянським суспільством, адже така позиція робить чіткішими відносини кожної людини, громадянина з цим суспільством, розкриває роль особистості у цих складних взаєминах [165, с. 9]». А особливого значення ці взаємини набувають в процесі становлення та розбудови громадянського суспільства, коли кожен громадянин робить свій свідомий внесок в них. На нашу думку, в ці періоди актуалізується організаційна свідомість кожного громадянина, надаючи розгортанню процесів системної та змістовної якості. З цього приводу С.Тимченко пише: «Говорити про громадянське суспільство як про систему відносин можна лише з появою самостійного громадянина, котрий усвідомлює себе таким, і індивідуального члена суспільства, що наділений певним комплексом прав і свобод, і в той же час відповідальним перед ним за свої дії [311, с. 173-174]». Нам би хотілося підкреслити факт усвідомлення цієї відповідальності кожним окремим громадянином суспільства, що актуалізує здійснення його повсякденної діяльності свідомо та цілеспрямовано, а отже використовуючи потенціал організаційної свідомості особистості.

На користь наведеної нами вище думки наведемо наступну тезу дослідника С.Тимченка: «Громадянське суспільство відзначається тим, що головним його суб'єктом є не знеособлений народ чи людський фактор, а конкретна людина, особистість, котра має визначену, в тому числі й історично, систему потреб, інтересів та цінностей. Наявність можливостей

реалізації цієї системи перетворює людину на головного учасника суспільного розвитку, члена громадянського суспільства [311, с. 62]».

Наведені тези дають нам підстави наголосити, що становлення громадянського суспільства багато в чому залежить від внутрішньої активності та діяльнісної організованості кожної особистості у розвитку її громадянської позиції, бо становлення громадянського суспільства неможливе без утвердження високого рівня правосвідомості кожного українця. Саме ці висновки підтверджують думку О.Бандури, що «...автономна особистість з розвиненою правосвідомістю є суб'єктивною умовою формування правового суспільства, що виступає альтернативою до стану як жорсткої упорядкованості, домінування політичного панування, так і дезорганізації та вседозволеності [25, с. 157]».

З цього приводу, цікавою виглядає наступна думка авторів збірки наукових праць «Громадянське суспільство і правова держава, проблеми становлення» за редакцією Є.Моїсеєва, щодо визначення ознак громадянського суспільства: «Насамперед, це певний рівень саморегуляції, при якому забезпечується захист інтересів всіх членів суспільства і в першу чергу особи... В центрі суспільства знаходиться конкретна людина, її потребам і інтересам підпорядковується весь суспільний механізм. У суспільства не може бути більшого інтересу, як служити кожній окремій людині. Не може бути якогось загального, суспільного чи державного інтересу, який би не відбивав би інтерес окремої людини [100, с. 18]».

Нагальною необхідністю в перехідному періоді розбудови громадянського суспільства на думку С.Кириченко, є «...вироблення такої концепції співвідношення особи, суспільства та держави, яка б гнучко враховувала особливості перехідного часу, дозволивши не тільки змінити сьогоденній менталітет людини, але й сприяти формуванню вільної особи з високою політичною, економічною та правовою культурою, яка усвідомлює свою цінність та гідність, відповідальність за свій внесок в розвиток

суспільства [165, с. 19]». Система взаємовідносин «людина-суспільство» в перехідному періоді загострює необхідність актуалізувати організаційну свідомість громадян нашої держави.

Не виникає сумнівів висновок, що громадянське суспільство є складним функціональним явищем, системою із високим рівнем організаційної складності. Дослідження В.Беха та його наукової школи розкривають зміст громадянського суспільства не просто як функціональне явище, а як складний, саморозгортаючийся соціальний організм [34-37]. Виходячи з концепції В.Беха цілісність соціального організму формується за синергетичними законами і являє собою протиріччя між людською особистістю та соціумом. У науково – філософській літературі це протиріччя відбивається як органічна сукупність усіх видів діяльності людини, суспільних відносин, зв'язків. Завдяки наявності оригінальних механізмів, з боку людини – це хронотоп, а з боку суспільства – це соціальний хронотоп або традиція, протилежності “входять” одна в одну і постійно взаємодіють, оскільки вони є протилежними лише за формою, а не за змістом. При цьому філософська ідея “соціальний організм” є усвідомленням єдності форми і змісту соціального світу [33-38].

Сучасні вітчизняні та європейські дослідники вивчають різні аспекти соціального організму, наголошуючи на головному – всі процеси які відбуваються в громадянському суспільстві обов'язково мають коріння і обумовлені іншими процесами. Тому по[Бех]милкого розглядати еволюцію громадянського суспільства керуючись аналізом якогось окремого аспекту. Громадянське суспільство – це багатоаспектне і складнофункціональне взаємопов'язане дійство, яке необхідно розглядати в комплексі, як цілісний функціональний організм.

З цього приводу дослідник С.Тимченко пише: «Структура цілісної системи громадянського суспільства – це його внутрішня побудова, котра відображає взаємозв'язки і взаємодію його складових, що визначають

цілісність і динамізм розвитку. Системоутворюючим началом громадянського суспільства є людина з її потребами, інтересами, зовнішньо вираженими в її правах та обов'язках [311, с. 66]». В контексті ж нашого дослідження наведена теза дає нам підстави говорити про те, що процеси, які відбуваються в громадянському суспільстві, в своїй основі мають діяльність окремого громадянина, а він, в свою чергу, здійснює її, керуючись певним рівнем організаційної свідомості.

При цьому відмітимо, що процеси розгортання громадянського суспільства та правової держави вимагають їх індивідуального усвідомлення, аби внесок громадян в ці процеси носив раціональний, узгоджений та системний характер. З цього приводу С.Кириченко пише: «Перехідне суспільство – це суспільство, яке здійснює свою еволюційну трансформацію від одного якісного стану до іншого при умові певної стабільності, поступовості і соціального спокою. Необхідність поступальності та поетапності в русі до демократії, до правової держави і громадянського суспільства зумовлена й таким немаловажним чинником, яким є консервативна природа так званої «масової непересічної людини», що криється у її сталих звичках, традиціях, світоглядних моментах, психології тощо. І взагалі спроба у реформуванні суспільного устрою надто перегнати масову свідомість може привести до протилежних результатів [165, с. 30]».

Одним із першочергових завдань, на нашу думку, є здійснення поступових змістовних змін у індивідуальній та суспільній свідомості. С.Кириченко наголошує на «...перегляду ставлення до низки соціальних інститутів та держави в цілому, адже для багатьох громадян досі звичним є патерналістичне ставлення до них як до дарувальниць прав та свобод, матеріальних та інших благ [165, с. 32]».

Отже, апелюючи до організаційної свідомості як інструменту підвищення ефективності здійснення суспільних перетворень, ми повинні бути впевненими, що її діяльність ґрунтується на раціональному

усвідомленні мети та шляхів вищезгаданих перетворень, що дозволило б уникнути крайнього революціонізму із провалюванням до авторитарно-тоталітарних настроїв, деструктивних процесів в окремих сферах життя, насамперед в економіці. З іншого ж боку, дозволили б тверезо регулювати хід розгортання змін, уникаючи невинуватого уповільнення деяких соціальних процесів, консервування соціальних та правових інститутів.

Сприймаючи громадянське суспільство як систему суспільних інститутів і відносин, які забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб, ми вважаємо, що основою його гармонійного існування та конструктивного розвитку є творча активність кожного громадянина, якому забезпечені умови для його самореалізації та актуалізації свого особистісного потенціалу. Сповідуючи цінності громадянського суспільства, кожен громадянин повинен відчувати відповідальність за підтримання рівня розвитку суспільних відносин та використовувати потенціал організаційної свідомості для здійснення своєї повсякденної діяльності.

Ставлячи перед собою завданням реформи внутрішнього життя держави та стабілізації розвитку суспільних процесів, необхідно розуміти, що ця цілеспрямована конструктивна діяльність повинна ґрунтуватись на сприйнятті та дотриманні змісту Конституції, концепції правової держави, основних прав людини. Тільки високий рівень правової культури дає можливість сподіватись на реалізацію проголошених реформ, спираючись на світовий досвід прогресивно-цивілізаційного розвитку.

При цьому, слід зазначити, що внутрішній, змістовний стан правової культури може відрізнятися від офіційних установок та ідеальних уявлень. Умовою до цього є факт недовіри громадянського суспільства до державної влади, коли закони розуміються як певні механізми маніпуляції. Адже правова держава як механізм свободи, захисту честі та гідності особистості та боротьби з негативними суспільними явищами не буде «діяти», якщо цей

механізм погано відрегульований. В центрі цієї проблеми лежить недостатній рівень загальної, політичної та правової культури.

На нашу думку, розгортання процесів становлення правової держави мало б враховувати низку ідей щодо необхідності чіткішого усвідомлення суспільством того, яку саме правову державу ми намагаємось відтворити. Зокрема, слушною виглядає наступна думка С.Шефеля, який наголошує на необхідності розбудови правової держави за допомогою високого рівня правової культури, в центрі якої знаходиться проблема взаємин не тільки людини та людини, а й система «людина-природа». С.Шефель з цього приводу зазначає: «Високий рівень правової культури суспільства є атрибутом правової держави як організованої влади, заснованої на принципах верховенства права й законності, поваги до прав та свобод людини і громадянина, вважаємо за доцільне уточнити її парадигмально важливий контекст. Як вбачається, він полягає в розумінні того, що будівничим правової державності в Україні вкрай необхідно озброїтися саме таким парадигмально новим рівнем правової культури, який і буде характеризувати її вже не як якийсь безвідносний у часі і просторі феномен, а, власне, як феномен культури екоправової, тобто екофільної за своєю суттю. Це означає, що справжньою метою сучасного українського соціуму є розбудова не якоїсь безвідносної правової державності, а такої, у якій кожен громадянин як суб'єкт права у своїх діях свідомо виходить із переконання необхідності здійснення комплексу заходів з екосоціальної гармонізації нашого суспільства [353, с. 252]».

Правову культуру необхідно розуміти як одну із загальнолюдських цінностей, як складне утворення загальнодемократичних, загальнокультурних надбань прогресивного людства, коли вона стає невід'ємним компонентом цивілізованої і правової держави, яка визначає у своїй організації та діяльності право, яке підпорядковане цивільному суспільству, гарантуючи невідчужені права кожної людини. «Правова

культура» є поняттям, яке використовується для ознаки різних структурних компонентів сучасного суспільства, широко використовується як поняття «правова культура особистості», так і «правова культура суспільства» чи соціальної групи. В контексті нашого дослідження ми спробуємо досягнути індивідуальний вимір правової культури, який є спорідненим із дослідженням організаційної свідомості особистості, здійснюване нами.

Аналізуючи таке складне явище, як правова культура, ми розуміємо під цим поняттям структурно-складне цілісне утворення, яке розкриває в собі якісний стан правового життя суспільства. І.Осика в своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що правова культура відображається в «...досягнутому рівні досконалості правових актів, правової і правозастосувальної діяльності, правосвідомості та правового розвитку особистості, а також у ступені свободи її поведінки і взаємної відповідальності держави та особистості, що позитивно впливає на суспільний розвиток і підтримання умов функціонування суспільства [238, с. 7]». Дослідник А.Малько, відзначаючи факт структурності феномену правової культури, пише, що правова культура особистості – це «знання та розуміння права, а також дії у відповідності до нього, а правова культура суспільства є сукупністю правових культур його членів [214, с. 141]».

В контексті нашого дослідження, аби чіткіше виявити зв'язок між процесами розбудови правової держави та функціонуванням організаційної свідомості особистості, аби розкрити зміст внеску кожного громадянина в ці загальнодержавні процеси, відмітимо цінність думки, яку ми зустріли в статті С.Богачова, а саме, що «правова культура особистості може слугувати своєрідним індикатором стану суспільства, рівня його демократичності та передумовою переходу всього суспільства в якісно новий стан, водночас правова культура на індивідуальному рівні є уособленням правової культури суспільства [46, с. 3]». Вважаємо за необхідне загострити увагу на

взаємообумовленості та багатовимірності процесів розбудови правової культури на індивідуальному та суспільному рівнях.

Зокрема, ми виходимо з позиції розуміння поняття «правова культура» як трирівневої структури (побутова, професійна та теоретична) [46; 246]:

– побутовий рівень правової культури досягається у результаті несистемного засвоєння правових знань з різних інформаційних джерел, яке не передбачає практичного правового досвіду чи професійної правової підготовки. Він притаманний широким верствам населення, а головне в його змісті посідають традиційні цінності, правові стереотипи, настанови, звичаї та звички. Цей рівень формується на основі власного життєвого досвіду і емпіричних знань про чинне право та інші правові явища. При цьому він здатен включати прогресивні, консервативні або навіть негативні погляди щодо права як суспільного феномену. Як правило, правові проблеми визрівають саме на цьому рівні свідомості, а узагальнюються та раціоналізуються на рівнях професійної та правової культури;

– професійний рівень правової культури базується на отриманих внаслідок одержання спеціальної юридичної освіти правових знаннях та навичках. Він пов'язаний з конкретним юридичним фахом (судовий, прокурорський, нотаріальний, адвокатський тощо). Це рівень правової культури правників-практиків, озброєних здатністю до системної діяльності в сфері забезпечення та перетворення правової сфери діяльності суспільства в цілому;

– теоретичний рівень досягається в результаті наукового осягнення правової проблематики, як правило, його носіями є юристи-науковці, викладачі вищих навчальних закладів. Цьому рівню правової культури притаманний теоретичний рівень правової свідомості, а також наявність умінь по здійсненню творчої діяльності щодо вдосконалення чинного законодавства, правозастосовної практики тощо.

На нашу думку, кожен рівень правової культури вимагає від її суб'єкту присутності високого рівня організаційної свідомості чи то у здійсненні процесів повсякденного стихійного засвоєння правових знань, чи при глибшому системному дослідженні правової проблематики, чи, що особливо важливо, при здійсненні перетворень на суспільному рівні, коли системний та організований характер дій законотворців сприяє розбудові правової держави, підвищенню авторитету державної влади в очах пересічних громадян та сприяють цілісному належному розумінню феномену права та його ролі в суспільному житті. На користь нашої тези може слугувати думка українського дослідника М.Момота: «Правова культура слугує юридичному забезпеченню демократичного процесу нашого суспільства, демонтажу адміністративно-командної системи управління, ліквідації некомпетентності, розхлябаності, дезорганізації, зневаги до права, свавілля тощо. Недоліки у загальній та правовій культурі полягають у неповазі до особистості, бюрократизмі, зловживанні владою, формальній законослухняності, байдужості та безвідповідальності. Правова держава як механізм свободи, захисту честі та гідності особистості, засіб боротьби з негативними соціальними явищами не буде «діяти», якщо цей механізм погано відрегульований. Тобто, якщо не буде поставлена на належний рівень загальна, політична і, особливо, правова культура. Зокрема, культура влади та управління, культура законності [220, с. 174]».

Не зайвим буде відмітити, що для України властива євразійська модель розвитку (в центрі знаходяться інтереси держави, нації), коли значення особистості у діалозі з державою нівелюється, на відміну від демократичної моделі, коли державна політика спрямована на розкриття потенціалу кожної особистості, коли права та свободи людини, її безпека та власність являють собою найвищу цінність. В Україні ж ці принципи поки що «сповідуються» здебільшого у декларативній площині. При цьому, важко не погодитись із наступним висновком С.Богачова: «Особливістю процесу формування

правової культури в Україні є та обставина, що вона утверджується за умов перехідного періоду, реформаційних змін у різних сферах суспільного життя. У цьому контексті привертають увагу процеси, пов'язані з переорієнтацією українського суспільства на систему європейських цінностей, у тому числі і європейської правової культури. Відповідно, актуалізується проблема вивчення й апробації кращих досягнень, досвіду розвитку правової культури європейських держав. Тут має бути виважена позиція щодо доцільності використання тих чи інших надбань у процесі гармонізації українського та європейського права без спроб його автоматичного копіювання [46, с. 2]».

На нашу думку, розбудова правової держави є результатом здійснення низки світоглядних, ціннісних перетворень, які лежать в основі повсякденної діяльності громадянина, до підвищення рівня свідомого ставлення до своїх громадянських обов'язків, що неможливо здійснити без підвищення рівня організаційної свідомості усіх українців, адже суспільна правова культура визначається масовістю правомірної поведінки, рівнем правової культури кожного члена нашого суспільства та усвідомленням механізмів життєдіяльності соціуму, характеризуючись усвідомленням своєї особистої відповідальності за хід здійснення процесів модернізації вітчизняного суспільства.

На користь нашої тези слід навести аргументацію дослідниці І.Осики з її дослідження «Правова культура у формуванні правової, соціальної держави» щодо концепту соціальної держави як вищої форми розвитку правової держави: «Соціальна держава, здійснюючи свої цілі та принципи у формі правової державності, рухається в напрямку якнайбільшої гуманізації суспільних відносин шляхом розширення прав особистості та змістовного наповнення правових норм політико-правовою ознакою, яка відрізняє правову державу від соціальної. Соціальна держава – це новий етап розвитку правової держави. Вона діє в певному правовому просторі, не обмежуючи свободу особи, не позбавляючи її відповідальності. В цій державі

об'єднуються правові й соціальні принципи. Концепція соціальної держави є логічним підсумком розуміння держави як універсальної політико-правової структури, що повинна забезпечувати своїм громадянам можливості для матеріального та духовного розвитку [237, с. 14]».

Виходячи з цієї позиції, вважаємо слушною думку М.Момота, що «правова культура в концентрованому вигляді повинна поєднувати в собі правові знання, погляди і спрямованість індивіда, його правову активність, вміння оцінювати свої і чужі вчинки з точки зору чинного законодавства, обираючи для досягнення намічених цілей виключно законні шляхи та засоби [220, с. 174]». Вищенаведена аргументація дозволяє стверджувати факт існування зв'язку між поступовим системним розгортанням процесів становлення правової держави через прагнення до високого рівня усвідомлення змісту та цілей своєї повсякденної діяльності, що ми ототожнюємо із поняттям організаційної свідомості особистості.

4.2 Актуальні проблеми модернізації правової освіти у перехідному суспільстві

Не викликає сумніву велика цінність професії юриста у перехідному суспільстві, зважаючи на її соціальну, конкретно-історичну значимість, коли суспільству потрібне повсякденне здійснення обґрунтованих кроків на законодавчому та правозастосовному рівнях в напрямку становлення правової держави. Даний факт актуалізує значення юридичної освіти як соціального інституту, який формує молодих представників цієї складної професії. До того ж, не варто забувати про те, що саме молодь активно буде майбутнє суспільства. Отже, будь-які реформи та зміни, що плануються чи вже відбуваються у державі, мають безпосереднє відношення до неї, і саме нею будуть розвинуті й перетворені з нововведень у суспільні звички.

Зрозумівши це, важко переоцінити значення молодіжної державної політики, державної політики в галузі освіти в цілому, та в галузі юридичної освіти зокрема. Особливу роль у формуванні творців нашого майбутнього відіграють не стільки матеріальна підтримка молодих, а й та свідомість, що формується в них шляхом впливу на молодь школи, вищих навчальних закладів чи родини. Розглядаючи актуальні проблеми модернізації правової освіти, слід пам'ятати, що реформи в цій сфері впливають на підготовку тих спеціалістів, які будуть визначати характер розвитку нашої держави найближчим часом.

Неймовірне значення в арсеналі засобів, якими держава може впливати на свій майбутній розвиток, є правова культура, що формується у молодих людей. Розраховувати на демократичне суспільство в майбутній Україні, не надавши сьогоднішнім студентам можливості сформувати адекватну правосвідомість, не доводиться. У країні, що можна назвати демократичною, основною цінністю є саме люди, їх права – отже, розуміння ними усіх своїх можливостей та обов'язків – ключ до побудови демократії.

Людське суспільство існує за принципом, коли правова система виступає важливим організуючим чинником, який сприяє формуванню високої особистісної та суспільної правосвідомості, гуманізації держави та права, підвищенню ефективності правового регулювання діяльності. При цьому, як багатofункціональний процес, модернізація правової системи в цілому, і системи правової освіти зокрема, вимагає здійснення глибокого аналізу правової дійсності, вивчення досвіду правових систем розвинених демократичних держав. Реформа правової освітньої системи є невід'ємною складовою процесу переходу до більш ефективної правової системи, що потребує розробки науково обґрунтованої теоретичної моделі. Разом із тим, на порядок денний висувають потребу реформи вищої правової освіти тенденції щодо суперечності між невідпинним нарощуванням обсягів наукової і соціальної інформації та обмеженими термінами навчання в вищих

навчальних закладах, між зростаючими масштабами освіти і браком індивідуального підходу до навчання і виховання, мета якого забезпечити розвиток потенційних здібностей кожного студента [100, с. 8].

До того ж, двадцятирічний досвід державотворення беззаперечно свідчить, що проголошений в Україні конституційний принцип «верховенства права» не може бути втілений у життя без існування високоякісної системи юридичної освіти і науки. В сучасному суспільстві існує запит на фахівців-правознавців, які б одночасно мали ґрунтовні знання як із суто правничих наук, так і розвинене уявлення про сучасний стан розвитку суспільства: інформаційні технології, економіку, екологію, політологію, державне управління, соціологію тощо. В.Сущенко наголошує на необхідності впливу на фахівців-правознавців гуманітарного знання, що охоплює «...проблеми загальної медицини, війни та миру, охорони материнства і дитинства, міжнаціональних та міжетнічних стосунків, культури у всіх її вимірах [299, с. 184-185]».

Юридична освіта – це, якщо використовувати порівняння, живий організм, що швидко розвивається. Взаємодіючи із соціальною системою й економічним станом держави, культурними явищами та реагуючи на всі зміни у суспільстві, вона не може бути статичною, а повинна відчувати вплив середовища та, одночасно, впливати на нього, формуючи сучасне юридичне поле. Юридична наука має виконувати просвітницьку функцію, бо без практичного використання закон є мертвим.

Із жалем доводиться констатувати той факт, що усіх вищенаведених умов для сталого розвитку юридична освіта в Україні не має. Внаслідок цього, вона все ще не набула якісних характеристик, які дозволили б поставити її в один ряд із системами юридичної підготовки провідних країн світу, а отже не має шансів приймати активну участь у міжнародній освітянській співпраці та займати конкурентоспроможну позицію на ринку освітянських юридичних та й взагалі – правничих послуг.

Разом із тим, як зазначає Т.Подковенко, вітчизняна юриспруденція, невід'ємною складовою якої є правова освіта, переживає «...процес переходу у стан нової нормативної парадигми побудови відносин в суспільстві, яка формується через вияв сутності і природи права, його змістовних характеристик із врахуванням сучасних концепцій право розуміння [249, с. 26]». Аналізуючи проблеми правової освіти в Росії, дослідник Б.Топоркін загостріє увагу на питанні співвідношення загальнокультурного та спеціального змісту освіти. Б.Топоркін пише: «Необхідно враховувати, що юридична освіта не повинна випадати з єдиного поля загальнолюдської культури. Це передбачає, перш за все, деідеологізацію освіти, звільнення її від догматів будь-якого одного, навіть офіційно підтриманого вчення, установку на вивчення знань, накопичених людством. Важливо, однак, аби ми керувались справді науковим підходом до трактування проблем, що розглядаються, не спускались до рівня примітивної пропаганди, яка віддзеркалювала б зміни у політичній кон'юктурі. Студентам потрібна правда, вся правда і тільки правда [316, с. 14]». На нашу думку, більшість проблем юридичної освіти в Росії можуть бути екстрапольовані на українську систему освіти, а досвід їх подолання може бути обґрунтовано використаний при здійсненні практичних кроків по їх вирішенню.

Стосовно ж думки Б.Топоркіна, вважаємо, що дійсно для юриста-професіонала світ не може обмежуватись тільки своїм предметом, він повинен розбиратись в основах устрою сучасного життя аби бути підготовленим до роботи, пов'язаної з вирішенням різнопланових задач, повинен бути готовим до швидких змін у навколишньому світі. В стінах навчального закладу студент повинен отримати усвідомлення факту, що його майбутня професія вимагатиме від нього займатись правовими аспектами економіки, політики, медицини, науки чи культури, а, отже, потребуватиме від нього якісного усвідомлення різнопланових процесів діяльності суспільства. В той самий час, загальнонаукові та соціально-гуманітарні

знання й допомагають створити загальну культурну базу майбутнього юриста.

На нашу думку, вирішенню актуальних проблем модернізації правової освіти України може сприяти звернення до досвіду правової педагогіки як галузі, яка пов'язана із соціологією, соціальною педагогікою, етикою, естетикою, філософією тощо. Підрозуміваючи під правовою педагогікою науку про формування суспільної правосвідомості, правового виховання, правового навчання і правової освіти людей у галузі правового розвитку, науку про дидактичні принципи, умови, форми і засоби правового виховання, правового розвитку в правовій державі, Н.Головко стверджує, що «правова педагогіка дбає про правове виховання, правову культуру, правову освіту, досліджує умови середовища, в якому ця діяльність здійснюється, розробляє нові форми і засоби правового виховання та правової освіти з урахуванням розвитку суспільства та чинного законодавства [87, с. 13-14]».

Спираючись на дослідження Н.Головко, можна стверджувати, що зв'язок з філософією допомагає правовій педагогіці визначити [87, с. 15]:

- мету виховання, з'ясувати вплив загальних закономірностей людського буття та мислення, коригувати спрямованість правового виховання;
- зв'язок з психологією дозволяє озброїти правову педагогіку сучасними знаннями про умови і механізми перебігу процесів мислення, формування особистості;
- соціальна психологія дозволяє розробити методики правового виховання за допомогою колективу;
- соціологія сприяє пізнанню таких інститутів суспільства, як родина, навчальний заклад, трудовий колектив тощо, підвищуючи раціональність організації навчального процесу.

Насправді ж, педагогіка юридичної освіти має велику кількість «білих плям», вимагаючи уваги спеціалістів у дослідженні питань на межі

юриспруденції та педагогіки, адже максимальна ефективність освітнього процесу можлива лише при використанні провідних наукових досягнень педагогіки, які б нейтралізували прояви стихійності цього процесу. Адже кінцевою метою правої освіти є не тільки отримання майбутнім юристом суми правових знань, а й засвоєння ним морально-правових знань, навичок та якостей, які б стали основою формування його морально-правової культури.

Актуальність розширення зв'язку між педагогікою та юридичними науками в процесі модернізації правової освіти підтверджується думкою дослідниці І.Осики: «Правове виховання не може ізольовано існувати в суспільстві, воно спирається на дані педагогіки та юридичних наук, при цьому педагогіка застосовується для найбільш ефективного правового виховання, використовуючи розроблені принципи та методи, форми і способи виховання особистості. У цьому зв'язку теорія та практика формування і розвитку правової культури повинна бути тісно взаємопов'язана не тільки з наукою права, але й з іншими галузями знань [237, с. 60]».

Однією з актуальних проблем модернізації правової освіти в сучасному українському суспільстві є необхідність здійснення інтелектуальної реформи в українському правознавстві. Ми можемо констатувати, що в нашому суспільстві досі панує тоталітарний спосіб мислення, яке не враховує сучасні реалії життя, а особливо, факту існування людини ринкового суспільства. Не викликає сумніву, що в українській правовій сфері досі домінує репресивний характер юридичного мислення. З цього приводу в дослідженні «Трансформація правової системи України: євроінтеграційний підхід» викладена така думка: «Право, будучи «правилом», має загальнообов'язковий характер не тому, що стверджує принцип справедливості, а тому, що його автором є держава (конкретний політичний режим), що наказує, велить, тим самим перетворюється на засіб примусу,

насильства над особистістю, в засіб репресій щодо індивіда, законницьке мислення підкорене гаслу-принципу: «Закон є закон». При цьому не береться до уваги те, що закони бувають виявом свавілля, примхою законодавця, що вони інколи заперечують природні, невідчужувальні права людини [318, с. 6]».

Такий стан поглиблюється тенденцією до нормативістського підходу до права в освітній сфері. В цій ситуації, з часів студентства, мислення майбутніх правників цікавиться зовнішнім, формально-логічним змістом права, видаючи його за істотне та основне, тим самим руйнуючи гуманістичний зміст права. Негнучке та нетворче мислення в цьому випадку не може стати передумовою до прогресивних перетворень, воно концентрує свою діяльність навколо тлумачення викладених у нормах засад, догматично відсторонюючись від всебічного глибинного пізнання та інтелектуального напруження. Філософський зміст цієї проблеми розкриває така теза: «Задогматизоване, заземлене, обмежене емпіричністю, нединамічне мислення, трактуючи право (норму) як засіб, знаряддя, з допомогою якого здійснюється регулювання суспільних відносин (і не більше), не здатне пов'язати право з такими цінностями, як творчість, справедливість, любов, добро, краса, Бог тощо. Його не хвилює глибинна інтеріоризація норм (закону), йому достатньо зовнішньої законослухняності, формально-рольової поведінки [318, с. 7]».

Аналізуючи ці ідеї, ми вимушені констатувати, що для такого мислення природні невідчужувальні права є не більш, аніж фікція, а такі гуманістичні цінності, як свобода вибору, громадянська гідність тощо відступають на другорядний план, коли пересічна особистість трактується як носій здебільшого деструктивних та зловмисних ідей, а закон стає не формою свободи, а засобом заборони та покарання. Наведені роздуми виявляють факт світоглядного занепаду сучасного українського права, коли акценти від моральних цінностей та духовних засад права змістились в бік

гіпертрофованого раціоналізму та нормативізму, позбавляючи право свого змісту. Складається ситуація, коли при викладанні право розуміється у відриві від людської культури в цілому, редукуючи його до політичного явища, що, як наслідок, дегуманізує мислення майбутніх фахівців-юристів, збіднює їх світогляд, надміру заполітизовуючи його.

Алармістські настрої щодо невідповідності правової системи принципам гуманістичного мислення, які ми коротко окреслили, мають глибоке підґрунтя і повинні спонукати до рішучих змін в цій сфері. Зокрема, як один із способів подолання кризової ситуації, вважається «...необхідність повернення філософсько-світоглядного знання про людину, світ її потреб та інтересів до системи права [318, с. 12]». Дійсно, сучасній системі права не вистачає філософського осмислення своєї сутності в сучасних умовах, недостатньою є повнота бачення проблемного поля, а недалекоглядність та відсутність комплексності в правовій реформі підтверджують цінність запропонованої ідеї.

На нашу думку, модернізація правової освіти може принести успіх тільки в тому випадку, якщо вона знайде відповіді на головні питання, які постали перед освітянами-правниками. Тенденція бачити в освітній реформі самоціль, перетворювати її на ідеологічну кампанію призведе до нівелювання її справжнього змісту, а її конструктивний перебіг вимагає здійснення попередньої реальної оцінки сучасного стану проблем, співвідношення її з правовими ідеалами тощо. Також слід взяти до уваги той факт, що сама українська правова система знаходиться у фазі становлення, на відміну від країн, де вона давно вже перебуває у більш-менш сталому вигляді, що ускладнює роботу юристів, які працюють у сфері дослідження і викладання права. Нестабільність правової системи є однією із рис сучасності, тому система освіти повинна спрямувати свої зусилля на підготовку юристів, які зможуть орієнтуватись в ускладненому та, інколи, суперечливому законодавстві, бачити коріння цієї складної ситуації. Тому, на нашу думку,

випускник юридичного вищого навчального закладу повинен мати суттєву загальнотеоретичну підготовку, вміти відрізнити головне від вторинного, самостійно критично визначати тенденції правового розвитку.

Розвиваючи думки вищенаведених дослідників, можна резюмувати, що відродження системи права, яка відповідає потребам людства та резонує його духовним досвідом, можливе за умови здійснення «інтелектуальної» реформи, зміни системи правового мислення шляхом відходу від нормативістського типу мислення та орієнтації в процесі перетворень на філософсько-гуманістичні традиції. Домінанта права як засобу гармонізації суспільної діяльності повинна подолати його розуміння як носія заборон та покарань. Знання філософських засад права, його співвідношення з іншими цінностями людської цивілізації визначає відношення молодого юриста до своєї професії, його поведінку в різних життєвих та професійних ситуаціях.

Не викликає сумнівів, що не тільки випускники юридичних вищих навчальних закладів, але й кожна грамотна людина сьогодні повинна орієнтуватись у системі цінностей нашого суспільства та чітко усвідомлювати призначення, характер та потенціал держави та права. Проте, юрист не може обмежуватись знанням загальних підходів. Завдячуючи своїй професії, він покликаний шукати та знаходити засоби реалізації принципів, на яких ґрунтується держава та право, підвищувати ефективність їх функціонування.

Заслуговує на увагу думка Т.Подковенко про те, що філософія права є «...фактично єдиною навчальною дисципліною з тих, що викладаються юристам, яка може допомогти майбутнім фахівцям у розвитку критичного і абстрактного мислення, рефлексивних здібностей, навичок філософсько-правового осмислення процесів, які відбуваються у нашому суспільстві, у пошуку шляхів до гуманізації суспільних відносин [249, с. 28]». Наведені Т.Подковенко ідеї підтверджують необхідність спрямування модернізації правової освіти в напрямку актуалізації ідей філософії права.

До того ж, звернення до історії філософсько-правових вчень несе в собі потенціал до ефективного вирішення проблем сучасної науки про державу та право. Ми чіткіше побачимо закономірності, які визначали раніше, визначають зараз та будуть визначати в майбутньому динаміку усвідомлення людьми сутності державно-правової дійсності, глибше зрозуміти об'єктивну діалектику суспільного життя у її правовій формі. На користь нашої тези слугує ще одна ідея Т.Подковенко: «Філософія права як специфічна людинознавча галузь знання, що має понад двохтисячолітню історію і виражає гуманістичну традицію, покликана в наших умовах формувати сучасне правове мислення, що ґрунтується на юридичному (а не на законницькому) праворозумінні, сучасній філософії людини, давати майбутньому юристу адекватні сучасності знання про право, формувати цілісний образ цього багатогранного суб'єктивно-об'єктивного, ідеально-матеріального раціонально-ірраціонального, соціокультурного феномена, на відміну від часткового, усіченого трактування його нинішньою теоретико-правовою наукою... Необхідно досліджувати такі невід'ємні складові частини філософії права, як правову онтологію, філософсько-правову антропологію, правову гносеологію, правову аксіологію, феноменологію права, екзистенціальний вимір правових інститутів. Це дасть змогу майбутньому правнику зрозуміти суть природного права, його джерела, зв'язок зі світоглядним, теоретичним рівнем цивілізації і життям окремої людини, синтезувати окремі знання з правознавства і піднятися на вищий щабель розуміння специфіки свого фаху та своєї ролі в суспільстві як юриста [249, с. 29]».

Існує обґрунтована думка, що на шляху подолання актуальних проблем правової освіти, ефективною є ідея перегляду моделі, коли філософії права відводиться допоміжна роль у правознавстві – філософія повинна формулювати основоположні принципи права та його категоріальний апарат. Також деякими вченими пропонується ввести в учбові плани вищих

юридичних учбових закладів України обов'язкове викладання дисципліни «Філософія права», що допоможе підвищити науковий рівень філософсько-правової теорії, особливо її світоглядні та прогностичні функції [256, с. 180].

Відомим є факт, що освіта як культурне явище є важливим інститутом відтворення духовних цінностей, тому цільові настанови всієї освітньої системи визначають поширення духовних цінностей в суспільстві. На стан системи освіти в цілому, та правової освіти взагалі, впливає загальна криза духовності, яка спостерігається в нашому суспільстві з кінця ХХ століття. Перехід на демократичні ринкові форми та принципи розвитку суспільства викликав комерціалізацію освітньої системи, вплинувши на такі соціальні компоненти, як виховання та знання, а запровадження Болонського процесу інколи зводить освітні стандарти до технологічного контролю знань студентів. Приділяючи увагу правовому навчанню, освітні заклади на другий план відводять необхідність формування духовних, моральних цінностей.

Недержавні юридичні навчальні заклади знаходяться під вогнем критики, що йде здебільшого з боку державних навчальних закладів. Існує багато прикладів, які підтверджують правоту цієї критики, коли підготовка юристів не відповідає встановленим вимогам, має місце нестача учбових площ та матеріально-технічної бази тощо. Низка навчальних закладів під час перевірок Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України позбавляються ліцензій. Однак, на нашу думку, існуючі недоліки та навіть провали недержавних юридичних навчальних закладів не можуть слугувати обґрунтуванням висновку щодо їх нездатності надавати освітні послуги. Такий висновок був би помилковим, адже існує низка недержавних юридичних навчальних закладів, здатних забезпечити необхідний рівень підготовки юристів високої кваліфікації, який досягається за рахунок умілої організації учбового процесу та практики, досвідченого професорсько-викладацького складу. Це дає нам можливість сподіватись, що з часом якість цього сектору освіти буде підвищуватись. Крім того, відбудеться

закономірний відбір «міцних» недержавних юридичних вищих навчальних закладів, які по праву увійдуть до складу флагманів юридичної освіти в нашій державі.

Дійсно, критика повинна сприяти здоровій конкуренції юридичних навчальних закладів, як державних, так і комерційних, а єдиним критерієм оцінки може слугувати високий рівень підготовки студентів. При цьому завчасно ставити недержавні юридичні навчальні заклади у нерівноправне положення, відмовляти у рівному освітньому статусі, не допускати їх випускників до роботи в суді, органах внутрішніх справ, держслужбі, означало би порушення задекларованих принципів правової держави.

На нашу думку, правова освіта повинна відродити свою виховну функцію по формуванню в свідомості студентів засад законослухняності та високих ціннісних орієнтацій. Разом із тим, на нашу думку, слід звернути увагу на процеси атестації студентів юридичного профілю, які мають забезпечити перевірку глибини та цілісності знань та навичок, отриманих на заняттях. В реальності ж, навіть державна атестація випускників здебільшого не в змозі забезпечити незалежний характер оцінювання, формуючись не з рядів незалежних експертів (авторитетних викладачів, досвідчених юристів-практиків), а з викладачів «рідного» навчального закладу.

Також з поля зору дослідників не зникає проблема добору кадрів майбутніх правників та організації їх вступу до правничих вищих навчальних закладів. Ця проблема, на думку В.Сущенко, загострилася у зв'язку із «...комерціалізацією цього освітнього напрямку, недостатньо забезпечуючи об'єктивність оцінювання знань і професійної придатності майбутніх правників та певною мірою сприяє зниженню рівня їх фахової підготовки [299, с. 185]». В.Сущенко висуває думку, що враховуючи неможливість швидкого переходу до ефективної тестової системи вступу до вищих навчальних закладів та необхідність значної організаційної роботи для

здійснення такого переходу, вважається за необхідне здійснити низку організаційно методичних кроків [299, с. 185]:

а) створити загальноукраїнську громадську Координаційну раду з питань удосконалення організації юридичної освіти і науки в Україні як дорадчо-консультативну інституцію, яка могла б виконувати функцію сприяння обміну досвідом у цій сфері та напрацюванню відповідних експертних рекомендацій для їх подальшого практичного втілення на експериментальній основі в освіті, законопроектній та іншій нормотворчій роботі;

б) розробити довгостроковий (на 10-15 років) та короткостроковий (на 2-3 роки) плани, розгорнути систему науково-дослідних робіт, проведення семінарів, диспутів, конференцій та видання публікацій із проблематики реформування правничої освіти в Україні;

в) підтримати ініціативи, спрямовані на посилення ролі громадських професійних юридичних товариств у процесі підготовки фахівців (організації вступних іспитів до вищих навчальних закладів, ліцензування та акредитації навчальних планів і програм зокрема).

Стосовно ж проблеми інтеграції вітчизняної юридичної освіти у світовий та європейський освітній простори, Л.Стецюк пише: «Актуальною проблемою є поглиблення міжнародних аспектів юридичної освіти, розробка навчальних програм, інших матеріалів, які спрямовані на інтеграцію вищої юридичної освіти в Європейський та світовий освітній простір... Важливим напрямком співробітництва є участь у загальних європейських проектах з провідними навчальними закладами Європи, що допоможе подолати неконкурентоспроможність українських ВНЗ на європейському і світовому ринках освітніх послуг. Тобто постає необхідність провести низку практичних заходів на шляху інтернаціоналізації вищої юридичної освіти. Інтернаціоналізація як процес міжнародної орієнтації вузів має у своїй основі три основні елементи: наявність міжнародного компонента в змісті

навчальних планів і програм, міжнародна мобільність студентів і професорів, наявність програм технічного співробітництва і взаємодопомоги [293, с. 123]».

Цієї ж думки дотримується В.Сич, стверджуючи, що юристи-освітяни і науковці мають збільшити зусилля в напрямку адаптації законодавства України у сфері вищої юридичної освіти до вимог європейських і світових стандартів [278]. На думку В.Сич саме зараз «...потребує більшої уваги зміцнення міжнародних зв'язків в юридичній освіті, розроблення спільних навчальних програм та інших компонентів освіти із зарубіжними вищими юридичними навчальними закладами, спрямованих на інтеграцію української вищої юридичної школи у світовий та європейський освітянський простір [278, с. 18]».

Важко не погодитись із дослідником В.Сущенком, який вважає за доцільне внести деякі пропозиції щодо доповнення й уточнення до загальнодержавної Концепції підготовки фахівців правознавства. На думку В.Сущенко, для підготовки правознавців необхідно проводити «...спеціалізацію навчального процесу, здійснюючи підготовку фахівців із права з 2-3-річною програмою підготовки спеціалістів для юриспруденції та магістерською програмою підготовки юристів-науковців після отримання студентами бакалаврської юридичної освіти, переймаючи досвід більшості країн Європейського Союзу [299, с. 186]». В цій же роботі В.Сущенко дає авторське бачення переліку напрямків спеціалізації майбутніх правників. Він пише: «Підготовка могла б здійснюватись у таких напрямках:

- Загальна теорія держави і права (філософські, політологічні та правові проблеми).
- Цивільне, цивільно-процесуальне, господарське (підприємницьке) право та арбітражний процес.
- Фінансове та банківське право.
- Державне право і управління, адміністративне право і процес.

- Міжнародне комерційне (торгівельне) право і міжнародний арбітражний процес.
- Законодавча і нормотворча техніка.
- Кримінальне та кримінально-процесуальне право, кримінологія.
- Правозахисна та правозастосовча діяльність (адвокатська, суддівська, прокурорська) [299, с. 186]».

На нашу думку, переймання досвіду європейських держав у галузі правової освіти є продуктивним. Наприклад, В.Сич зауважує, що: «Слід звернути увагу на те, як вивчають право в німецьких навчальних закладах. Німецькі форми навчання можна поділити на три види. Перший – як і в нас, лекції, на яких практично відсутня взаємодія лектора та слухача; утім, їх відвідування не обов'язкове. Студенти слухають ті лекції, які їм цікаві і які, на їх думку, їм будуть потрібні у майбутньому. Другий вид занять – практичні заняття, або «вправи» – передусім з обов'язкових предметів (цивільного, адміністративного та кримінального права), на яких студенти вирішують завдання, проходять тестування. Вони – аналог наших практичних і семінарських занять... Третій вид занять – навчання у робочих групах з цивільного, адміністративного та кримінального права під наставництвом реферндарія – того, хто закінчив курс навчання та склав перший держіспит [278, с. 15]». При цьому відмітимо, що модернізаційні процеси, що мають здійснитися з урахуванням європейського досвіду, не повинні бути калькуванням тих чи інших моделей. Ці моделі повинні бути творчо осмислені та науково обґрунтовані із урахуванням вітчизняної специфіки та багатого досвіду української системи правової освіти.

На нашу думку, поза увагою трансформаційних процесів не повинен залишитись досвід Сполучених Штатів Америки щодо концептуалізації змісту юридичної професії та організації юридичної освіти. Знову ж хотілося б наголосити на необхідності ревізії позитивних та негативних рис американської моделі та інтеграції її здобутків на обґрунтованому,

науковому рівні з урахуванням української специфіки. На особливу, на нашу думку, увагу претендує система вступу до юридичних навчальних закладів США (так званих правничих шкіл).

На нашу думку, американська система при вступі до правничої школи звертає велику увагу не тільки на «формальний» рівень знань вступника (результати іспитів), але й включає до аналізу можливості зарахування ще низку критеріїв, які б розкривали рівень сформованості особистості в цілому, її потенціал до навчання, комунікативні та інші якості. В.Бігун пише, що вступна комісія в американські вищі навчальні заклади при прийомі бере до уваги більш ніж 15 критеріїв: результати загальнонаціонального обов'язкового іспиту для вступників до юридичних навчальних закладів (LSAT), середній арифметичний бал оцінок (GPA), зміст пройденої базової навчальної освіти в коледжі (університеті), академічна та громадська діяльність, індивідуальні якості особистості, расова та етнічна приналежність, рекомендаційні листи, вміння писати, есе-обґрунтування бажання навчатися, досягнення та лідерство, набутий попередній досвід роботи тощо [41, с. 60].

Аналіз історії юридичної освіти, існуючих освітньо-кваліфікаційних рівнів та навчальних програм, системи атестації та вступу, методик викладання, факту змагальності серед студентів, вимог до професорсько-викладацького складу у вітчизняній та американській системах юридичної освіти, здійснений В.Бігуном, дав змогу йому сформулювати низку рекомендацій щодо інтеграції досягнень американської системи освіти до вітчизняної освітньої моделі. Вважаємо цінними навести сім порад українській правовій освіті, зроблених В.Бігуном на підставі аналізу американської та української системи правової освіти, актуалізація яких, на думку дослідника, сприяла б якіснішому розгортанню реформ у вітчизняній правовій освіті:

«1. Опікуймося, передусім, інтересами юридичної професії загалом, а вже згодом – певної її гілки... Утверджуємо традицію цілісності українського правництва.

2. Дотримуймося високих стандартів професійної компетентності, етичності, турбуймося про правовий захист громадськості, функціонування системи правосуддя, оберігаймо позитивний імідж української юридичної професії.

3. Підтримуймо високі вимоги до професіоналізму та компетентності майбутніх правників... Випускник юридичного навчального закладу – лише кандидат на високе звання «правника». Запровадимо дворівневу систему державної атестації правника – навчальним закладом на етапі здобуття юридичної освіти та на етапі набуття статусу «правника» шляхом складання загального правничого кваліфікаційного іспиту.

4. Юридичні навчальні заклади – охоронці правової держави. Підтримуймо високі стандарти правової освіти...

5. Сприяймо право- та державотворенню України... Формуймо українське право й українського правника, яким притаманні гуманізм і людяність, повага до традицій та прагнення до поступу. Вивчаймо і впроваджуймо в Україні кращий іноземний правничий досвід, опановуймо кілька професійних іноземних мов.

6. Зробімо принцип соціальної відповідальності професійним обов'язком правника. Надання правової допомоги тим, хто її потребує, але не може дозволити – професійний обов'язок правника.

7. Розглядаймо право, юридичну діяльність не лише як професію, але й як мистецтво добра і справедливості. Здобуті знання і навички спрямовуймо на їх утілення [41, с. 263]».

Визнаємо, що дослідник в своїх рекомендаціях зображує ідеальну, перспективну модель правової освіти, проте вони містять низку конкретних конструктивних ідей, впровадження яких сприятиме подоланню актуальних

проблем, які намагається вирішити в процесі модернізації вітчизняної правової освіти.

Вважається за необхідне наголосити, що трансформація соціальних парадигм, яка останні десятиріччя відбувається у всьому світі та окреслюється як перехід до стану постмодерну, також впливає на розуміння права. Дослідником І.Честновим доводиться, що універсалістське уявлення про право, яке було властиве епосі модерну із його претензією на повноту, аподиктичність тощо, поступається місцем більш «м'якій» раціональній правовій моделі. На думку І.Честнова в правовій моделі повинні бути присутніми елементи наукового плюралізму, які дозволили би їй методологічно спиратись на такі напрямки, як «синергетика, герменевтика, антропологія та феноменологія, з допомогою яких відбувалося б філософське обґрунтування нового право сприйняття [350, с. 6-7]». Закономірно, на наш погляд, І.Честнов постулює: «Новітні течії філософії дають можливість більш адекватно – у відповідності до реалій сучасного суспільства – представити картину правової реальності. Остання виявляє такі якості, як динамізм, мінливість, нестійкість, залежність від суб'єктивного сприйняття. Нові типи праворозуміння підходять до її опису набагато ближче, аніж традиційні школи права. Але в той же час вони не позбавлені недоліків. Головний з них полягає в тому, що в них не відображені взаємообумовленість та взаємоперехід трансцендентного (універсального) та іманентного початків в праві – найважливіший аспект діалогічності правової реальності, хоча елементи діалогізму потенційно в них закладені [350, с. 8]».

Ці ідеї дають нам підстави наголосити на необхідності застосування методологічного апарату сучасної філософії в процесі розбудови правової освіти. З цього ж приводу, дослідник Ю.Оборотов пише: «Глибинні зміни в державі та праві епохи постмодерну вимагають свого відображення в правовій політиці нашої держави та системі юридичної освіти... Постійно відтворювана проблема, кого випускати – юристів-універсалів, спеціалістів

широкого профілю або юристів вузької спеціалізації, помітно вирішується на користь другого підходу... В умовах постмодерну визначне значення отримує вміння нестандартно мислити, здатність до оригінального вирішення проблем, інноваційні здібності в цілому [256, с. 31]».

З свого боку, хотілося б нагадати, що практика виходу з кризових або переломних ситуацій взагалі може розгортатися за двома сценаріями:

1) Через революційні зміни в бік сфери нових освітянських правовідносин;

2) Шляхом планомірних, логічних та науково обґрунтованих змін.

Зачарованість постмодерном, яка властива багатьом сучасним дослідникам, не повинна призводити до здійснення надто радикальних змін замість багатопланового, цілеспрямованого еволюціонування правової освіти. Проте неврахування якісних парадигмальних суспільних змін та несвоєчасне реагування на них також є неприпустимим.

Приєднавшись до Болонського процесу, Україна увійшла до Європейського освітнього простору, що не може не знаходити відображення у правовій освітній політиці. Зокрема, відзначається: «Глобалізований світ висуває до сучасного юриста нові вимоги. Хоча юриспруденція завжди була достатньо «національною» сферою знань – адаптація юридичних навиків до умов правових систем інших держав є досить складною, розвиток міжнародних відносин позначився і на правниках. Зокрема, у вигляді виникнення фахівців з міжнародного публічного і приватного права, які допомагають фізичним і юридичним особам звертатися до міжнародних судових установ (нагадаємо, Україна є одним з лідерів зі звернень до Європейського суду з прав людини), врегульовувати економічні відносини з контрагентами з інших країн, вирішувати шлюбні, спадкові та інші справи [356, с. 105]». А це, в свою чергу, потребує гармонізації навчальних планів та програм у відповідності до міжнародних стандартів, підвищення мобільності

студентів та інших заходів, які є невід'ємними від процесів глобалізації вищої освіти в цілому.

На користь наведеної вище позиції відносно необхідності поглиблення євроінтеграційного виміру під час здійснення модернізації правової освіти може слугувати думка фахівця В.Куц про «невідповідність організації та змісту вітчизняної правничої освіти сучасним європейським стандартам. Як наслідок, недостатнє розуміння випускниками правничих вишів правової природи соціальних явищ, недостатнє володіння технікою аргументації рішень, юридичною технікою створення та здійснення правових і процесуальних актів, нездатність до практичного застосування отриманих знань, неможливість професійної адаптації вітчизняного правника до зарубіжних правничих реалій тощо [198, с. 29]».

Наведений вище матеріал є свідомством необхідності посилення уваги до юридичної освіти як з боку держави, так і з боку української юридичної спільноти, адже великий внесок у дослідження актуальних проблем модернізації правової освіти вносять практики та теоретики права. Проте, головна задача полягає в тому, щоб юридична освіта як інструмент підготовки високоосвічених кадрів стала невід'ємною частиною, або навіть більше – метою освітніх трансформацій, а це потребуватиме значної теоретичної розробки напрямків здійснення реформи, наукового обґрунтування моделі «ідеального юриста» для умов сучасного суспільства тощо.

Тези, які ми навели, знаходять підтвердження в дослідженні В.Куца: «Невдачі на шляху реформування правничої освіти спіткали прихильників її модернізації перш за все через відсутність науково обґрунтованої концепції її здійснення. Тому першим практичним кроком такого реформування має бути розробка відповідної концепції. До роботи над нею слід залучити широке коло зацікавлених фахівців. Сподіватися на успіх у цій справі можливо лише за умови забезпечення прозорості реформування та відмови від лобіювання

корпоративних чи приватних інтересів. В основу реформування має покладатися лише суспільний інтерес та державницький підхід [198, с. 28]».

У попередніх підрозділах нами були розглянуті процеси формування організаційної свідомості особистості під впливом правової освіти при отриманні широкого спектру спеціальностей, від викладача чи медика до юриста. Із нашими ідеями резонує думка В.Суценка, який у своєму дослідженні сучасних проблем реформування юридичної освіти та науки України пише: «Аксіомою є те, що переважна більшість суспільно-правових явищ і фактів мають комплексний, системний та універсальний характер, де перетинаються: право, політика, економіка, психологія, екологія, медицина. І саме тому нагальною є потреба максимально комплексного, системного їх дослідження, що в кінцевому результаті матиме позитивні наслідки як у сфері нормотворення, так і у сфері правозастосування, де в нас сьогодні існує безліч проблем... У такому контексті потребує організаційного та методологічного вдосконалення система наукових правових досліджень, значного підвищення ролі Академії правових наук України як загальносуспільного Центру їх стратегічного планування, координації і наукової експертизи [299, с. 187]».

Продовжуючи наведені вище думки, зазначимо, що в методиці викладання правових дисциплін, як один з сучасних напрямків правової теорії і практики, можуть бути більш глибоко задіяні ідеї аксіології права. Дійсно, зараз правова освіта намагається здійснити переорієнтацію на більш універсальні цінності, аніж абстрактна істина. Але при цьому не викликає сумніву, що у пізнанні правової дійсності неможливо обійтись без ціннісного підходу. Разом із тим, за думкою таких дослідників, як В.Кравець та О.Павлишин, в сучасних умовах «особливе значення для життєдіяльності соціуму має як суто професійний, прикладний рівень юристів, так і рівень теоретичної світоглядної підготовки, а цінності та уявлення, які визначають світогляд спеціалістів, покликаних стояти на варті правопорядку в державі,

не повинні залишитися поза увагою вчених і державних діячів, відповідальних за розробку концептуальних засад реформування системи освіти та реалізацію цих ідей [191, с. 173]».

Ми погоджуємося із таким розумінням аксіологічного підходу до вивчення права та його потенціалу в переосмисленні змісту права у відповідності до сучасних реалій: «Реалізація аксіологічного принципу дозволяє провести відбір таких методологічних принципів, прийомів і засобів, які б дозволяли найбільш адекватно й ефективно вирішувати завдання пізнання і конструювання правової системи та її елементів з урахуванням ціннісно-гуманістичної складової... Аксіологічне вивчення права має велике наукове і практичне значення. Воно дозволяє з'ясувати причини сучасного кризового стану суспільства, держави і права з погляду аксіологічної складової, виявляє необхідність у новому осмисленні базових цінностей суспільства... Знання про цінності у праві та цінність самого права використовуються для уточнення його сутності і специфічної природи, гуманістичної орієнтації права [318, с. 40-41]».

На підтвердження актуальності модернізації правової освіти в напрямку поглиблення її ціннісного змісту та розкриття зв'язку із культурно-історичним надбанням нашого народу може слугувати твердження В.Кравця: «Освіта як необхідна умова підготовки людини до життя та праці передбачає не лише засвоєння систематизованих знань, вмінь і навичок, вона спрямована також на розвиток та виховання людини, вдосконалення моральних, трудових, естетичних, фізичних та інших якостей особистості. Національне виховання в системі освіти здійснюється з урахуванням культурно-історичного досвіду рідного народу, його традицій, звичаїв і обрядів, особливостей духовного життя. Від розвитку культури та системи національного виховання у вищих навчальних закладах залежить не лише загальний рівень підготовки юриста, але і його суто фахові якості, спрямованість і характер професійної діяльності [191, с. 173]». Наведені ідеї

дають підстави ще раз наголосити на необхідності відродження виховної функції в системі української вищої освіти в цілому, а правової освіти особливо.

На підтвердження нашої думки можуть слугувати наступні ідеї, які окреслюють стратегії розвитку правової освіти в Україні: «Будуючи нову за змістом освіти, необхідно враховувати не лише традиції розвинених країн світу, але й національні педагогічні надбання, які ґрунтуються на підвалинах культури рідного народу минулих епох та сучасності, сприяють розвитку освіченості та інтелігентності людини, формуванню духовного потенціалу – найвищої цінності нації й держави [100, с. 4]».

Для дослідження актуальних проблем, які склалися в сфері вищої юридичної освіти України, та шляхів їх вирішення, за доцільне вважається розглянути думку дослідниці Н.Христинченко. Нею виділена низка проблем, які стоять на заваді модернізації правової освіти, зокрема [340, с. 446-447]:

- недосконалість системи, що заважає забезпечувати її високу якість через підготовку фахівців-юристів у непрофільних вищих навчальних закладах та у великій кількості нових ВНЗ різних форм власності;
- відсутність галузевих стандартів підготовки бакалаврів, спеціалістів та магістрів права;
- недосконалість навчального та навчально-методичного забезпечення через наявність значної частки неюридичних дисциплін, неефективність організації практик і змісту їх професійного наповнення;
- неузгодженість нормативно-правових актів, що регламентують підготовку серед іншого й фахівців-юристів.

Основними задачами для подолання перелічених вище проблем, Н.Христинченко вважає [340, с. 447]:

1. Розробити та впровадити галузеві стандарти юридичної освіти;
2. Удосконалити організаційно-правові основи діяльності вищих юридичних навчальних закладів, включаючи засади їх автономності,

самоврядування, питання впорядкування діяльності філій юридичних ВНЗ, кафедральні структури, статусу викладачів (доцентів, професорів) тощо;

3. Забезпечити інтеграцію вищої юридичної освіти, науки і практики;

4. Наблизити зміст загальнотеоретичних і гуманітарних курсів до сфери професійної підготовки фахівців-юристів;

5. Здійснити розробку курсів і викладання правових дисциплін з обов'язковим урахуванням національної історії виникнення та розвитку правових норм, інститутів і принципів права, сучасного європейського права та тенденцій його розвитку.

Стратегія розвитку вищої правової освіти в Україні повинна враховувати той факт, що «...проекування новітніх освітніх систем, що відповідають світовим тенденціям розвитку вищої юридичної освіти в умовах зміни потреб економіки та ринку праці, здатне забезпечити фундаменталізацію знань [100, с. 6]».

Говорячи про існуючі нормативно-методичні недоліки сучасної вищої правової освіти, з нашої точки зору цікавою є думка дослідника Г.Усатого щодо підвищення якості навчання в юридичних навчальних закладах, яка відображає актуальну проблему реформації освітньої сфери не тільки в галузі права, а й в цілому. Г.Усатий зазначає: «Вищі юридичні навчальні заклади освіти мало уваги приділяють стимулюванню студента до якісного (відмінного) навчання. Це є проблемою не лише вищих навчальних закладів, а й держави в цілому. Сьогодні випускник, що закінчив вуз з відзнакою, і той, хто з переважної кількості предметів, що вивчалися, має трійки (фактично двійки), поставлені в рівні умови з приводу працевлаштування (вибору роботи, оплати праці тощо). Така рівність по суті нагадує зрівнялівку соціалістичної, а не демократичної держави. І саме тому більшості викладачів доводиться «примушувати» студентів юридичних вузів вчитися. При цьому їх потуги майже безрезультативні, адже більшість студентів-правників позбавлені мотивацій (стимулу) до навчання [256, с. 88]».

Продовжуючи думку Г.Усатого, акцентуємо увагу на тому факті, що однією з тенденцій у сучасній правовій освіті є спроба перетворити її на об'єкт бізнесу, жертвуючи при цьому якістю освіти та деформуючи баланс між якістю та кількістю професіоналів правничої сфери. Не секрет, що юридичний освітній бізнес в Україні став одним з найбільш перспективних і престижних видів підприємницької діяльності. Після розвалу СРСР в Україні спостерігалось стрімке підвищення попиту на юристів, що у сукупності з підвищенням престижності юридичної професії призвели до справжнього буму в системі вищої юридичної освіти, що не могло не обійтися без виникнення низки негативних явищ.

Дійсно, в системі вищої юридичної освіти відбуваються процеси, які потребують серйозного аналізу. Навчальні заклади своїми потужностями задовольняють кількісні потреби суспільства в юристах, що в принципі сприяє реалізації ідей правової держави. Однак чисельних показників не достатньо для об'єктивної оцінки стану справ, адже більшість некомпетентних юристів може не стільки додати праву авторитету, скільки підірвати його. Отже, одна з головних актуальних проблем модернізації освіти – підвищення якості навчання.

Говорячи про якість освітніх послуг в юридичних навчальних закладах, ми не можемо оминати питання щодо наявності в закладах викладачів високої кваліфікації, які є основою для здійснення навчального процесу на компетентному рівні. Разом із тим, ситуація із викладацькими кадрами залишається проблемною та потребує особливої уваги при здійсненні реформ. Економічна ситуація, низький рівень заробітної платні змушують фахівців-правознавців переорієнтовуватися з надання освітніх послуг на інші форми діяльності, поповнюючи ряди працівників комерційних структур, правоохоронних органів тощо.

Зокрема, В.Комаров пише з цього приводу: «Значне збільшення обсягів підготовки юристів істотно не позначилося на забезпеченні різних сфер

суспільного життя кваліфікованими юридичними кадрами. На сьогодні не визначено, скільки фахівців потрібно для різних сфер юридичної практики, не зроблено науково обґрунтованого прогнозу щодо обсягів підготовки юристів, не реформується мережа вищих навчальних закладів відповідно до регіональних потреб. Не повністю відповідають сучасним потребам суспільства зміст юридичної освіти та якість організації навчального процесу [256, с. 3]».

До того ж, факт, що освіта в Україні із загрозливим прогресом перетворюється із суспільно-необхідного явища на прибутковий бізнес, призвело до того, що зараз і юридичний ринок перенасичений спеціалістами, що не мають достатнього рівня підготовки. Перш за все через те, що престижну юридичну освіту зараз намагаються пропонувати не тільки занадто широко спеціалізовані, а й взагалі непрофільні (технічні, гуманітарні, творчі тощо) вищі навчальні заклади.

Одним із шляхів подолання проблеми зменшення якості, на нашу думку, може слугувати тенденція щодо відновлення елітарності вищої юридичної освіти у її кращому розумінні. Мається на увазі не обмеження доступності юридичної освіти, а звернення до забутих традицій юридичної школи, яка спрямовувалася на підготовку висококваліфікованих фахівців із розвиненими світоглядними гуманістичними поглядами, високим рівнем правосвідомості та активною життєвою позицією, спрямованою на конструктивні суспільні перетворення.

З цього приводу дослідниця О.Котикова пише: «Наша держава, проголосивши людину найвищою цінністю, стала на шлях втілення гуманістичних ідей у педагогічну теорію і практику. Тому підготовка юридичних кадрів у нинішніх умовах має забезпечувати оптимальні передумови для самореалізації особистості, розкриття всіх її потенційних можливостей, здатності до творчості, спроможності приймати нестандартні і творчі, оперативні рішення [189, с. 94]». Відзначимо, що ця думка корелює із

низкою наших ідей щодо зв'язку правової освіти та організаційної свідомості особистості, докладно викладених у попередніх підрозділах.

Актуальність звернення до проблематики розвитку гуманістичного світогляду юриста при здійсненні модернізації правової освіти в наш час не викликає сумнівів та резонує із процесами розбудови правової держави. При цьому, змістовних змін потребує навчально-методична складова освітнього процесу отримання правової освіти. Зокрема, слушною вважається наступна думка В.Кравця: «При складанні робочих навчальних планів за спеціальностями «Правознавство» (або «Правоохоронна діяльність») слід враховувати принцип науково обґрунтованої послідовності вивчення соціальних і гуманітарних наук... Важливе значення у цьому контексті має принцип світоглядного супроводження навчально-виховного процесу, рівномірне, системне і послідовне вивчення дисциплін філософського циклу, під час роботи з якими здійснюється національне виховання курсантів, слухачів та студентів і створюються необхідні передумови для формування світогляду та життєвої позиції юриста та працівника міліції як патріота України [191, с. 174]».

Повертаючись до ідей О.Котикової, слід зазначити, що активне звернення до гуманістичної парадигми при проведенні модернізації правової освіти дозволить вищому навчальному закладу запропонувати майбутньому юристові більш системні знання про навколишній світ і місце людини в ньому, зорієнтувати студента на практичне засвоєння майбутньої професії.

Не останнє місце в спробі скоригувати ситуацію, що склалася, належить реформі механізму конкурсного відбору студентів, в якій не повністю розкритий потенціал до якісного оцінювання юридичних знань випускників шкіл. До того ж, об'єктивно на процес зарахування впливає комерційний зміст надання послуг з юридичної освіти, коли талановиті випускники шкіл не мають змоги оплачувати освітні послуги, а замість них фахову правову освіту отримують діти із заможних сімей, що, як правило,

мають менший рівень знань. В цьому підрозділі нами вже наводились роздуми, щодо систему відбору в Україні та Сполучених Штатах Америки, які можуть дати підґрунтя для модернізації процедури вступу до українських юридичних вищих навчальних закладів.

Наведені вище ідеї дозволяють нам звернутись до розгляду ще однієї актуальної проблеми модернізації правової освіти, а саме до проблеми відсутності єдиних засад юридичної освіти. Стосовно цього, А.Васильєв та О.Підцерковний пишуть: «Кількість закладів освіти, які набули права готувати спеціалістів за спеціальністю «правознавство», значно зростає. Одним із негативних наслідків цього слід визнати тенденцію надмірної свободи таких закладів у визначенні насиченості програми підготовки спеціалістів. Йдеться насамперед про обмеженість кола обов'язкових для викладання дисциплін...Це, по-перше, призводить до того, що спеціалісти, які випускаються, мають занадто вузьку спеціалізацію...але багате на зміни життя дуже часто ставить безліч питань, які мають вирішуватися за наявності універсальних знань у галузі права. По-друге, за умови необґрунтовано розширеної спеціалізації навчальних процесів виникає можливість для неправильного сприйняття викладачами-науковцями загальних вимог до змісту юридичного навчання... Третім наслідком вільного формування вищими навчальними закладами учбових планів є неможливість забезпечити єдиний підхід до сучасних тенденцій в розвитку правових встановлень [256, с. 65-66]». Дослідники вважають за необхідне «здійснення державного контролю за якістю та змістом підготовки правових кадрів [256, с. 65-66]».

Хотілося б відмітити, що на юридичній освіті чи не найбільше зробив свій відбиток культ вищої освіти як такої. Звертаючись до статистики 2008 року, в Україні діяв 351 вищий навчальний заклад, в той час як Великобританії з її населенням в майже 60 млн. осіб лише 78, в Іспанії лише 56 (населення складає 40 млн. осіб) і так далі [352, с. 66]. Це дає нам підстави

взагалі ставити під сумнів доцільність такої кількості ВНЗ в системі вищої освіти, спираючись на світовий досвід, а також звернути увагу на необхідність перегляду освітньої політики, виходячи з ідеї подолання їх надлишковості кількості. Йдучи далі, слід поставити питання щодо доцільності та спроможності надання цими закладами освітніх послуг належної якості, чи відповідають випускники таких вищих навчальних закладів стандартам вищої освіти та об'єктивним потребам суспільства.

Трансформація правової освіти, за нашою думкою, також повинна нести потенціал щодо звільнення феномену права від свого «політичного нашарування». Як спадок з радянських часів, в існуючій системі правової освіти ми можемо спостерігати факт того, що учням та студентам право підноситься як владно-державне, політичне явище, залишаючи осторонь необхідність формування в свідомості універсального погляду на право як на цілісний феномен, частина видається за ціле. В науковій літературі та у підручниках ми спостерігаємо тенденцію до підміни поняття «суспільство» поняттям «держава», до перенесення акцентів з громадських інтересів на державні інтереси. З цього приводу, цікавою є наступна думка: «З таких трактувань права неминуче випливає висновок, що лише державна влада, її «компетентні органи» можуть присвоїти право громадянам, інших правотворців нинішня теорія права не бачить. За таких умов права уже не можуть мислитись вродженими, природними і невідчужувальними... З огляду на це, право постає засобом примусу, насильства державної влади над людиною, інструментом, який забезпечує усталеність державного панування певних політичних сил [318, с. 17-18]».

Виходячи з викладеного вище, постає питання щодо відсутності діалогічності в сучасному праві, щодо ототожнення права з державно-олігархічними інтересами. За рахунок гіпертрофії державної влади і закону відбувається приниження людини, а саме право нагадує монолог державної

влади із деструктивною істотою у вигляді громадянина, яка не здатна до автономного розумного вибору.

Вважаємо за необхідне зауважити, що однією з актуальних проблем модернізації правової освіти є поглиблення зв'язку освіти з наукою, адже теоретичний рівень освіти залежить від її зв'язку з наукою. Для досягнення високої науковості правової освіти, фундаментальності курсів, що читаються, необхідне безпосереднє залучення викладачів до наукового життя. Висококваліфікований викладач повинен вільно орієнтуватись у системі наукових досліджень, які відбуваються в Україні, бути поінформованим про нові ідеї, цікаві книжки, власним прикладом пробуджуючи інтерес до наукової роботи студентів, заохочуючи до опанування знаннями на якісному рівні. З цього приводу дослідник Б.Топорнін пише: «Широка інтеграція науки та освіти ще попереду. Напевно, з'являться нові форми та організаційні структури, які забезпечать відбір та підготовку найбільш талановитої молоді, допомагаючи вирішити актуальну задачу кадрового поповнення юридичних навчальних закладів та науки. Сьогодні не менш, ніж завжди, нам потрібні дослідницькі програми, необхідно активно залучати професорів та викладачів до підготовки академічних праць. З іншого боку, було би корисним залучати вчених до розробки університетських курсів, включаючи написання підручників. Це було корисним завжди, але особливо важливе при модернізації освіти [316, с. 28-29]».

При розгляді актуальних проблем модернізації правової освіти, евристичним вважається звернення до проблеми трансформації науково-методичних засад правової освіти. Склалася ситуація, коли, з одного боку, вища юридична школа має значний досвід по впровадженню в навчальний процес досягнень науки, техніки та передового досвіду, а з іншого, за своєю сутністю ці спроби мають недостатній рівень науково-методичного забезпечення. В цьому контексті, здебільшого, мова йде про впровадження сучасних інформаційних технологій в теоретичну та практичну складову

навчального процесу в юридичних вищих навчальних закладах, а також про більше використання ігрових, імітаційних та інших методів правової комунікації.

Стосовно впровадження сучасних досягнень сфери інформаційних технологій, хотілося б відмітити доцільність організації навчальними закладами веб-сайтів, які можуть стати змістовною базою для проведення Інтернет-конференцій з правової тематики, реалізувати доступ до електронних версій наукової та навчально-методичної літератури, спрощувати процеси дистанційної та заочної форм навчання, сприяти міжвузівському співробітництву тощо. Вже на етапі навчання майбутні юристи однією з своїх базових навичок матимуть високу кваліфікацію в питаннях комп'ютерної обробки даних, роботі з електронними нормативно-правовими базами тощо, а для фахівців правоохоронного профілю будуть додатково можливості з освоєння комп'ютерних програмних засобів, що спрощують та автоматизують криміналістичну діяльність (дактилоскопія, фоторобот, судова балістика, бази даних власників зброї тощо).

В контексті нашого дослідження необхідно відмітити, що ці підходи забезпечать повсякденну діяльність юристів більшим арсеналом для актуалізації ними організаційної свідомості. До того ж, для юриста в процесі його повсякденної професійної діяльності з особливою необхідністю постає питання оволодіння актуальною інформацією щодо стану вітчизняного законодавства. А в умовах постійного зростання обсягу та безсистемністю внесення змін до законодавчих актів, які регламентують правові відносини, доступ юристів до актуальних законодавчих матеріалів є життєво важливою необхідністю, що значно підвищує актуальність засвоєння студентами навичок роботи із комп'ютерними базами даних українського законодавства.

Наше звернення до таких форм навчання, як дистанційна, виводить нас на необхідність зробити зауваження, що існуючі форми навчання потребують уваги при здійсненні модернізаційних процесів. На нашу думку, необхідно

чіткіше визначити границі «нестационарних» форм навчання, переглянути перелік професій, які можуть отримуватись за допомогою цих форм. Якість «кінцевого продукту» заочної та дистанційної форми освіти також повинна бути максимально наближеною до рівня стаціонарної форми навчання, а критерії оцінювання повинні бути співставленими із критеріями, які прийняті на денних відділеннях навчальних закладів. На нашу думку, питання щодо рівня кваліфікації випускників заочних, вечірніх та інших нестационарних форм навчання здебільшого свідчить не про небажання якісно опанувати знання, які пропонує студентам навчальний заклад, а скоріше є маніфестацією недоліків в організації цих форм навчання з боку навчальних закладів.

Вважаємо за необхідне відмітити факт існування потенціалу до підвищення якості правової освіти шляхом більш цілеспрямованого впровадження методів активного навчання (ігрові, імітаційні тощо). Загальновідомий факт, що основу традиційного методу навчання складають лекційні, практичні та семінарські заняття, екскурсії тощо. При цьому, поряд із ними все частіше використовуються активні методи (виїзні заняття, проведення дискусій, рольові ділові ігри, програмоване навчання тощо).

Для нашого дослідження, корисним буде звернути увагу на те, що в процесі реалізації активних методів навчання активізується пізнавальна діяльність студента шляхом його активної безпосередньої участі в навчальному процесі, коли він не може бути пасивним слухачем, коли від нього вимагається активний обмін знаннями та досвідом з іншими учасниками комунікації. Прикладом з практики застосування активних методів можуть слугувати такі явища як ділова (управлінська) гра, що є правозастосовчим процесом, учасники якого у відповідності до правил та цілей гри приймають рішення та організують їх виконання у конкретній обстановці взаємозалежних між собою ситуацій; імітаційний процес як експеримент, що відтворює процес функціонування системи в часі із

складанням процесуальних документів (постанов, протоколів тощо) [256, с. 102].

Розглядаючи перспективні інноваційні моделі навчання, слід окрему увагу приділити явищу дистанційної юридичної освіти. До позитивних аспектів цього явища найчастіше відносять наступне [256, с. 82]:

- здобуття освіти особами, які за тих чи інших обставин не в змозі отримати її іншим способом;
- здобуття освіти без відриву від виробництва, місця проживання, а також здобуття одночасно декількох освіт у різних начальних закладах;
- здобуття освіти у зручний для студента час, у зручному темпі та зручному місці;
- одночасне спілкування студентів з викладачами та між собою незалежно від місця їх перебування та часу входження в інформаційну та телекомунікаційну мережу;
- використання найсучасніших досягнень інформаційних та телекомунікаційних технологій в освітньому процесі.

Слід відмітити високий потенціал дистанційної юридичної освіти як засобу підвищення кваліфікації юридичних кадрів, їх перепідготовки.

Перспективність дистанційної освіти як нової форми юридичного навчання в нашій державі є предметом полеміки через існування, поряд із позитивними аспектами, низки недоліків, зокрема [256, с. 82]:

- фактична відсутність вітчизняних розробок кваліфікованих засобів навчально-методичного забезпечення: електронних підручників, тестів та віртуальних тренажерів з правознавства;
- низький рівень комп'ютеризації навчальних закладів; відсутність досконалої нормативної бази існування і розвитку дистанційної освіти та державно визнаних концептуальних розробок, що нівелює її загальнодержавне значення, зводячи його до корпоративних інтересів окремих груп осіб, компетентність яких інколи викликає сумнів тощо.

Не зважаючи на ці недоліки, розвиток дистанційної технології навчання, вже має реалізацію в цілеспрямованій державній політиці України щодо інформатизації освітніх процесів. Хоча відмітимо, інколи цей розвиток носить більше декларативний характер. Зокрема, затверджена Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Державна національна програма «Освіта», Закон України «Про Національну програму інформатизації», Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» тощо.

На практиці, юридичний аспект дистанційного навчання відбиває необхідність адекватного правового супроводу цієї форми освіти на теренах України, бо вітчизняне освітнє законодавство досі орієнтоване на класно-урочну систему, не стимулюючи впровадження передових інформаційних технологій в навчальний процес.

Продовжуючи наше дослідження, слід звернутись до такої актуальної проблеми модернізації правової освіти, як компетенція юриста у володінні іноземними мовами як складової комунікативної компетенції юриста. З цього приводу дослідник О.Михайленко пише: «Одним із найважливіших завдань сучасної підготовки майбутніх юристів у вищих навчальних закладах є підготовка до професійного спілкування іноземними мовами, а саме, надання студентам певних знань, формування у них умінь і навичок, що забезпечать відповідний рівень їх професійної діяльності. Адже зростаючі зовнішньоекономічні контакти посилюють значення оволодіння іноземною мовою, оскільки гарантують професійне спілкування, ділове листування, ведення переговорів та неофіційних бесід, що посилюватиме ефективність професійної діяльності. Але саме ці питання на сьогодні залишаються ще не розкритими [219]».

Цієї ж думки дотримується І.Саражинська, стверджуючи: «У плані здійснення комунікативних актів у процесі професійної діяльності важливу

роль відіграють мовні та розмовні знання, уміння, навички, тобто мовленнєва компетентність юриста. Тому особливе місце в підготовці майбутнього правника відводиться циклу лінгвістичних дисциплін, зокрема іноземній мові за фаховим спрямуванням... Головна мета викладання іноземної мови юристам у ВНЗ полягає у формуванні в них комунікативно-професійної компетентності, базою для якої є комунікативні вміння, сформовані на основі мовних знань і навичок [276]».

4.3 Практика використання правової освіти при формуванні організаційної культури українців

Сучасна діяльність будь-яких організацій, соціальних інститутів та комерційних структур пов'язана з тим чи іншим типом організаційної культури. Введення терміну «організаційна культура» та його детальна розробка датується кінцем 70-х років ХХ століття. Для низки американських дослідників стало очевидним, що раціонально-нормативістські управлінські теорії та універсальні методи регуляції трудової поведінки й стимулювання мотивації, які базуються на них, перестали себе виправдовувати за часів бурхливого становлення інформаційного суспільства. Виявилось, що однотипні управлінські впливи у різному організаційному середовищі викликають різні (а іноді й протилежні) реакції поведінки, а способи і методи управління багато в чому визначаються традиціями й культурними особливостями.

Кожна організація являє з себе певного роду соціальну цілісність, що скріплена у певного роду єдину систему. І вдале управління підприємством пов'язане із виявлення конкретного змісту цієї цілісності, з його рефлексією, що дозволяє контролювати і направляти дії в їх сукупності, а не роз'єднаності. Кожна організація – це, перш за все, соціальна група, тобто

той простір, де люди будують стосунки й взаємодіють і де провідну роль в процесі функціонування має організаційна культура, що забезпечує якість цілісності даної організації.

Відмітимо, що праксеологічний аналіз впливу правової освіти на формування організаційної культури, який ми здійснюємо, корелює із загальнонауковою тенденцією активізації інтересу до проблем організаційної культури. Ця тенденція спричинена цікавістю до гуманістичної, гуманітарно-технологічної, а отже, культурологічної проблематики, центрами якої стали дослідження «соціальної поведінки», «функціональних конфліктів», «когнітивних карт», «соціальних ролей», тобто специфіка взаємодії індивідів та груп. На горизонті цих досліджень знаходиться пошук нової концепції управління, яка інтегрує усі сучасні підходи та системи.

Основою будь-якої організації є індивідууми, між якими і виникає якість цілісності і яким притаманні специфічні ціннісні установки, які, в свою чергу, мають основний вплив на формування організаційної культури і соціально-психологічного клімату. Через об'єднання люди задовольняють різнобічні інтереси, висловлюють свої погляди, вступають у бажані контакти, тобто отримують те, чого не отримують, діючи самостійно і у зв'язку з чим індивіди змушені здійснювати певні взаємовідносини, що характеризуються як субординаційними, так і координаційними процесами.

Можна відзначити, що кожному людину в процесі життєдіяльності свідомо чи підсвідомо, добровільно або за примусом, зацікавлено або з повною байдужістю завжди включено в життя тієї чи іншої організації. Організації як соціальні об'єднання супроводжують наше життя від самого народження. Більшість з нас вже з раннього дитинства належить до тих чи інших суспільних структур: дитячі садки, школи, спортивні секції, релігійні та молодіжні організації, політичні партії тощо.

Навіть родина як найменша структура суспільної групи являє собою форму організації. Але в трудовій сфері організації грають найбільшу роль як

формальні об'єднання, створені для досягнення певної мети через діяльність своїх членів.

Для проведення дослідження ролі правової освіти при формуванні організаційної культури, необхідно внести термінологічну визначеність відносно того, що сучасна наука розуміє під терміном «організаційна культура». Детальна розробка того, що являє собою правова освіта, здійснена нами у попередніх розділах.

Разом із чисельними визначеннями терміну «культура», існує і множина визначень терміну «організаційна культура». Коли мова йде про організаційну культуру, дослідники розуміють, що чіткі та однозначні визначення цього поняття є ускладненими через його семантичну розмитість. Найбільш розповсюдженими визначеннями організаційної культури вважаються наступні [18, с. 31]:

- 1) Система оцінок і уявлень, що поділяють члени організації, яка дозволяє отримати уявлення про ситуацію;
- 2) Набір цінностей, зразків поведінки, визначних символів, установок й прийнятих способів досягнення мети, що поділяють члени організації, які відрізняють дану організацію від інших;
- 3) Філософія, ідеологія, цінності норми, які поділяють члени організації та які пов'язують організацію у єдине ціле.

Для здійснення змістовної рефлексії тих чи інших ознак організаційної культури, яка склалась у сучасному динамічному суспільстві, необхідно здійснити чітке визначення базового поняття нашого дослідження.

Дійсно, організаційну культуру можна розуміти як одну з субкультур, у якій знаходять своє специфічне відображення основні елементи культури суспільства: уявлення, символи, цінності, ідеали, зразки поведінки тощо. Це дає нам підстави стверджувати, що організаційна культура перебуває у прямій залежності від фундаментальних ідей, цінностей, символів та зразків поведінки всього суспільства, а на їх основі інтегруються індивіди й групи,

через них здійснюється ціннісний та нормативний контроль за їх поведінкою. Організаційна культура, на нашу думку, активно сприяє структуризації мотивацій, досягненню їх сумісності, і, відповідно, координації рішень і діяльності членів організації. Синтез стимулюючих механізмів, структуризації мотивів, внутрішньої структури забезпечує єдність будь-якої організації. Ми можемо узагальнити цей принцип взаємозв'язку, якщо скажемо, що організація формує систему цінностей.

Л.Григошина на підставі аналізу широкого спектру визначень, підходів, точок зору сформулювала низку характеристик явища організаційної культури [97, с. 62]:

- складно піддається чіткому визначенню;
- її носіями та творцями є люди;
- на її становлення здійснюють вплив багато членів організації, особливо – засновники та лідери;
- вона розділяється всіма або майже всіма членами соціальної групи;
- неможливо чітко визначити межі феномену організаційної культури, має місце «вплетеність» культури в цілісну структуру організації;
- вона є системним утворенням смислових соціокультурних одиниць, яке має складну структуру та велику кількість проявів на різних рівнях;
- має якість всезагальності: визначає спосіб соціально-економічної діяльності організації;
- характеризується відносною стабільністю, не піддається значній динаміці та змінам;
- може бути пізнана, але через свою багатогранність її неможливо досягнути за допомогою тільки одного підходу, а в залежності від використаного методу може розкриватись по-різному.

Погоджуючись із викладеними ідеями, додамо, що організаційна культура є досить складним, проте самостійним феноменом із широкою концептуальною базою, що ґрунтується на раціоналізації практичного

досвіду та являє собою ціннісні орієнтири цього досвіду. В даному підрозділі при проведенні аналізу феномену організаційної культури та його зв'язку із правовою освітою, ми плануємо використати результати інших розділів нашого дослідження, зокрема акцентувавши увагу на понятті організаційної свідомості як результату впливу правової освіти. Ми висуваємо тезу, що ефективна організаційна культура може існувати як мета-об'єднання організаційних свідомостей членів організації. Ми стоїмо на позиції, що основою успішної діяльності організації як складного соціального утворення є особистість із високим рівнем організаційної свідомості, чия особиста ціннісна картина співпадає із задекларованими та сповідуваними в реальності цінностями організації.

Також хотілося б наголосити, що організаційна культура хоча й характеризується відносною стабільністю, проте може виявляти гнучкість та здатність до саморегуляції, які можуть бути пов'язані необхідністю встановлення певного типу відносин між членами організації для успішного вирішення проблем внутрішньої інтеграції або адаптації до зовнішніх чинників (погіршення стану ринку, поява конкурентів, зміна стадій життєвого циклу організацій тощо). На даному етапі розвитку суспільства відбувається повсякденне переосмислення основ функціонування сучасних організацій, концептуальний пошук нових типів організацій, які здатні гнучко та постійно адаптуватися до мінливих умов, створювати нові типи організаційних активів, серед яких найбільш значущим є інтелектуальний капітал. Саме організаційна культура виступає як найважливіший компонент трансформації всієї організації.

Ми погоджуємося із фактом існування трьох рівнів змістовного пізнання організаційної культури – поверхневим, підповерхневим та глибинним. В.Астапов визначає з цього приводу, що пізнання організаційної культури починається з першого, «поверхневого» рівня, що містить такі зовнішні фактори, як «застосовувана технологія й архітектура, використання

простору й часу, поведінка, що спостерігається, мова, лозунги й таке інше, або все те, що можна відчувати та сприймати на чуттєвому рівні, коли речі та явища легко виявити, але не завжди можна розшифрувати та інтерпретувати у термінах організаційної культури [18, с. 48]». Я.Слабко також стверджує про необхідність розгляду процесів функціонування організаційної культури як трирівневої системи. Він пише: «Модель функціонування організаційної культури в трудовому колективі пропонується розглядати як трирівневу структуру, що має поверхневий рівень, на якому організаційна культура існує у вигляді ноумена та може бути у повній мірі скоригована завдяки мотивації; підповерхневий рівень, на якому індивідуальна культура як феномена, змінюється під зовнішнім впливом через адаптацію бажаних для організації цінностей до вимог індивіду та колективу; глибинний рівень, на якому індивідуальна культура працівника (групи) існує у вигляді феномену і не може бути зміненою [282, с. 123]».

Для глибшого пізнання організаційної культури, за В.Астаповим, необхідно підняти її на «підповерхневий» рівень, на якому вивченню підлягають цінності та вірування, що розділяють члени організації, у відповідності до того, як ці цінності відображаються у символах та мові [18, с. 48].

Третій, «глибинний» рівень містить базові припущення, які важко усвідомити навіть самим членами організації без спеціального концентрування на цьому питанні, коли приховані та сприйняті на віру припущення спрямовують поведінку людей, допомагаючи їм сприймати атрибути, ідеали та еталони, що характеризують дану організаційну культуру [18, с. 48].

В даному підрозділі нами проводиться аналіз практики використання правової освіти при формуванні організаційної культури. Вважаємо за доцільне проаналізувати особливості організаційної культури Міністерства внутрішніх справ. Адже дійсно, органи внутрішніх справ створені за

рішенням держави для виконання генеральної функції держави – правоохоронної, тобто діяльності по створенню умов для ефективної реалізації і захисту всього комплексу прав і свобод людини й громадянина. Ось ця особливість, втілена в задачах і функціях, надає організаційній культурі органів внутрішніх справ специфічне забарвлення.

Відмітимо, що у повсякденному житті людина узгоджує свої вчинки, виходячи з своїх особистісних цінностей й переконань. Коли ж індивід виступає в якості співробітника органів внутрішніх справ, то його діяльність характеризується як діяльність представника державного органу, що має відповідні владні повноваження і є уособленням державної влади. Це передбачає особливі, підвищені вимоги до особистості співробітника та узгодження його цінностей із цінностями організаційної культури правоохоронних органів.

Ця необхідність обумовлює формування і використання необхідних для успішної діяльності духовних цінностей, їх наявність направляє та орієнтує співробітників органів внутрішніх справ, коли ті стикаються з необхідністю прийняття рішень у критичних ситуаціях.

Аналіз особливостей організаційної культури органів внутрішніх справ, здійснений І.Галунським, дозволив виявити низку особливостей та недоліків у існуючій моделі, зокрема [80, с. 83-85]:

1. Відсутня місія, яка заважає пізнанню та сприйняттю населенням ролі органів внутрішніх справ у забезпеченні безпеки особистості та суспільства, а також усвідомленню її співробітниками сенсу існування органів внутрішніх справ та базових цінностей, яких необхідно дотримуватись при здійсненні ними службової діяльності, відсутня робота керівництва в цьому напрямку;

2. Методи та засоби здійснення функцій органів внутрішніх справ не задовольняє ані населення, ані самих співробітників, у співробітників відсутнє розуміння свого місця в суспільстві;

3. Цінності пересічних співробітників значно відрізняються від цінностей їхніх керівників;

4. Присутні цінності, які сформувались у радянські часи, проте лише деякі з них можна використати в якості фундаменту при створенні організаційної культури, яка відповідає сьгоднішнім реаліям;

5. Норми, які визначають поведінку співробітників, відрізняються значною формалізованістю, що властиве усім державним органам, але поряд із цим, мають місце норми поведінки, які є неврегульованими нормативними приписами;

6. Домінують ієрархічні відносини не тільки всередині органів внутрішніх справ, але й при взаємодії з населенням. Підґрунтя цього полягає у одноособовому керівництві, тобто при обговоренні важливих рішень задіяний груповий потенціал, але остаточне рішення виносить керівник;

7. Ротація кадрів шляхом заміщення керівних посад співробітниками інших органів внутрішніх справ призводить до нестабільності та не сприяє збереженню існуючої організаційної культури;

8. Відсутні нормальні умови праці, відсутнє повне взаєморозуміння між співробітниками та керівництвом;

9. Більшим авторитетом, аніж керівники, володіють найбільш досвідчені колеги, має місце інститут неформального лідерства;

10. Дисципліна підтримується за рахунок постійного контролю керівництва, співробітники сприймають його як обов'язкову умову їх ефективної діяльності, а отже має місце відсутність ідентифікації внутрішніх цінностей організації із особистими;

11. Кількісні показники переважають над якісними, хоча співробітники усвідомлюють необхідність вибору критеріїв роботи, які задовольняють суспільство.

Аналізуючи наведені І.Галунським особливості та недоліки, що існують в організаційній культурі органів внутрішніх справ, з свого боку,

виділимо групу негативних духовних цінностей, які носять поширений характер: закритість від колег, особиста відданість, слухняність, конформізм, нерівність чоловіків та жінок, національні переваги, робота за стандартом, пріоритет цифрових показників, на користь справі можна відступати від норм закону, несправедлива система нагороджень, управління – це справа обраних, не прийнято ділитися з колегами інформацією, в тому числі особистого характеру тощо.

Багато в чому така картина склалася через те, що органи внутрішніх справ багато в чому зберегли свою попередню радянську сутність – як «силових структур», що служать інтересам держави, а не суспільства. Маємо надію, що демократичні зміни, які мають місце в Україні, зроблять свій позитивний внесок в реформу організаційної культури правоохоронних органів в цьому аспекті. Зовсім не просто надати чіткі та конкретні рекомендації, як краще формувати організаційну культуру правоохоронних органів, але, тим не менш, визначимо головні принципи, які мають лягти в основу змін їх організаційної культури.

Перш за все, треба дотримуватись важливого методологічного принципу, що цінності, властиві організаційній культурі органів внутрішніх справ, повинні розглядатися як похідні від цінностей суспільства в цілому. По-друге, в основу діяльності цих співробітників повинні бути закладені наступні моральні цінності: взаємна довіра, відповідальність, надійність, чесність і непідкупність, професійна честь, постійне перебування на посаді, підзвітність, законослухняність тощо. По-третє, для формування зрілої організаційної культури в правоохоронних органах необхідно створити відповідні служби (або призначити відповідального за даний напрямок роботи у підрозділах з виховної роботи), до професійних обов'язків яких входила б функція моніторингу організаційної культури.

До контексту нашого дослідження правомірно може бути включений аналіз організаційної культури державних службовців, адже їх професійна

діяльність висуває високі вимоги щодо рівня правової свідомості через те, що на них покладено наступні обов'язки:

- дотримуватися Конституції України та інших нормативно-правових актів України;
- забезпечувати ефективну роботу й виконання завдань державних органів відповідно до їх компетенції;
- не допускати порушень прав і свобод людини й громадянина;
- зберігати державну таємницю тощо.

Успіх здійснення обов'язків визначається знанням правових наук, менеджменту, психології, логіки тощо.

Разом із тим, слід відмітити, що організаційна культура державних службовців досі знаходиться на вкрай низькому рівні. Про це свідчать статистичні дані які наводить Л.Пашко: «...соціологічні дослідження оцінки елементів професійної культури державних службовців свідчать про те, що вони поки що недостатньо володіють гнучкими організаційними технологіями самоменеджменту, які вимагають творчого, неформального ставлення до діяльності. Так, 61% державних службовців вважають, що у них не досить добре розвинуті ініціативність, прагнення до нового, новаторський підхід до справи [242]».

Погоджуємось з думкою М.Сокуренко, що «...ефективна система державної служби відрізняється орієнтацією на високу культуру, моральність, організованість, ініціативу державних службовців. Саме організаційна культура допомагає працівникам реагувати на неминучу невизначеність у роботі. Цінності, ціннісні орієнтації, норми, традиції державної служби у своїй єдності складають сутність організаційної культури державної служби як системи [290]».

В дослідженні Л.Пашко ми також знаходимо вимоги до державного службовця, які висуває до нього організаційна культура. Професіоналом сфери державного управління вважається людина, яка [242]:

- міцно пов'язана домінуючими суспільними нормами;
- володіє притаманними їй власними індивідуальними рисами;
- входить у певні зовнішні, відносно професійного середовища, соціальні групи;
- володіє конкретними професійними навичкам.

На нашу думку, саме правова освіта закладає потужний фундамент у ціннісну та компетентнісну підготовку державних службовців. Ця теза корелює із наступним визначенням О.Ковальської: «Правова освіта є складовою частиною системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства [173, с. 163]». Коли мова йде про ціннісний вимір організаційної культури, ми вимушені визнавати пріоритет правової освіти у їх формуванні.

Як відомо, ціннісний аспект є цементуючою силою будь-якої організаційної культури, проте у випадку із організаційною культурою органів державної служби він набуває підвищеної актуальності. Цю думку підтримує Л.Пашко, який зазначає, що: «Систему державної служби як соціальної організації визначає професійна діяльність державних службовців щодо виконання повноважень державних органів. Ця діяльність має вагомий культурний аспект, оскільки йдеться про культуру державних службовців. Вона являє собою сукупність способів, засобів, прийомів, операцій цілеспрямованого забезпечення повноважень державних органів, що ґрунтуються на професійних знаннях, уміннях та навичках... Спільні цінності великою мірою визначають бачення службовцями навколишнього світу та їхню реакцію на нього. Крім того, вони суттєво впливають не лише на поведінку співробітників, а й на стиль діяльності організації як мікросистеми [242]».

Заслуговує врахування думка М.Сокуренка, що система елементів організаційної культури державної служби складається з трьох підсистем, зокрема [290]:

1. Особистісна система знань, цінностей, норм і зразків, які регулюють поведінку та діяльність державного службовця (моральна, естетична, політична, гуманітарна культура держслужбовця як духовний потенціал, ступінь розвиненості індивідуальних здібностей, зв'язку із культурною спадщиною).

2. Локальна система знань, цінностей, норм і зразків, що виникають під час проходження служби (субкультура, виникає у визначеному оточенні, проходить життєвий цикл від зародження до занепаду).

3. Соціальна система знань, цінностей, норм і зразків (формально прийняті, функціонально корисні, закріплені в суспільній практиці, досвід поколінь, результат діяльності всіх соціальних груп, творців та користувачів).

Дослідник В.Астапов, стверджує, що цілісність є однією з базових характеристик організаційної культури. По цьому приводу він пише: «Цілісність, як продукт організаційної культури, змістовно прояснюється через семантичну, емпіричну, логічну, операціональну та нормативну інтерсуб'єктивність. Це означає, що можна виділяти різні типи інтерсуб'єктивностей, що являють собою внутрішню змістовну єдність та відрізняються в цьому сенсі один від одної. Мова йде про соціально-культурні відмінності типів цілісностей, що відтворюються відповідними соціокультурними системами [18, с. 24]».

В дисертаційному дослідженні «Організаційна культура як об'єкт філософського дослідження» В.Астапов наводить наступні характеристики соціокультурних систем [18, с. 24]:

- 1) сукупність змісту, цінностей і норм;
- 2) сукупність значних дій, через які реалізується її ідеологія;

3) сукупність механізмів, що перетворюють ідеологічну культуру в матеріальну шляхом соціалізації.

Відмітимо навіть більше, результат дій, позитивний зміст яких забезпечено цілісністю даної організації, сам процес діяльності, в якій актуалізована її єдність, є безумовними цінностями для організації, які також закріплюються в її традиціях, цементуються у ритуалах, еталонах поведінки, настроях, символіці тощо.

З свого боку, хотілося б загострити увагу на процесах взаємин індивіду та організації, на ціннісному вимірі цієї взаємодії. На понятійному рівні ця взаємодія оформлена за допомогою концепту «культурної парадигми» організації, яка є сукупністю базових уявлень про організацію, які утворюють цілісний образ організації. Досліджуючи це питання В.Астапов пише: «Цілісний образ організації, її цінностей, які розділяє та засвоює індивід, допомагає йому подолати свою одномірність, в якості соціальної істоти, створити своєрідну соціальну нішу, де на макрорівні організації долається його роз'єднаність із іншими індивідами, і сформувати зручний для себе тип цілісності... Саме через цілісність соціальної групи індивід облаштовує свої внутрішні та зовнішні зв'язки із соціумом в цілому. «Культурна парадигма», в силу своєї загальної значущості (в рамках певних організацій), допомагає уникнути цілісності та іншої невизначеності та обумовлює відношення людини до навколишнього світу, уявлення про природу, людину, сенс її діяльності [18, с. 44]».

Зупинимось детальніше на взаєминах, а скоріше на взаємовпливі кожного з елементів системи «людина – організація», адже організація як соціальна група не тільки допомагає людині вдосконалювати свої професійні якості: вона змінює її поведінку, що робить людину, частіше за все, суттєво відмінною від тої, якою вона була, коли знаходилась поза групою. В.Астапов виділяє п'ять проявів, через які себе актуалізують вищезгадані зміни: «По-перше, під громадським впливом відбуваються зміни таких характеристик, як

сприйняття, мотивація, сфера уваги, система оцінок й таке інше. Людина розширює свою сферу уваги за рахунок посилення уваги до інтересів інших членів групи. Її життя в колективі залежить від дій колег, і це суттєво змінює її уявлення про себе, своє місце в оточенні та на оточуючих.

По-друге, в групі людина отримує відповідну відносну «вагу» або статус. Група не тільки розподіляє завдання і ролі, але й визначає відносну позицію кожного. Члени групи можуть виконувати абсолютно однакову роботу, але при цьому мати різну «вагу» в групі...

По-третє, група допомагає індивіду отримати нове бачення свого «Я». Людина починає ідентифікувати себе з групою, і це призводить до суттєвих змін в її світосприйнятті, в розумінні свого місця в світі і свого призначення. Відповідно, це призводить до зміни поведінки.

По-четверте, знаходячись в групі, приймаючи участь в обговореннях та виробленні рішень, людина може видати такі пропозиції та ідеї, які ніколи б не видала, якщо б обмірковувала проблему на самоті...

По-п'яте, зазначено, що в групі людина набагато більше схильна до ризику, ніж в ситуації, коли вона діє самотужки [18, с. 70]».

Для проведення нашого подальшого дослідження за необхідне вважаємо здійснити аналіз перспектив змін організаційної культури в сучасних умовах інформаційно-глобалізованого суспільства. Адже, якщо зовсім нещодавно будь-які нові соціальні утворення гармонійно вписувались в систему культури, поступово адаптуючись до неї, то сьогодні ми вимушені скоріше спостерігати процес трансформації культури в умовах глобального інформаційного простору (телебачення, мобільний зв'язок, Інтернет тощо). Слід прийняти до уваги наступну думку, яку висловлює Н.Смолінська: «Організаційна культура, формуючи стійкі духовні зв'язки і комунікації усередині організації, створює її внутрішній потенціал нематеріальних активів, за рахунок якого соціально-економічна система зможе вижити в умовах кризи (наприклад, за допомогою командного духу персоналу, його

відданості організації) і розвиватися (за рахунок високої кваліфікації працівників, власних розробок тощо). Організаційна культура дає можливість переорганізовувати, самоорганізовувати процеси, структуру організації відповідно до ситуації, що змінилася [287, с. 292]».

Закономірністю за цих умов є те, що сьогодні більшість організацій та підприємств переживають процеси формування нових правил, процедур, стандартів поведінки, тобто всього того, що відноситься до організаційної культури, віддаючи перевагу тенденції децентралізації, спрощення організаційно-управлінських структур, зміни розмірів та масштабів підприємств на основі комп'ютерних та телекомунікаційних технологій.

З цього приводу Н.Смолінська пише: «Постійні зміни зовнішнього середовища спонукають до змін і внутрішнього середовища підприємства, що веде за собою зміни і в організаційній культурі підприємства. Кожні зміни на підприємстві викликають опір з боку персоналу, втрату ним захищеності та стабільності. Зменшення цього опору можливе за рахунок формування сильної організаційної культури, орієнтацією якої є динамічні зміни на випередження конкурентів (постійний розвиток організації) та мінливого зовнішнього середовища [287, с. 290]».

Складність сучасних стосунків в організації полягає в тому, що, поряд із колективністю, починає дуже швидко розвиватися індивідуальність, а світоглядна відмова від колективної цілісності призводить до того, що організаційна культура починає сповнюватись проявами егоцентризму. В такому випадку відбувається деформація основних принципів організаційної культури. Особисті інтереси індивіду стають більш значущими, ніж інтереси оточуючих та організації, ініціюючи боротьбу за владу та пригнічення інтересів інших для переходу на більш високий рівень організаційної влади. Досягнутою метою чи успіхом в егоцентричній системі організації є глибина, на яку індивід здатний проникнути у надра соціального благополуччя. При цьому, рух вглиб можливий тільки шляхом послідовного переходу від одного

прошарку соціального благополуччя до іншого, що має меншу поверхню через вищий ранг. Але, оскільки обсяг прошарку обмежений, то проникнення до нього нового індивіду можливе лише за умови витіснення інших, що вже знаходяться у цьому прошарку.

Неоднозначності в цій ситуації додає той факт, що кожна особистість, маючи внутрішній зміст, є своїм центром. Але також вірно, що особистість не має самостійного буття, свій центр знаходить поза собою, в цілому. Мова йде про організацію як організм, усі частини якого пов'язані одна з одною живими стосункам і від жодної з них неможна відмовитись. На нашу думку, ідеальна модель організаційної культури повинна забезпечувати оптимальну зустріч колективних та індивідуальних інтересів, шукати їх єдність: члени організації знають своє місце в його системі, те, чого від них очікують, і те, як найліпшим чином вони можуть виправдати ці очікування організації. В свою чергу, кожен знає, що може очікувати від підприємства, якщо буде плідно виконувати свою місію.

Спроби виділити певні стандарти раціональності організаційної культури, зроблені В.Астаповим: «Перший стандарт раціональності пов'язаний із колективністю як вищим принципом організаційної культури, що притаманна російському соціокультурному типу. Другий стандарт раціональності пов'язаний із радикальним егоцентризмом, де цілісність може бути досягнута шляхом дій, організованих за типом «Мегамашини», складовими якої є люди, що мають лише одну функцію, які проявляють себе в організації лише з одного боку... Протиставлення двох стандартів раціональності, двох моделей організаційної культури, двох ідеалів цілісності обумовлює вибір найбільш історично-перспективного типу організаційної культури, наукове дослідження якої повинно бути світоглядно та методологічно обґрунтоване [18, с. 29]». Дана систематизація здійснена дослідником спираючись на діяльнісний підхід, у відповідності з яким

діяльність, її способи й результати – це основні критерії змісту й сенсу тієї чи іншої події, процесу, явища [18, с. 29].

Критикуючи модель «Мегамашини», В.Астапов пише: «Причина хибних уявлень про власну організаційну культуру лежить на поверхні. Соціальна група, побудована за принципом Мегамашини, для сталого функціонування в якості групового світогляду повинна мати риси нарцисизму, інакше організації просто не буде. Однак негативні наслідки групового нарцисизму повинні бути врівноважені груповою творчістю, яка сама по собі примушує вступати в стосунки зі світом та іншими людьми, що не входять у дану групу, бути відкритим для іншого соціуму. Там, де творчість відсутня, нарцисна енергія групи, побудованої по принципу «Мегамашини», переорієнтується з творчості на руйнування. Як наголошував Еріх Фромм, люди руйнують саме тому, що бездіяльність для них неможлива, а творчість у випадку організації, побудованої за принципом Мегамашини, відсутня [18, с. 40]».

Дослідження проблематики організаційної культури із необхідністю виводить нас на необхідність звернення до категорії «ефективність», яка є одним із базових понять праксеології та теорії організаційної свідомості. Відмітимо, що «ефективність працівника» в сучасних управлінських науках – поняття, що використовується, в основному, емпірично. Кожен дослідник, практик наповнює його власним змістом. Для даного дослідження необхідно визначитись із поняттям ефективності працівника, що дасть можливість порівнювати організаційні умови діяльності і поведінку працівника в даних умовах. Евристичним, на нашу думку, є підхід щодо визначення ефективності в системі «можливий (ідеальний) – реальний», коли під ефективністю ми розуміємо ступінь відповідності реально отриманого результату і сформованої ідеальної моделі цього результату.

Визначення змісту поняття «ефективний працівник» ускладнене тим фактом, його здебільшого ототожнюють із поняттям «профпридатність»,

«успішність трудової діяльності» тощо, які віддзеркалюють сутність цього поняття, проте не можуть бути зведені до ефективності як такої. Ми пропонуємо розглядати поняття «ефективний працівник» наступним чином: це працівник, поведінка якого відповідає унікальній системі цінностей підприємства. Тобто, ефективність працівника є взаємною відповідністю конкретної людини конкретним вимогам організації.

Проекція ідей організаційної культури на підприємницьку діяльність дозволяє визначити низку задач, які вирішуються завдяки ній тим чи іншим чином прагнучи реалізації ідеалу цілісності даної організації. З цього приводу В.Астапов зазначає: «У функціональному відношенні організаційна культура допомагає вирішувати певні задачі: по-перше, координації, здійснення за допомогою встановлених процедур і правил поведінки; по-друге, мотивації, що реалізується шляхом роз'яснення співробітникам сенсу виконуваної роботи; по-третє, профілювання, що дозволяє отримати характерні відмінності від інших підприємств; по-четверте, залучення кадрів шляхом пропагування претендентам на робочі вакансії переваг свого підприємства [18, с. 41]».

Не викликає сумніву, що у організації є певні функції, які є визначними факторами при створенні структур управління, а також цілей, до досягнення яких прагнуть її члени, а отже будь-яка організація має організаційну структуру – впорядковану сукупність її взаємопов'язаних елементів. Зі свого боку, структура організації визначає ступінь домінування або рівноваги процесів, що відбуваються в організації, встановлює механізми регулювання і демонструє моделі взаємодії, виходячи із задач організації.

На необхідності чіткого попереднього формулювання цілей та ревізії внутрішніх передумов для впровадження організаційної культури наголошує Ю.Лукашевич. Зокрема, до них вона відносить [204]:

- усвідомлення вищим керівництвом необхідності формування організаційної культури як об'єктивної необхідності, яке породить бажання докладати зусилля до цього процесу;

- психологічна готовність менеджерів і всього персоналу підприємства до змін, які будуть зумовлені процесом формування організаційної культури;

- наявність мотиваційного важеля, який зменшить опір до нововведень та їх сприйняття;

- наявність стратегії формування і розвитку організаційної культури на підприємстві;

- відповідне ресурсне забезпечення: організаційне, інформаційне, методичне, фінансове;

- сформована система базових цінностей, які становитимуть основу організаційної культури, і які розділяє персонал підприємства;

- помітні чіткі лідерські позиції, поведінкові ролі та стиль управління, які в сукупності визначатимуть тип організаційної культури;

- розуміння відповідальності та серйозності цього процесу;

- відповідний рівень якісного розвитку підприємства;

- енергетичність потенціалу підприємства, здатного завести і підтримувати в певному ритмі механізм формування організаційної культури.

Ринкова економіка, ринкове управління багато що змінили в житті кожної людини, ці зміни примусили кожного потенційного члена організації (співробітника) об'єктивніше оцінювати свої реальні можливості як окремого члена організації, так і можливості всієї організації. А сам процес управління будь-якою організацією в умовах ринкової економіки примушує її керівника, перш за все, користуватися раціональним підходом, визначаючи, що сприяє діяльності підприємства, а що – ні, здійснюючи вибір на користь першого,

що задає діяльності кожної організації більшої системності та формалізованості.

З іншого боку, у сучасної людини існує достатньо можливостей для досягнення власної мети, реалізації своїх бажань при визначенні свого місця в організаційній системі.

В результаті це призводить до двох рівноспрямованих процесів у формуванні організаційної культури:

– організація вимушена сьогодні обирати «свого співробітника». Обійтись показником «кваліфікація» чи «досвід роботи» не вдається, людина повинна вписуватись ще й у певну психологічну, ціннісну структуру організації, в її стосунки, взаємозв'язки й взаємовплив. Співробітник повинен виконувати свою роль, але часто саме неформальна підструктура організації є основним фактором відбору працівників. Таким чином, у сучасній системі організації праці присутній відбір працівників, які максимально відповідають формальним і неформальним правилам організації. Звісно, для працівника це означає реалізацію його потреб в стосунках, ступінь ініціативності і залучення у справи управління, комфортне для нього, задоволення матеріальними і моральними правилами власної діяльності.

– з боку індивіда спостерігається подібний процес: потенційний працівник організації здійснює вибір організації відповідно до своїх внутрішніх потреб, він має можливість порівняти умови діяльності на інших підприємствах різних форм власності, хоча б в силу того, що інформація про це доступна і повна хоча б завдяки наявності відомостей про це в мережі Інтернет.

Висновки до четвертого розділу

В четвертому розділі ми зробили праксеологічний аналіз правової освіти, показали рушійну силу правової освіти в розбудові українського суспільства. Аналізуючи цю проблематику ми дійшли наступних висновків:

1. Ми можемо розглядати правову державу як результат функціонування організаційної свідомості. Якщо до запропонованої нами моделі ми залучимо характеристики «псіпростору», які розглянув О.Базалук у роботі «Божевільна: першооснова живої та розумної матерії», а також вагому аргументацію, яку наводить В.Бех у чисельних монографіях, то прийдемо до висновку, що саме еволюція організаційної свідомості (нейронних ансамблів) є рушійною силою розвитку правової держави. Більше розвинути мозок потребує більш складної організації суспільства (псіпростору в термінології О.Базалука), в якому йому гарантується особистісний розвиток (можливість творчої реалізації), а також оцінку суспільства, в якому його розвиток відбувається.

2. Саме еволюція організаційної свідомості суспільства і особистості призводять до модернізації правової освіти, удосконаленню теорії держави і права, конституційного права и т. ін.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у нашому дослідженні ми зробили спробу відтворити механізм формування організаційної свідомості особистості засобами правової освіти. Для цього:

1. Розглянуто і аргументовано концепт дослідження – «правова освіта як чинник формування організаційної свідомості особистості». У роботі правова освіта показана як інструментальний засіб розмежування моральної і правової регуляції поведінки суб'єктів соціального процесу, держави і громадянського суспільства, що створює унормований простір і правові відносини у процесі формування організаційної свідомості особистості, культури і поведінки. Саме завдяки цим властивостям правова освіта здатна ефективно організовувати власні організаційні дії, формувати плідні організаційні відносини з іншими учасниками глобалізаційного руху, вступати в організаційну взаємодію за алгоритмом «суб'єкт-суб'єктних» відносин, сприяти становленню правової держави, мати стійкий ефект правослухняності громадян у відносинах з державою, суттєво зменшувати ентропію громадянського суспільства, забезпечувати верховенство права у соціальному організмі країни і бути передбачуваними партнерами у відносинах з іншими країнами світу.

2. На основі виділених наукових підходів до розуміння правової освіти як чинника формування організаційної свідомості особистості – тектологічного, управлінського, психологічного, поведінкового, педагогічного, культурологічного та аксіологічного – у роботі простежено напрями дослідження впливу правової освіти на формування організаційної свідомості, що характеризують основні тенденції його аналізу, але не вичерпують усіх можливих його досліджень. Між представниками різних напрямів ведеться полеміка, яка обумовлена складністю досліджуваного феномена та вихідними позиціями авторів.

3. Подана діалектика правової освіти і організаційної свідомості людини і суспільства. У дослідженні показано, що їх єдність полягає, по-перше, в тому, що обидва явища володіють здатністю відображати відносини, які складаються між людьми крізь призму упорядкованості і права; по-друге, вони формуються та розвиваються в процесі діяльності та впливають на цю діяльність, визначають та регулюють її; по-третє, вони пов'язані між собою мовою, за допомогою якої від покоління до покоління передається правовий і організаційний досвід людей; по-четверте, їх об'єднують належні їм функції (самоорганізації, управління); по-п'яте, суспільна та індивідуальна правова і організаційна свідомість містять у собі раціональну (знання, поняття, судження) та емоційну (почуття, схильності, мотиви) сфери тощо. У дослідженні формалізовані відмінності між правовою і організаційною свідомістю, що полягає у функціях і засобах впливу їх одне на одного: правова свідомість жорстко унормовує організаційну активність людини, а організаційна свідомість шляхом випереджального розвитку і поступового накопичення суперечностей штовхає правову до наступного узагальнення і унормування організаційної діяльності людини.

4. На основі морфологічного аналізу, а також досліджень попередників (В.Беха, Н.Крохмаль, В.Козловської та ін.) обґрунтовано структуру суспільної та індивідуальної організаційної свідомості під впливом правової освіти. Показано, що структура суспільної організаційної свідомості представлена у вигляді двох взаємопов'язаних рівнів: повсякденного та теоретичного, відмінність між якими полягає у глибині відображення організаційних явищ. Повсякденна організаційна свідомість представлена такими структурними елементами, як організаційні норми, оцінки, звичаї, традиції, відображає повсякденні відносини між людьми. Теоретична організаційна свідомість представлена організаційними поняттями, концепціями, відображає глобальні організаційні проблеми. Інтегральним елементом суспільної організаційної свідомості виступають організаційні

цінності та ціннісні орієнтації, які виконують важливу роль в організації цього складного системного утворення.

Структура індивідуальної організаційної свідомості представлена трьома взаємопов'язаними сферами: раціональною, волювою та емоційно-чуттєвою. Елементи всіх трьох сфер акумулюються в організаційних переконаннях, що складають ядро індивідуальної організаційної свідомості та виконують важливу функцію перетворення організаційних цінностей в надбання особистості, які спонукають її діяти згідно зі своїми ціннісними орієнтаціями.

На основі функціонального аналізу створена концептуальна модель функціонування організаційної свідомості, яка розкриває механізм її самовідтворення на індивідуальному та колективному рівнях.

Визначено на основі компаративного аналізу гносеологічні засади моделювання впливу правової освіти на функціонування організаційної свідомості особистості.

5. У дослідженні розглянуто механізм впливу правової освіти на формування організаційної свідомості. Він являє собою цілеспрямовану систему взаємодій ціннісно-сміслових полів системи правової освіти зі смисловою сферою особистості, у структурі свідомості якої виникають окультурені діючим у державі правом організаційні відчуття, смаки, оцінки, переживання, ідеї, міркування, судження, установки, уявлення, почуття та ін. Також обґрунтована циклічність його функціонування і розвитку.

6. Досліджено вплив правової освіти на формування організаційного рівня свідомості особистості. Встановлено, що його природою є семантична реальність, носієм якої є смисл, а саморух його проявляється як явище смислогенезу, сутність полягає у відображенні та осмисленні процесу внутрішнього упорядкування, узгодженості взаємодії більш-менш диференційованих та автономних частин цілого, що обумовлена його будовою. Зміст впливу правової освіти на формування організаційного рівня

свідомості особистості розкривається як сукупність процесів упорядкування та спрямування діяльності тієї чи іншої системи на основі організаційних ідей, поглядів, почуттів, що має індивідуальну і колективну форми організаційної свідомості. Морфологічно він має чітку структуру, яка розглядається в особистісному та суспільному вимірах, і у якості елементів він має: організаційні погляди, принципи, норми, цінності тощо, які між собою органічно взаємопов'язані, а інтегральним ядром їх системи визначені організаційні переконання, організаційні цінності та ціннісні орієнтації.

Функціонально вплив правової освіти на формування організаційного рівня свідомості особистості має систему функцій, що замкнена на так званий «управлінський цикл». Центральний системоутворюючий компонент такого циклу – прийняття рішень, що реалізується на індивідуальному рівні за допомогою цілеутворення в процесі самоменеджменту особистості, та, відповідно, цілепокладання – на колективному рівні в процесі управління (соціального, державного, корпоративного). Поза вказаним циклом організаційна свідомість самовідтворюється в процесі самоорганізації особистості та самоорганізації соціальних процесів.

7. У роботі обґрунтовано, що досягнувши певного рівня і обсягу правові знання, як об'єктивований компонент суспільства, формують у структурі свідомості особистості специфічний сегмент індивідуалізованого смислового поля, що починає виконувати роль директивної матриці її повсякденної поведінки. Тобто правові знання відіграють роль регулятора її життєдіяльності, не безпосередньо, а через механізм мислення людини, що проектує майбутнє і успішно реалізується в ньому.

8. З'ясований генезис суперечності між новим (інноваційним) і унормованим (консервативним) початками у мисленні особистості: неунормована організаційна свідомість забезпечує прояв свободи і творчої самореалізації особистості у процесі соціального розвитку, прояв її позитивної і негативної девіантності, а унормована правовою освітою її

організаційна свідомість забезпечує порядок – свідому підтримку норм і правил сумісного життя і діяльності, збереження цілісності соціальних форм життя.

9. У роботі визначено критерій зрілості організаційної свідомості, яким виступає організаційна культура, що розуміється як зумовлений попереднім організаційним досвідом певний рівень гармонійного розвитку людей у суспільстві, їхнє вміння використовувати набуті організаційні знання в практичній діяльності, а також способи упорядкованих дій та організаційної поведінки індивідів або соціальних груп.

10. Обґрунтовано особливий статус впливу правової освіти в системі освітянських технологій та необхідність його переосмислення у філософії освіти через філософсько-світоглядні та філософсько-антропологічні експлікації.

Розглянуті можливості правової освіти, а також її ефективність при формуванні організаційної свідомості особистості на різних етапах навчання: у середніх загальноосвітніх школах I-III ступенів (перший – початкова школа, що забезпечує початкову загальну освіту, другий – основна школа, яка забезпечує базову загальну середню освіту, третій – старша школа, що забезпечує повну загальну середню освіту); в закладах професійно-технічної освіти, до яких відносяться професійно-технічні училища відповідних профілів, вищі професійні училища, професійні ліцеї, професійно-художні училища тощо, а також освіту протягом життя (перепідготовка, підвищення кваліфікації, курсове навчання).

11. З'ясовано діалектичний взаємозв'язок між досконалістю впливу правової освіти, формуванням організаційної свідомості особистості і рівнем законодавчого регулювання соціального середовища. Встановлено, що законодавча основа суспільства регулюється не лише під впливом об'єктивних зовнішніх чинників, скільки завдяки змінам у мисленні людини мережевого суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамян Е. Цивилизация в XXI веке. Анализ обстановки в мире и перспектив будущего. Глобальные кризисы / Евгений Абрамян. – [4-е изд.]. – М.: Терика, 2009. – 315 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Философско-психологическая концепция С.Л.Рубинштейна: К 100-летию со дня рождения / Ксения Александровна Абульханова-Славская, Андрей Владимирович Брушлинский. – М.: Наука, 1989. – 248 с.
3. Адорно Теодор В. Проблемы философии морали / Теодор Адорно; [пер. с нем.]. – М.: Республика, 2000. – 239 с.
4. Адорно Теодор Исследование авторитарной личности. / Теодор Адорно. – М.: Серебряные нити, 2001. – 416 с.
5. Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави: [навч. посібник] / [С.М. Тимченко, С.К. Бостан, С.М. Легуша, Н.М. Пархоменко та ін.]. – К.: КНТ, 2008. – 288 с.
6. Алексеев П. В. Философия: [учеб.] / П.В. Алексеев, А.В. Панин. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 592 с.
7. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
8. Алексеев С.С. Философия права / С.С. Алексеев. – М.: Издательство НОРМА, 1999. – 336 с.
9. Американська філософія освіти очима українських дослідників: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 22 грудня 2005 р. – Полтава: ПОІППО, 2005. – 281 с.
10. Амонашвили Ш.А. АМОН-РА. Легенда о Камне / Шалва Александрович Амонашвили. – М.: Беловодье, 2001. – 496 с.

11. Андреев А.А. Педагогика высшей школы. Новый курс. / Александр Александрович Андреев. – М.: Московский международный институт эконометрики, информатики, финансов и права, 2002. – 264 с.
12. Андрущенко В.П. Образовательная политика (обзор повестки дня) / Виктор Петрович Андрущенко, Владимир Леонидович Савельев. – К.: «МП Леся», 2010. – 404 с.
13. Андрущенко В.П. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи ХХІ століття / Віктор Петрович Андрущенко. – К.: Знання України, 2011. – 1099 с.
14. Андрущенко В.П. Філософія освіти ХХІ століття: пошук пріоритетів / Віктор Петрович Андрущенко// Філософія освіти. – К.: Майстер-клас, 2005. – №1. – С. 5-17.
15. Арефьев А.Л. Тенденция экспорта российского образования / Александр Леонардович Арефьев. – М.: Центр социального прогнозирования и маркетинга, 2010. – 240 с.
16. Аристотель Этика. – Мн.: Литература, 1998. – 1398 с.
17. Аристотель Политика. – Мн.: Литература, 1998. – 1398 с.
18. Астапов В.В. Организационная культура как объект философского исследования: дисс. ... кандидата философских наук: 09.00.11 / Виталий Валерьевич Астапов. – Красноярск, 2000. – 149 с.
19. Базалук О.А. Сумасшедшая: первооснова жизни и смерти / Олег Базалук. – К.: Кондор, 2011. – 346 с.
20. Базалук О.А. Философия образования в свете новой космологической концепции: [учебник] / Олег Базалук. – К.: Кондор, 2010. – 458 с.
21. Балабанова Л.М. Динамика системы отношений личности курсантов в процессе социально-психологического тренинга / Л.М. Балабанова // Право і безпека. – 2006. – 5/1. – С. 187-189.

22. Балинська О.М. Філософія права (вербально-біхевіористський підхід): словник (категорії, поняття, терміни) / О.М. Балинська; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Вид. 2-е, доп. і переробл. – Л.: ПАІС, 2008. – 164 с.
23. Балинська О.М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: монографія / О.М. Балинська; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Л.: Паіс, 2008. – 212 с.
24. Балинська О.М. Вербально-біхевіористська рефлексія правового виховання; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2008_2/08bomgrpv.pdf
25. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві / О.О. Бандура. – К.: Логос, 2000. – 179 с.
26. Басін К.В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / К.В. Басін. – К., 2006. – 19 с.
27. Батліна Л.В. Основи людинознавства: Людина в цілому: [навч. посібник] / Л.В. Батліна. – К.: КНТ, 2008. – 329 с.
28. Батиев Л.В. О методах юридического образования / Л.В. Батиев // Северо-Кавказский юридический вестник. – Ростов-на-Дону, 1997. – № 3. – С. 112-126.
29. Барковський В.П. Формування комунікативної культури у майбутніх працівників кримінальної міліції: Дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Валерій Павлович Барковський. – Херсон, 2003. – 247 с.
30. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и пам'ять / Анри Бергсон; [пер. с фр.]. – Мн.: Харвест, 1999. – 1408 с.
31. Бердяев Н.А. Философия свободного духа / Н.А. Бердяев. – М.: Изд-во «Республика», 1994. – 480 с.

32. Бетурлакин В.В. Повышение качества высшего образования в контексте Болонской декларации / В.В. Бетурлакин // Социальное и общественно-политическое развитие России: история, теория, практика: [межвуз. науч. сб.]. – СГТУ, КГУ, СГСЭУ и др. – Вып. 1. – Саратов: Научная книга, 2004. – С. 82-87.
33. Бех В.П. Социальный организм: философско-методологический анализ / Владимир Бех. – Запорожье: «Тандем-У», 1998. – 186 с.
34. Бех В.П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ: Монография / Владимир Бех. – 2-е изд. доп. – Запорожье: «Просвіта», 1999. – 148 с.
35. Бех В.П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ: Монография / Владимир Бех. – 2-е изд. доп. – Запорожье: «Просвіта», 2007. – 148 с.
36. Бех В.П. Соціальний механізм навчального закладу: самоорганізація, саморегуляція та управління: Монографія / В.П. Бех, Л.М. Семененко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – 330 с.
37. Бех В.П. Функціональна модель особистості: пошуки політико культурних детермінант поведінки: монографія / В.П. Бех, Є.О. Шалімова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – 255 с.
38. Бех В.П. Технократизм у дискурсі проблем вищої школи: Монографія / В.П. Бех, І.В. Малик. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – 263 с.
39. Бех Ю.В. Саморозгортання соціального світу / Юлія Бех. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – 248 с.
40. Бжезінський З. Велика шахівниця / З. Бжезінський. – Львів-Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
41. Бігун В.С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі: монографія / В'ячеслав Степанович Бігун. – К.: Юстініан, 2006. – 271 с.

42. Бинсвангер Л. Бытие-в-мире. Избранные статьи. Я. Нидлмен. Критическое введение в экзистенциальный психоанализ / Л. Бинсвангер. – М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 1999. – 336 с.

43. Бирич И.А.В поисках новой методологии отечественного образования: История, современность, прогнозы: Монография / Инна Алексеевна Бирич, Ольга Григорьевна Панченко. – Москва-Екатеринбург: Уральское изд-во; Большая Медведица, 2010. – 256 с.

44. Блонский П.П. Психология младшего школьника / Академия педагогических и социальных наук; Московский психолого-социальный ин-т / П.П. Блонский; ред. А.И. Липкина, Т.Д. Марцинковская. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», 1997. – 575 с.

45. Бобир В.І. Правознавство: [навч. посібник] / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова / В.І. Бобир, С.Е. Демський, А.М. Колодій, О.Г. Кулик, А.Ю. Олійник; ред. В.В. Копейчиков. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 699 с.

46. Богачов С.В. Особливості процесу формування правової культури в Україні / С.В. Богачов // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – №2 (53). – 2011. – Спеціальний випуск «Незалежній Україні – 20 років»; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuvs/2011_53/53/6.pdf

47. Болонина С.В. Научно-методические основы преподавания правовых дисциплин в неюридических вузах: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / С.В. Болонина. – М., 2000. – 25 с.

48. Болонский процесс: 2007–2009 годы. Между Лондоном и Левеном / Лувен-ла-Невом / Под науч. ред. профессора В.И. Байденко. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. – 302 с.

49. Больнов О.Ф. Философия экзистенциализма. / О.Ф. Больнов. – СПб.: Издательство «Лань», 1999. – 224 с.
50. Большой юридический словарь / [под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских]. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 704 с.
51. Болюбаш Я.Я. Організація навчального процесу у вищих закладах освіти: [навч. посібник] / Я.Я. Болюбаш. – К.: ВВП «КОМПАС», 1997. – 64 с.
52. Боровиков Д.А. Взаимосвязь образа организационной культуры и поведения эффективных работников: дисс. ... канд. психолог. наук: 19.00.05 / Дмитрий Александрович Боровиков. – Ижевск, 2006. – 135 с.
53. Босенко В.А. Воспитать воспитателя (над чем не работают и о чем не спорят философы) / В.А. Босенко. – К.: изд-во «Лыбидь» при Киев. ун-те, 1990. – 322 с.
54. Бостан С.К. Гуманістичні основи сучасного юридичного освітнього простору / С.К. Бостан, Л.М. Бостан // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Юридичні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2010. – С. 7-14.
55. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн: [навч. посібник] / Л.М. Бостан, С.К. Братан. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 672 с.
56. Булда А.А. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства: навчально-методичний посібник для студентів / Анатолій Андрійович Булда, Таїса Миколаївна Смагіна. – К.: НПУ, 2010. – 88 с.
57. Буряк В.В. Методологические указания к изучению дисциплины «философия образования» / В.В. Буряк. – Симферополь: Изд-во ТНУ, 2002. – 19 с.
58. Буряк В.В. Глобальное гражданское общество и сетевые революции / Виктор Буряк. – Симферополь: «ДИАЙПИ», 2011. – 152 с.

59. Бычко И.В. Познание и свобода: Дисс. ... доктора филос. наук / Игорь Валентинович Бычко. – К., 1973. – 364 с.
60. Бычко И.В. В лабиринтах свободы / Игорь Валентинович Бычко. – М.: Политиздат, 1976. – 159 с.
61. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Иммануэль Валлерстайн; [Пер. с англ. под ред. В.И. Иноземцева]. – М.: Логос, 2004. – 368 с.
62. Валлон А. Психическое развитие ребенка / А. Валлон. – СПб.: Питер, 2001. – 208 с.
63. Вашкевич В.М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири: [навч. посібник] / Віктор Вашкевич. – К.: Світогляд, 2010. – 274 с.
64. Верба Г.М. Ключ до християнської філософії Григорія Сковороди (Сковорода і Біблія. Путівник): Монографія / Григорій Верба. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. – 656 с.
65. Венгеров А.Б. Теория государства и права: [учеб. для юрид. вузов] / А.Б. Венгеров. – [3-е изд.]. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с.
66. Вершловский С.Г. Взрослый как субъект образования / С.Г. Вершловский. // Педагогика. – 2003. – №8. С. 3-8.
67. Википедия: Свободная энциклопедия: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>
68. Высшее образование для XXI века: VI международная научная конференция. Москва, 19-21 ноября 2009 г.: Доклады и материалы. Секция 6. Высшее образование и мировая культура / [отв. ред. Вл.А. Луков, Н.В. Захаров]. – М.: Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2009. – 100 с.
69. Вища освіта України і Болонський процес: [навч. посібник] / [за ред. В.Г. Кремня] / Авторський колектив: М.Ф.Степко, Я.Я.Болубаш, В.Д.Шинкарук, В.В.Грубінко, І.І.Бабин. – К.: Освіта, 2004. – 384 с.

70. Водяньська І.І. Модель науково-методичної роботи випереджаючій освіти у школі для сталого розвитку: [Електронний ресурс] / І.І.Водяньська. – «Освіта.ua», від 15.11.2011. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/
71. Волкова Н.П. Педагогіка: [посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Н.П. Волкова. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002 – 576 с.
72. Вопленко Н.Н. Официальное толкование норм права / Н.Н. Вопленко. – М.: Юридическая ли-ра, 1976. – 119 с.
73. Вопленко Н.Н. Социалистическая законность и применение права / Н.Н. Вопленко; [под ред. М.И. Байтина]. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1983. – 184 с.
74. Воронкова В.Г. Філософія гуманістичного менеджменту (соціально-антропологічні виміри): монографія / В.Г. Воронкова. – Запоріжжя: РВВ ЗДІА, 2008. – 254 с.
75. Воронкова В.Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри: монографія / Валентина Воронкова. – Запоріжжя: Видавництво ЗДІА, 2010. – 272 с.
76. Воронкова В.Г. Соціально-орієнтоване державне управління: монографія / Валентина Воронкова, Олександр Фурсін, Наталія Сапа. – Запоріжжя: ЗДІА, 2011. – 256 с.
77. Вышинский А. Еще раз о социалистическом правосознании / А. Вышинский // Рабочий суд. – 1925. – № 5-6. – С. 194-199.
78. Гадамер Х.-Г. Хайдеггер и греки. Hans-Georg Gadamer. Heidegger und die Griechen //AvH Magatin / Х.-Г. Гадамер. – 1990. – № 55. – S. 29-38.
79. Гаджиева П.Д. Интерактивные методы в правовом образовании учащихся: дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Гаджиева Патимат Даитбеговна. – Махачкала, 2005. – 244 с.

80. Галунский И.И. Организационная культура в деятельности органов внутренних дел: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Галунский Игорь Иванович. – М., 2003. – 249 с.

81. Гальперин П.Я. Экспериментальное формирование внимания / П.Я. Гальперин, С.Л. Кабыльницкая. – М.: Изд-во Московского университета, 1974. – 101 с.

82. Гарр Т.Г. Почему люди бунтуют. / Тед Роберт Гарр. – СПб.: Питер, 2005. – 461 с.

83. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Б.С. Гершунский. – М.: Изд-во «Совершенство», 1998. – 608 с.

84. Гіда Є.О. Праксеологічна сутність правопорядку / Є.О. Гіда. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/VAUMVS/2011_1/gida.htm

85. Гладун З.С. До питання про формування правової свідомості і правової культури медичних працівників: [зб. наук. праць] / керівник авт. кол. С.В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. / З.С. Гладун // Актуальні проблеми політики. – Одеса: «Фенікс», 2009. – Вип. 36. – С. 43-49.

86. Глисков А.А. Правовая культура в школе: проблемы и перспективы / А.А. Глисков, М.Г. Садовский // Правовая культура в России на рубеже столетий: Мат-лы Всеросс. науч.-прак. конф. – Волгоград, 2001. – С. 186-187.

87. Головка Н.І. Правова педагогіка: навч. посіб. / Н.І.Головка. – К.: МАУП, 2007. – 248 с.

88. Головнёр В.Н. Взгляд на мир глазами химика. Сборник методических материалов. / Владимир Нодарович Головнёр. – М.: ГОУ Центр педагогического мастерства, 2010. – 104 с.

89. Головченко В.В. Право в житті людини: Статті / В.В. Головченко; [відп. ред. В.Ф. Сіренко]. – К. : Оріяни, 2005. – 336 с.

90. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі / О. Гомілко. – К.: Наукова думка, 2001. – 340 с.
91. Гончар М.В. Учебное сотрудничество как средство развития правового сознания школьников / М.В. Гончар // Правовое воспитание школьников: Сб. метод. материалов / Центр «Молодежь за свободу слова» / [отв.ред. М.В. Гончар]. – Калининград: Издательство КГУ, 2001. – С. 126-140.
92. Городиський М.І. Правова освіта майбутнього вчителя / М.І. Городиський; Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди / [ред. М.К. Подберезський]. – Х.: Легас, 2001. – 128 с.
93. Городиський М.І. Значення особистісно-орієнтованого підходу у структурі правової освіти / М.І. Городиський // Теоретичні засади педагогічного правознавства: зб. наук. пр. / [Г.Є.Гребенюк та ін. (ред.)]. – К.: Науковий світ, 2001. – С. 62-69.
94. Горун О.В. Теорія держави та права: [навч. посіб.] / Ольга Горун, Наталія Камінська, Олена Фатхутдінова. – К.: КНТ, 2011. – 216 с.
95. Грабовець І.В. Самоосвіта як інтегруюча детермінанта самореалізації молодих фахівців у професійній діяльності: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Грабовець Ірина Володимирівна. – Кривий Ріг, 2004. – 187 с.
96. Григорович Л.А. Педагогика и психология: [учеб. пособие] / Любовь Алексеевна Григорович, Татьяна Давыдовна Марцинковская. – М.: Гардарики, 2003. – 480 с.
97. Григошина Л.Ю. Социальный контекст трансформации организационной культуры в современном глобализирующемся обществе : дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Григошина Лариса Юрьевна . – Краснодар, 2010. – 162 с.

98. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія / [за наук. ред. В.П. Беха]. – К.: Вид. НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2011. – 680 с.
99. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення: монографія / [Сіренко В.Ф., Бобровник С.В., Онищенко Н.М. та ін.]. – К.: Логос, 1997. – 124 с.
100. Громадянське суспільство і правова держава, проблеми становлення: Зб. наук. праць / За ред. Є.М.Моїсеєва. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1997. – 78 с.
101. Губерський Л. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти. / Леонід Губерський, Віктор Андрущенко. – К.: «МП Леся», 2008. – 516 с.
102. Гулыга А.В. Эстетика в свете аксиологии. Пятьдесят лет на Волхонке: [науч. издание] / А.В. Гулыга. – СПб.: Алетейя, 2000. – 447 с.
103. Гуляс І.А. Аксиопсихологічне проектування особистості в акмеологічному розвитку професіонала / І.А. Гуляс // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – Т.ХІІІ, Ч.3 – К: Гнозис, 2011. – С. 123-129.
104. Гусинский Э.Н. Введение в философию образования. / Э.Гусинский, Ю.Турчанинова. – М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. – 224 с.
105. Гуссерль Э. Начало геометрии. Введение Ж. Деррида / Э. Гуссерль; [Пер. с франц. М. Маяцкого]. – М.: Изд-во Ad Marginem, 1996. – 269 с.
106. Гуссерль Э. Кризис европейский наук и трансцендентальная феноменология: Введение в феноменологическую философию / Э. Гуссерль; [Пер. с нем.]. – Санкт-Петербург: «Владимир Даль», 2004. – 400 с.

107. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль; [Пер. с нем.]. – Санкт-Петербург: «Наука», «Ювента», 1998. – 316 с.
108. Даль Вл. Толковый словарь в 4-х т. / Вл. Даль. – М.: «Русский язык», 1991. – Т.4. – 684 с.
109. Дарманська І. М. Правова підготовка майбутніх вчителів початкової школи в умовах ступеневої освіти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / І.М. Дарманська. – К., 2004. – 19 с.
110. Даценко В.С. Соціальна філософія Б.О. Кістяківського: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Вікторія Станіславівна Даценко. – Черкаси, 2010. – 226 с.
111. Декларація про рівноправність жінок та чоловіків: [Електронний ресурс] / Рада Європи. Прийнята Комітетом міністрів 16 листопада 1988 року на 83 сесії Комітету міністрів. – Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua/hr/equal/16-11-88.htm>
112. Делёз Жиль. Ницше / Ж. Делёз; [Пер. с франц., послесловие и коммент. С.Л. Фокина]. – СПб.: Аксиома, 1997. – 186 с. (XX век. Критическая библиотека).
113. Делёз Ж. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гватттари; [пер. с фр. С.Н. Зенкина]. – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1998. – 286 с. (Серия «Gallicinium»).
114. Деннетт Д. Виды психики: На пути к пониманию сознания / С. Дэниел Деннетт; [пер. с англ.]. – М.: Идея-Пресс, 2004. – 184 с.
115. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: монографія / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького, 2001. – 656 с.
116. Долгополов О.А. Организация правового воспитания в современной России: дисс. ... канд. юридических наук: 12.00.11, 12.00.01 / Олег Анатольевич Долгополов. – Рязань, 2004. – 229 с.

117. Доналдсон М. Мыслительная деятельность детей / М. Доналдсон; [пер. с англ.]. – М.: Педагогика, 1985. – 192 с.
118. Дручек О.В. Правовий нігілізм сучасної молоді: причини та форми прояву / О.В. Дручек // Держава і право. – 2009. – №46. – С. 18-25.
119. Духовно-нравственное воспитание в профессиональной школе: опыт, проблемы, перспективы: Материалы Регионального форума с международным участием по проблемам духовно-нравственного воспитания молодежи в рамках VII Всероссийских научно-образовательных Знаменских чтений / [ред. Н.Н.Травскиной, А.В.Ананьева, Л.М.Хализевой]. – Курск: Изд-во КИНПО (ПК и ПП) СОО, 2011. – 296 с.
120. Ермоленко А.М. Дискурс етичних норм та цінностей в сучасній німецькій практичній філософії: Дис. ... доктора філос. наук / Анатолій Миколайович Єрмоленко. – К., 1996. – 422 с.
121. Желнов М.В. Проблема управления Московским университетом и философия образования. «Проблемы управления в контексте гуманитарной культуры»: [Сборник] / М.В. Желнов. – М.: Университетский гуманитарный лицей, 1997. – 198 с.
122. Жукова Е.А. Hi-Tech: феномен, функции, формы / Елена Анатольевна Жукова / [ред. И.В.Мелик-Гайказян]. – Томск: Изд. Томского государственного педагогического университета, 2007. – 376 с.
123. Журавський В.С. Методологічні проблеми дослідження політичної системи / В.С. Журавський. – К.: Парлам. вид-во, 2000. – 64 с.
124. Журавский В. Проблемы юридического образования / В. Журавский. – Зеркало недели. – 2003. – №3. – 25 января.
125. Загальна теорія держави і права / [за редакцією академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора В.В. Копейчикова]. – К.: Юрінком, 1997. – 320 с.
126. Загальна теорія держави і права: [підручник] / [ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина]. – Х.: Право, 2002. – 432 с.

127. Зайцев М.О. Особистісне буття в смисловому полі європейської культури / Микола Олександрович Зайцев. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2007. – 200 с.
128. Зайченко І.В. Педагогічна концепція С.Ф. Русової: [навч. посіб. для студ. пед. спец. вузів] / І.В. Зайченко. – [2-е вид.]. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний ун-т, 2000. – 234 с.
129. Закон «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21 березня 1991 р. № 875-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/875-12>
130. Запорожан І.Г. Педагогічні основи правовиховної роботи з молодшими школярами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / І.Г. Запорожан. – Тернопіль, 2002. – 20 с.
131. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: в 2-х т. / А.В. Запорожец // Психическое развитие ребенка. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1986. – 320 с.
132. Запесоцкий А.С. Образование: философия, культурология, политика / А.С. Запесоцкий. – М.: Наука, 2002. – 456 с.
133. Запрягаев С.А. Глобализация и системы обеспечения качества высшего образования / С.А. Запрягаев, Е.В. Караваева, И.Г. Карелина, А.М. Салецкий. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – 292 с.
134. Зарубінська І.Б. Компетентнісний підхід до формування змісту навчально-виховного процесу / І.Б. Зарубінська // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. – Вип.12. – К., 2008. – С. 56-60.
135. Захар'єва І.М. Самоменеджмент як засіб формування управлінської культури керівника навчального закладу [Електронний ресурс] / І.М. Захар'єва. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2010_7/files/PD710_16.pdf

136. Захищаючи громадський інтерес: [підручник]. – К.: Атіка-Н, 2004. – 336 с.
137. Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А.П. Заєць. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – 248 с.
138. Зейгарник Б.В. Очерки по психологии аномального развития личности / Б.В. Зейгарник, Б.С. Братусь. – М.: Изда-во Моск. ун-та, 1980. – 169 с.
139. Зелинский С.А. Манипуляция массами и психоанализ. Манипулирование массовыми психическими процессами посредством психоаналитических методик / Сергей Алексеевич Зелинский. – СПб.: Издательско-Торговый Дом «Скифия», 2008. – 248 с.
140. Зязюн Л.І. Саморозвиток особистості в освітній системі Франції: Монографія / Л.І. Зязюн. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 388 с.
141. Иванов Д. Общество как виртуальная реальность / Д. Иванов // Информационное общество: сборник. – М.: АСТ, 2004. – С. 355-428.
142. Иванов И. Ранняя преступность / Илья Иванов // Зеркало недели. Украина. – 2011. – № 12. – 1 апреля.
143. Ильенков Э.В. Философия и культура / Э.В. Ильенков. – М.: Политиздат, 1991. – 463 с.
144. Ильин И.А. Путь к очевидности / Иван Александрович Ильин. – М.: «Республика», 1993. – 430 с.
145. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы: [учеб. пособие для студентов вузов] / Владислав Леонидович Иноземцев. – М.: Логос, 2000. – 304 с.
146. Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі / В. Лях, В. Пазенок, Я. Любимий та ін. – К.: ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2009. – 404 с.

147. Информационные и коммуникационные технологии в дистанционном образовании: Специализированный учебный курс / пер. с англ. / Майкл Г. Мур, Уэйн Макинтош, Линда Блэк и др. – М.: Издательский дом «Обучение-Сервис», 2006. – 632 с.

148. Информационные технологии в управлении образованием. Часть II: [пособие для системы доп. проф. образования]? – М.: НФПК, 2006. – 208 с.

149. Іова В.Ю. Правове виховання та правовий захист учнів: [навч.-метод. посіб.] / В.Ю. Іова, Л.В. Красномоєць. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2009. – 200 с.

150. Исследовательские университеты США: механизм интеграции науки и образования / [под ред. проф. В.Б. Супяна]. – М.: Магистр, 2009. – 399 с.

151. История политических и правовых учений / [под ред. Нерсесянца В.С.]. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – 944 с.

152. Калашник Н.С. Самоосвіта державних службовців як об'єкт державного управління [Електронний ресурс] / Н.С. Калашник. – Режим доступу: <http://www.nbuiv.gov.ua/e-journals/DeVu/2010-1/doc/3/04.pdf>

153. Кант И. Сочинения в шести томах / И. Кант; [Под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. – Т. 1. – М.: Изд-во «Мысль», 1963. – 543 с.

154. Кант И. Сочинения в шести томах / И. Кант; [Под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В.Гулыги, Т.И. Ойзермана]. – Т. 2. – М.: «Мысль», 1964. – 511 с.

155. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. – К.: Оріяни, 2000. – 448 с.

156. Кастельс М. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель / Кастельс Мануель, Хіманен Пекка; [пер. з англ.]. – К.: «Видавництво «Ваклер», 2006. – 256 с.

157. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / Кастельс Мануель; [пер. з англ.]. – К.: «Видавництво «Ваклер», 2007. – 304 с.

158. Кашинцева О.Ю. Право біоетики та медичне право: новий напрямок наукових досліджень Київського університету права НАН України / О.Ю. Кашинцева; [ред. Ю. Шемшученко] // Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис. – Вип.4. – К., 2009. – С. 202-208.

159. Каюмова К.Г. Тенденции развития правового образования школьников: дисс. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Кадрия Галимовна Каюмова. – Казань: 2004. – 195 с.

160. Кельман М.С. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами): [підручник] / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2002. – 353 с.

161. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: Підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома. – 2-ге видання, стереотипне – Львів: «Новий світ – 2000», 2005. – 584 с.

162. Керкегор С. Повторение / С. Керкегор; [Пер. П.Г. Ганзена]. – М.: Издательство «Лабиринт», 1997. – 160 с.

163. Керкегор С. Наслаждение и долг / С. Керкегор; [Пер. с датського]. – Изд 3-е. – К.: AirLand, 1994. – 504 с.

164. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. Психологическая антропология стресса / Леонид Александрович Китаев-Смык. – М.: Академический Проект, 2009. – 943 с.

165. Кириченко С.О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття і зміст / С.О. Кириченко. – К.: Логос, 1999. – 47 с.

166. Кічук Я.В. Соціально-педагогічні умови формування правосвідомості майбутніх учителів у педагогічних коледжах: автореф. дис.

на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Я.В. Кічук. – Одеса, 2002. – 22 с.

167. Клепко С.Ф. Конспекти з філософії освіти / С.Ф. Клепко. – Полтава: ПОІППО, 2007. – 424 с.

168. Клепко С.Ф. Філософія освіти в європейському контексті / С.Ф. Клепко. – Полтава: ПОІППО, 2006. – 328 с.

169. Коваленко Д.В. Актуальність професійно-правової підготовки майбутніх інженерів-педагогів / Д.В. Коваленко // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Збірник наукових праць. Випуск 26-27. – Харків, Українська інженерно-педагогічна академія (УІПА), 2010. – С.65-70.

170. Коваленко Д.В. Удосконалення правової підготовки інженерів-педагогів із метою підвищення якості майбутньої професійної діяльності у відповідності до вимог сучасної освіти: [Електронний ресурс] / Д.В. Коваленко. – Режим доступу: http://www.nbuiv.gov.ua/portal/soc_gum/Pipo/2007_18-19/07kdvmed.PDF

171. Коваленко Н.Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Наталія Юрїївна Коваленко. – К., 2009. – 207 с.

172. Ковалев С.В. Восточная версия нейропрограммирования, или учебники умения жить. НЛП-консалтинг: введение в человеческое благополучие / Сергей Викторович Ковалев. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. – 240 с.

173. Ковальська О.П. Правова освіта як важлива складова навчально-виховного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі: управлінський аспект / О.П. Ковальська // Педагогічний дискурс: зб. наук. праць / гол. ред. І.М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2011. – Вип. 9. – С.161-166.

174. Козловська Г.В. Організаційна свідомість: діалектика індивідуального і суспільного: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня

канд. філос. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Г.В. Козловська. – К., 2007. – 21 с.

175. Колодій А.М. Принципи права України: монографія / А.М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

176. Колосова О.В. Формування у молодших школярів основ правової культури в процесі позаурочної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 / О.В. Колосова. – Вінниця, 2011. – 20 с.

177. Комаров С.А. Общая теория государства и права: [курс лекций] / С.А. Комаров. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 313 с.

178. Коменский Я. Педагогическое наследие / Я. Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци. – М.: Педагогика, 1989. – 416 с.

179. «Компас» – Рейтинг украинских высших учебных заведений по степени удовлетворенности образованием // Сучасна освіта. – 2009. – №7-8.

180. Кон И.С. Культурная антропология телесных наказаний. Телесные наказания детей / Игорь Семёнович Кон // Вопросы философии. – М.: РАН, 2011. – № 9. – С. 97-109.

181. Кононенко П.П. Освіта ХХІ століття: філософія родинності / П.П. Кононенко, Т.П. Кононенко. – К.: АртЕк, 2001. – 240 с.

182. Кононенко П.П. Українська освіта: стан, проблеми, перспективи в світі / П.П. Кононенко // Українознавство: Науковий громадсько-політичний культурно-мистецький релігійно-філософський педагогічний журнал. – К.: НДІ українознавства МОН України, 2006. – №1. – С. 6-16.

183. Конституція України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/>

184. Концепція розвитку вищої юридичної освіти в Україні. – Юридичний журнал. – 2009. – № 11.

185. Корнійчук О.М. Система безперервної правової освіти та виховання у школі / О.М. Корнійчук. – К.: Освіта, 2011. – 160 с.

186. Король О.В. Аксиологічний аспект безперервної освіти в контексті сучасних реалій глобалізації / О.В. Король // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2009. – №2. – С. 233-237.
187. Костицький М.В. Філософія права як наука і навчальна дисципліна [вибрані наукові праці] / М.В. Костицький; [відп. ред. Н.В. Кушакова-Костицька] // Філософські та психологічні проблеми юриспруденції. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 9-17.
188. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / Т. Котарбинский. – М.: Экономика, 1975. – 272 с.
189. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: [навч. посіб.] / В.О. Котюк. – К.: Атіка, 2005 – 592 с.
190. Кошкина Н.Б. Многоуровневая профессиональная подготовка специалистов в условиях рынка труда: дисс. ... кандидата педагогических наук: 13.00.08 / Надежда Борисовна Кошкина. – Кемерово, 2007. – 248 с.: ил.
191. Кравець В.М. Виховання національної свідомості та розвиток теоретичного світогляду як завдання української правової освіти / В.М. Кравець, О.В. Павлишин // Митна справа. – 2011. – №2 (74), ч.2. – Одеса: ФОП Шерман М.Д., 2011. – С. 172-176.
192. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / Василь Григорович Кремень. – К.: Педагогічна думка, 2009. – 520 с.
193. Крохмаль Н. Історичні форми саморегуляції соціального процесу. / Наталія Крохмаль. – Запоріжжя: «Просвіта», 2004. – 144 с.
194. Кузьменко В.Л. На порозі Над цивілізації: системний аналіз актуальних проблем сучасності, соціальне прогнозування та футурологія / В.Л. Кузьменко, О.К. Романчик. – Львів: Універсам, 2001. – 152 с.
195. Култаева М.Д. Философско-педагогические тенденции в современном идеализме / М.Д. Култаева. – Х.: Издательство при

Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1988. – 151 с.

196. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз. / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Губерський, М. Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – 578 с.

197. Куманев А.А. Раздумья о будущем: Мысли педагога о воспитании молодежи / А.А. Куманев. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Мол. гвардия, 1986. – 207 с.

198. Куц В.М. Підготовка прокурорських кадрів у контексті реформування правничої освіти: європейські моделі та вітчизняні реалії / В.М. Куц // Юридична наука. Науковий журнал. – К., 2011. – №1. – С. 28-33.

199. Куціпак О.В. Правова політика як засіб організації правового життя / О.В. Куціпак // Держава і право. – 2011. – №51. – С. 106-110.

200. Лазарев В.В. Теория государства и права: [учеб. для юрид. вузов] / В.В. Лазарев, С.В. Липень. – 2-е изд. испр. и доп. – М.: Спарк, 2000. – 511 с.

201. Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права: [навч. посібник] / С.Л. Лисенков; М-во освіти і науки України. – К.: Юристконсульт, КНТ, 2006. – 355 с.

202. Лисюткин А.Б. Принципы законности и их реализация в условиях формирования правового государства: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А.Б. Лисюткин. – Саратов, 1992. – 24 с.

203. Лукашевич Н.П. Самоменеджмент. Теория и практика: [учебник] / Н.П. Лукашевич. – К.: Ника-Центр, 2007. – 344с.

204. Лукашевич Ю.Л. Організаційна культура як передумова ефективної організації маркетингової діяльності на підприємстві / Ю.Л. Лукашевич // Економічний вісник університету: Зб. наук. праць. –

Вип.17/2. – Переяслав-Хм.: 2011; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/Evu/2011_17_2/Lukashevych.pdf

205. Лупанов В.Н. Соціальні технології в модернізації системи гуманітарного освіти / В.Н. Лупанов // PR-технології в інформаційному суспільстві: Матеріали 3 Всеросійської наук.-практ. конференції; г. Санкт-Петербург, 26 лютого 2006 г. – СПб.: из-во Політехнічного ун-та, 2006. – С. 97-100.

206. Лучшіе практичні методи юридического освіти: Понятіе і карта; [Електронний ресурс] / Рой Стакі і другіе / Зареєстровано в каталогі в юридическій бібліотеці Коулман Кареш, Університет Южноі Кароліни – 2007. – 343 с. – Режим доступу: <http://cleaweb.org/>

207. Льовкіна О.Г. Методологія ефективноі діяльності в контексті праксеології Т. Котарбінського / О.Г. Льовкіна // Культура і Сучасність: альманах. – К.: Міленіум, 2011. – №1. – С. 18-22.

208. Лютий Т.В. Становлення нігілізму в культурно-антропологічному контексті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософських наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Т.В. Лютий. – К., 2001. – 22 с.

209. Макаренко А. Педагогическая поэма: [роман] / А. Макаренко. – К.: «Веселка», 1986. – 604 с.

210. Макаренко А. Флаги на башнях / А. Макаренко. – М.: Правда, 1983. – 480 с.

211. Максимов С.І. Правове виховання в сучасних дослідженнях: проблеми і перспективи. Проблеми правового виховання в сучасній Україні : матеріали круглого стола / С.І. Максимов // Проблеми законності: Акад. зб. наук. пр. / [Відп. ред. В.Я. Тацій]. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 103. – С. 228-232.

212. Макушев П.В. Проблеми виховання та самовиховання правової культури майбутніх юристів / П.В.Макушев // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – К., 2000. – №1. – С. 156-160.

213. Малеин Н.С. Социалистическая законность на современном этапе / Н.С. Малеин // Советское государство и право. – 1987. – №6. – С. 3-7.

214. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах: учебно-методическое пособие / А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2007. – 300 с.

215. Мамонтова Е.Н. Гуманітаризація вищої освіти як технологія управління соціально-політичними процесами у період становлення «суспільства знання»: [Електронний ресурс] / Е.Н. Мамонтова. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/NIEK_2006/Gosupravlenie/

216. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Н.И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 293 с.

217. Менеджмент у державному управлінні: Навчальний посібник / В.П. Петков, О.О. Соломенчук, С.В. Петков / За заг. ред. д-ра юр. наук. В.П. Петкова. – Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2001. – 303 с.

218. Михайленко О.В. Методичні підходи до вивчення іноземної мови за професійним спрямуванням майбутніми фахівцями-юристами в вищих навчальних закладах I-II рівня акредитації; [Електронний ресурс] / О.В. Михайленко. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2009_70/Mykhailenko.pdf

219. Михайленко О.В. Порівняльний аналіз професійної підготовки фахівців-юристів в Україні, Німеччині та США / О.В. Михайленко // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2011. – №1. – С. 183-188 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzsp/2011_1/vzd/vzd16.pdf

220. Момот М.О. Правова держава як феномен суспільного життя / М.О. Момот // Митна справа. – 2011. – №1 (73), ч.2. – С. 172-177.

221. Монастирський В.М. Шляхи оптимізації самоосвітньої компетентності працівників міліції в системі службової підготовки [Електронний ресурс] / В.М. Монастирський. – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/Vnadps/2011_1/11mvmssp.pdf

222. Мордовец А.С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина / А.С. Мордовец; [под ред. заслуженного деятеля науки Российской Федерации, д.ю.н., профессора Н.И.Матузова]. – Саратов: СВШ МВД РФ. – 288 с.

223. Мурашин О.Г. Загальна теорія права: [підручник] / О.Г. Мурашин, М.С. Кельман, О.В. Фатхутдінова. – К.: КУТЕП, 2004. – 337 с.

224. Недбайло П.Е. Введение в общую теорию государства и права (Предмет, система и функции науки) / П.Е. Недбайло. – К.: Изд-во «Вища школа», 1971. – 160 с.

225. Нейсбит Д. Мегатренды / Д. Нейсбит; [пер. с англ.]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 380 с.

226. Нікітчина С.О. Морально-правове виховання учнівської молоді на уроках правознавства / С.О. Нікітчина; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1997. – 159 с.

227. Новейший философский словарь / [сост. А.А. Грицанов]. – Мн.: Изд. В.М.Скакун, 1998. – 896 с.

228. Новиков А.М. Постиндустриальное образование / Александр Михайлович Новиков. – М.: Издательство «Эгвес», 2008. – 136 с.

229. Новиков А.М. Российское образование в новой эпохе / Парадоксы наследия, векторы развития / Александр Михайлович Новиков. – М.: Эгвес, 2000. – 272 с.

230. Новиков Д.А. Модели и механизмы управления образовательными сетями и комплексами / Д.А. Новиков, Н.П. Глотова. – М.: Институт управления образованием РАО, 2004. – 142 с.

231. Образ человека будущего: Кого и Как воспитывать в подрастающих поколениях: коллективная монография / [под ред. О.А. Базалука]. – К.: Кондор, 2011. – Т.1. – 328 с.
232. Овчарук О. Сучасні тенденції розвитку змісту освіти в зарубіжних країнах / О. Овчарук // Шлях освіти. – 2003. – №2. – С. 3-12.
233. Одарій В.В. Підготовка майбутнього педагога до правового забезпечення професійної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В.В. Одарій. – Одеса, 2005. – 20 с.
234. Олійник А.Ю. Теорія держави і права: [навч. посіб.] / А.Ю. Олійник, С.Д. Гусарев, О.Л. Слюсаренко. – К.: Юрінком Інтер. 2001. – 176 с.
235. Оніщук М. Верховенство Конституції України як засадничий принцип правової держави / М. Оніщук; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2190>
236. Орсхов В.К. Санкції в праві як елемент правового регулювання та охорони суспільних відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.К. Орсхов. – К., 2008. – 20 с.
237. Осика І.В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.В. Осика. – К., 2004. – 20 с.
238. Осика І.В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ірина Віталіївна Осика. – К., 2004. – 168 с.
239. Основи правознавства: [навч. посібн.] / За ред. С.В.Ківалова, М.П. Орзіха. – К.: Знання, 2001. – 364 с.

240. Осташова В.О. Становлення правового самовиховання як категорії теорії права / В.О. Осташова // Часопис Київського університету права. – 2010. – №1. – С. 77-82.

241. Павлишин О. Проблеми і перспективи викладання філософських дисциплін у вищих навчальних закладах системи МВС України: [Електронний ресурс] / О. Павлишин // Юридичний журнал. – 2008. – №5. – Режим доступу: <http://justinian.com.ua/article.php>

242. Пашко Л.А. Організаційна культура: сучасне розуміння та підходи / Л.А. Пашко // Наукові розвідки з державного та муніципального управління: Зб. наук. праць. – Вип.2. – 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nrzd/2011_2/16.pdf

243. Певцова Е.А. Теория и методика обучения праву / Е.А.Певцова. – М.: Владос, 2003. – 400 с.

244. Петков В.П. Проблеми та перспективи підготовки юристів-менеджерів у вищих навчальних закладах МВС України / В.П. Петков // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – №4. – С. 24-31.– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nvdduvs/2010_4/Petkov.pdf

245. Петков С.В. Менеджмент в органах внутрішніх справ (організаційно-правові основи): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / С.В. Петков. – Х., 2005. – 39 с.

246. Пінська О.С. Поняття, види та функції правової культури / О.С. Пінська; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuvs/2011_52/52/4.pdf

247. Подберезський М.К. Правова культура майбутнього вчителя (теоретико-методологічний аспект) / М.К. Подберезський. – Х.: Основа, 1997. – 219 с.

248. Подберезський М.К. Формування правової культури студентів вищих педагогічних навчальних закладів: автореф. дис. на здобуття ступення д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / М.К. Подберезський. – К., 1997. – 37 с.

249. Подковенко Т.О. Філософія права в системі юридичної освіти / Т.О. Подковенко // Часопис Київського університету права. – 2010. – №3. – С. 26-31.

250. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології: Монографія / [за ред. Ю.С.Шемшученка]. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – 256 с.

251. Правова освіта та правове виховання. Досвід Київської області: Матеріали виїзного засідання Всеукр. міжвідомчої координаційно-метод. ради з правової освіти населення в Київській обл., 18 груд. 2003 р. / Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення; Київське обласне управління юстиції / [уклад. Н.В. Яценко]. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 80 с.

252. Правознавство: [навч. посібн.] / Т.В. Варфоломеєва, В.П. Пастухов, В.Ф. Пеньківський, О.М. Піцан. – К.: Знання – Прес, 2001. – 328 с.

253. Правознавство:[підручник] / [за ред. В.В. Копейчикова]. – 5-е вид., переробл. та доп. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 736 с.

254. Правознавство: [навч. посібник] / [за загальною редакцією В.Г. Гончаренка]. – К.: Український інформаційно-правовий центр, 2002. – 385 с.

255. Правознавство: [підручник] / [ред. В.Ф. Опришко, Ф.П. Шульженко]. – К.: КНЕУ, 2003. – 767 с.

256. Проблеми вищої юридичної освіти: Тези доп. та наук. повідомл. наук.-метод. конф. (м. Харків, 18-19 грудня 2001 р.) / Національна юридична

академія України ім. Ярослава Мудрого / [ред. В.В. Комаров]. – Х., 2002. – 204 с.

257. Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2004. – 832 с.

258. Програма правової освіти населення Київської області на 2008-2010 роки; [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kyivobljust.gov.ua/index.php?part=1322>

259. Пронюк Н.В. Національне законодавство і його роль у демократичних перетвореннях в Україні: дис. ... кандидата юрид. наук:12.00.01 / Наталія Василівна Пронюк. – К., 2004. – 201 с.

260. Протасова В.Є. Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Вікторія Євгенівна Протасова. – Харків, 2008. – 222 с.

261. Проект Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки: [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.iitzo.gov.ua/files/proekt_rozvitku_osviti_2012_2021_.doc

262. Професійна етика та естетична культура працівників міліції. Навчально-методичний комплекс / [уклад. Вовк В.М., Кравець В.М., Петрова Г.М. та ін.]. – К.: КНУВС, 2008. – 57 с.

263. Професійна освіта в зарубіжних країнах: порівняльний аналіз: монографія / [ред. Н.Г. Ничкало, В.О. Кудіна]. – Черкаси: Вибір, 2002. – 322 с.

264. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі: [навч.-метод. посіб.] / Інститут змісту і методів навчання; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: Інст. психол., 1999. – 190 с.

265. Психолого-педагогічні умови виховання громадянської спрямованості в юнацькому віці / За заг. ред. М.Й. Боришевського. – К.: Міленіум, 2004. – 298 с.

266. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: [навч. посібник] / П.М. Рабінович. – Видання 5-те, зі змінами. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
267. Рожен А. Великолепная пятёрка / А. Рожен, Л. Суржик, П. Семиволос, Т. Галковская // Зеркало недели. – 2004. – №21. – 29 мая.
268. Романова А.С. Естетична культура юриста як полі структурне явище / А.С. Романова // Митна справа. – 2011. – № 5 (77). – Ч.2. – С. 448-456.
269. Рябовол Л.Т. Навчання правознавства учнів основної та старшої школи як процес та система / Л.Т. Рябовол; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/PORTAL/soc_gum/pedalm/texts/2011_11/016.pdf
270. Савіщенко В.М. Соціально-професійна компетентність юриста // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб.наук.пр.; [за ред. проф. Т.І. Сущенко] / В.М. Савіщенко. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 10 (63). – С. 142-150.
271. Саєнко Н.В. Формування духовно-моральних основ майбутніх інженерів у процесі культурологічної підготовки у технічному ВНЗ / Н.В. Саєнко // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т.ХІІІ, част. 4. – К., 2011. – С. 332-338.
272. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение: [учебник] / А.Х. Саидов. – М.: Юристъ, 2003. – 448 с.
273. Салми Д. Создание университетов мирового класса / Джамиль Салми; [Пер. с нем.]. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2003. – 132 с.
274. Саломаткин А.С. Формирование правовой культуры будущего учителя: Учеб. пособие к спецкурсу / А.С. Саломаткин, Н.М. Яковлева; Челябин. гос. пед. ин-т. – Челябинск: ЧГПИ, 1990. – 82 с.
275. Самощенко И.С. Охрана режима законности Советским государством / И.С.Самощенко. – М.: Госюриздат, 1960. – 196 с.

276. Саражинська І.А. Фахова спрямованість іноземної мови як важливий чинник формування професійно-мовленнєвої компетентності майбутнього юриста / І.А. Саражинська; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Sitimn/2010_25/faxova%20spryamovanist%20inozemnoi.pdf

277. Сідак В.С. Психолого-педагогічні засади правового виховання та формування її громадської спрямованості у сучасних умовах [Електронний ресурс]: зб. наук. праць / В.С. Сідак // Правничий вісник Університету «КРОК» – 2009. – №4. – С. 208-214 – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pvuk/2009_4/208_214.pdf

278. Сич В. Основи педагогічної підготовки юридичних кадрів / В. Сич // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 136. – Вип. 123. Педагогіка. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 14-18.

279. Скакун О.Ф. Теория государства и права / О.Ф. Скакун. – Харьков: Консум, 2000. – 704 с.

280. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О.В.Скрипнюк. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2000. – 487 с.

281. Скрипнюк О. Правова держава в Україні: питання теорії і практика реалізації / О. Скрипнюк; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2191>

282. Слабко Я.Я. Соціологічні аспекти моделювання організаційної культури персоналу сучасного промислового підприємства / Я.Я. Слабко // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Вип. 1(75). – Дніпропетровськ: Дніпроп. нац. ун-т ім. О. Гончара, 2011. – С. 122-126.

283. Слінченко Л.В. Формування правової культури студентів вищих педагогічних навчальних закладів України / Л.В. Слінченко // Вісник

Глухівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. Випуск 14. – Глухів: ГДПУ, 2009. – С. 29-49.

284. Словарь психологического портала «Психотест»; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psihotesti.ru/gloss/>

285. Словник іншомовних слів / За редакцією І.В. Льохіна і проф. Ф.М. Петрова / Переклад з четвертого російського видання, перероблено і доповнено. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1955. – 645 с.

286. Смагін І.І. «Правознавчий» та «законознавчий» підходи до викладання шкільних правових навчальних предметів; [Електронний ресурс] / І.І. Смагін // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Випуск 42. – 2008. – С. 51-55. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/PORTAL/soc_gum/VZhDU/2008_42/11_42.pdf

287. Смолінська Н.В. Формування та зміна організаційної культури підприємства / Н.В. Смолінська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Проблеми економіки та управління. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – №698. – С. 290-295.

288. Снігур І.І. Механізм реалізації права громадян на участь у здійсненні державної влади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.І. Снігур. – К., 2007. – 18 с.

289. Соколев В.О. Менеджмент персоналу в органах внутрішніх справ: навч. посіб. / В.О. Соколев, О.В. Соколев. – Х.: Еспада, 2007. – 469 с.

290. Сокурєнко М.В. Теоретико-методологічні засади дослідження організаційної культури державної служби / М.В. Сокурєнко // Публічне адміністрування: теорія та практика. Електронне наукове фахове видання. – Вип.1 (5). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Patp/2011_1/11smvkds.pdf

291. Соціолого-педагогічний словник / [Укл. С.У. Гончаренко, В.В. Радул, М.М. Дубінка та ін.] / За ред. В.В. Радула. – К.: «ЕксОб», 2004. – 304 с.
292. Стельмах С.С. Розвиток художньо-естетичного виховання учнівської молоді у реформаторській педагогіці Галичини першої половини ХХ ст: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Світлана Степанівна Стельмах. – Дрогобич, 2008. – 165 с.
293. Стецюк Л.О. Проблеми вищої юридичної освіти та шляхи їх вирішення / Л.О. Стецюк // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2009. – №1. – С. 123-124 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Znpkhist/2009_1/09sloohv.pdf
294. Сторогович М.С. Курс советского уголовного процесса / М.С. Сторогович. – Том 1. – М.: Наука, 1968. – 325 с.
295. Сухомлинский В.А. О воспитании / Василий Александрович Сухомлинский / Сост. и авт. вступит. очерков С.Соловейчик. – [5-е изд.] – М.: Политиздат, 1985. – 270 с.
296. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека: (Этика коммунистического воспитания) / Василий Александрович Сухомлинский. – М.: Педагогика, 1990. – 288 с. (Педагогическое наследие).
297. Сухомлинский В.А. Письма к сыну: [книга для учащихся] / Василий Александрович Сухомлинский. – [2-е изд.]. – М.: Просвещение, 1987. – 128 с.
298. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина / Василий Александрович Сухомлинский. – [2-е изд.]. – М.: «Молодая гвардия», 1971. – 336 с.
299. Сущенко В.М. Сучасні проблеми реформування юридичної освіти і науки в Україні / В.М. Сущенко // Наукові праці: Науково-

методичний журнал. – Т. 69. – Вип. 56. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – С. 184-187.

300. Тапскотт Дон Електронно-цифрове общество / Дон Тапскотт; [Пер. с англ.]. – К.: «INT-press», 1999. – 432 с.

301. Татаринцева Е.В. Правовое воспитание. Методология и методика / Е.В. Татаринцева. – М.: Высшая школа, 1990. – 175 с.

302. Телешун С.О. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики / С.О. Телешун. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 344 с.

303. Темченко В.І. Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики) / В.І. Темченко; Національна академія внутрішніх справ України. – К.: НАВСУ, 2001. – 188 с.

304. Теория государства и права: [курс лекций] / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 672 с.

305. Теория государства и права: [учеб. для юрид. вузов] / В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА, 1998. – 570 с.

306. Теорія держави і права: [навч. посібник] / [А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за заг. ред С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова]. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.

307. Теорія держави і права. Академічний курс: [підручник] / [за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко]. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

308. Теорія держави та права. навч. посібник / Р.А. Ромашов, Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша, Г.Н. Муртазаєва. / [за заг. ред. Р.А. Ромашова]. – К.: КЮІ МВС, 2005. – 420 с.

309. Теория права и государства / [под ред. Н.А. Катаева, В.В. Лазарева]. – Уфа: Восток, 1994. – 566 с.

310. Тимошенко В.І. Проблеми побудови правової держави / В.І. Тимошенко; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2193>

311. Тимченко С.М. Громадянське суспільство і права держави в Україні: монографія / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2002. – 193 с.

312. Тихомиров Д.Е. Правовое самовоспитание молодежи / Д.Е. Тихомиров. – К.: Издательство об-ва «Знание» Украины, 1991. – 32 с.

313. Ткачова Н.О. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти / Н.О. Ткачова; АПН України; Інститут педагогіки і психології професійної освіти. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 350 с.

314. Ткачук О.В. Соціально-правова компетентність: співвідношення наукових категорій / О.В. Ткачук // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Збірник наукових праць. – Вип. 14, книга 2. – Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д.Г., 2010. – С. 28-36.

315. Тойнби А.Дж. Цивілізація перед судом історії (Сборник) / Арнольд Джозеф Тойнби; [пер. с англ.]. – М.: «Прогресс», «Культура»; Санкт-Петербург: «Ювента», 1995. – 479 с.

316. Топорнин Б.Н. Высшее юридическое образование в России: проблемы развития / Б.Н. Топорнин; РАН; Институт государства и права. Академический правовой ун-т. – М., 1996. – 32 с.

317. Торо Г.Д. Высшие законы / Генри Дэвид Торо; [пер. с англ.]. – М.: Республика, 2001. – 412 с.

318. Трансформація правової системи України: євроінтеграційний вимір / В.Д. Гвоздецький, О.Г. Мурашин, М.Г. Патеї-Братасюк [та ін.]; за заг. ред. В.Д. Гвоздецького; МВС України, Акад. упр. МВС. – К., Логос, 2009. – 379 с.

319. Туленков М.В. Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні: монографія / М.В.Туленков – К.: Каравелла, 2009. – 512 с.
320. Тьюнинг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www/let.rug.nl/TuningProjekt/index.htm>
321. Управление организацией: энциклопедический словарь / Под ред. Поршнева А.Г., Кибанова А.Я., Гунина В.Н. – М.: ИНФРА, 2001. – 822 с.
322. Ушинский К. Человек как предмет воспитания (опыт педагогической антропологии) / Константин Ушинский. – [4-е изд.]. – Том 1. – С.-Петербург: Типография Н.А.Лебедева, 1879. – 482 с.
323. Фатхутдінова О.В. Теорія держави і права: [опорні схеми лекції] / О.В. Фатхутдінова. – К.: Видавництво «КУТЕП», 2007. – 103 с.
324. Фатхутдінова О.В. Правова освіта у дискурсі формування свідомості особистості / Олена Василівна Фатхутдінова. – К.: ВІР УАН, Макарів: Софія, 2012. – 376 с.
325. Філософія. Навчально-методичний комплекс / [уклад. Вовк В.М., Кравець В.М., Симон Ю.С. та ін.]. – К.: КНУВС, 2008. – 90 с.
326. Філософія освіти: [навчальний посібник] / [за заг. ред. В. Андрущенко, І. Передборської]. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – 329 с.
327. Філософія права. Навчально-методичний комплекс / [уклад. Костицький М.В., Вовк В.М., Кравець В.М., Чміль Б.Ф. та ін.]. – К.: КНУВС, 2008. – 46 с.
328. Фіцула М.М. Правове виховання учнів: [навч.-метод. посібник] / М.М. Фіцула; Інститут змісту і методів навчання. – К., 1997. – 147 с.
329. Фіцула М.М. Педагогіка: [Навч. посіб.] / М.М. Фіцула. – 2.вид., випр., доп. – К.: Академвидав, 2006. – 560 с.
330. Формування правосвідомості юриста / Львівський ін-т внутрішніх справ. – Львів, 1997. – 95 с.

331. Франкл В. Человек в поисках смысла: [сборник] / В. Франкл; [пер. с англ. и нем.]. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
332. Фрейд З. Психоаналитические этюды / З. Фрейд; [пер. с нем.]. – Мн.: ООО «Попурри», 2004. – 608 с.
333. Фромм Э. Душа человека: [перевод] / Э. Фромм. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
334. Фуко М. Надзирать и наказывать (Рождение тюрьмы) / М. Фуко; [пер. с фр.]. – М.: AD MARGINEM, 1999. – 480 с.
335. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции. / Фрэнсис Фукуяма; [пер. с англ. М.Б. Левина]. – М.: ООО «Издательство АСТ: ОАО «ЛЮКС», 2004. – 349 с.
336. Хамитов Н. Философия. Бытие. Человек. Мир: [курс лекций] / Назип Хамитов. – К.: КНТ, Центр учебной литературы, 2006. – 456 с.
337. Хёффе О. Справедливость: Философское введение. / Отфрид Хёффе; [пер. с нем. О.В.Кильдюшова]. – М.: Праксис, 2007. – 192 с.
338. Хофмайстер Х. Что значит мыслить философски / Хаймо Хофмайстер; [пер. с нем.; отв. ред. А.Б.Рукавишников, Д.Н.Разеев]. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – 448 с.
339. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. / В.Н. Хропанюк. – М.: Омега-Л, 2009. – 336 с.
340. Христинченко Н.П. Адміністративно-правові та організаційні засади підготовки юристів / Н.П. Христинченко // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 445-451 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10xnpzpj.pdf>
341. Царенко В.І. Формування правосвідомості особистості військовослужбовців-прикордонників України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Володимир Іванович Царенко. – К., 2003. – 209 с.
342. Ціннісний дискурс в освіті в епоху глобалізації та інформаційної революції: Вибрані публікації представників наукової школи Академіка АПН

України Віктора Андрущенко. – К.: Вид. НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – 550 с.

343. Цимбалюк М.М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Михайло Михайлович Цимбалюк. – К., 2004. – 187 с.

344. Цимбалюк М.М. Онтологічні основи теорії правосвідомості: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.12 / Михайло Михайлович Цимбалюк. – К., 2009. – 260 с.

345. Цуканова Е.В. Психологические трудности межличностного общения / Е.В. Цуканова. – К.: Вища школа, 1985. – 158 с.

346. Челпанов Г.И. Психология. Философия. Образование. / Георгий Челпанов. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. – 528 с.

347. Черепанова С.О. Філософія родознавства: [навч. посіб.] / Світлана Олександрівна Черепанова. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2008. – 460 с.

348. Черепанова С.О. Філософія освіти. Світоглядно-гуманітарний вимір: людина-наука-культура-мистецтво-стиль мислення: монографія / Світлана Олександрівна Черепанова. – Львів: Світ, 2011. – 408 с.

349. Чермит К.Д. Высшее образование: реалии и перспективы / К.Д. Чермит, В.Г. Левченко. – Майкоп: Редакционно-издательский отдел Адыгейского государственного университета, 2001. – 237 с.

350. Честнов И.Л. Правопонимание в эпоху постмодерна / И.Л. Честнов // Правоведение. – 2002. – № 2 (241). – С. 4-16.

351. Чубук Р.В. Деякі аспекти соціально-педагогічної роботи щодо соціально-правового захисту дітей; [Електронний ресурс] / Р.В. Чубук // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології: зб. наук. праць. – 2011. – №1(4). – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ Apdup/2011_1/1-4-45.pdf

352. Шевченко Л.С. Соціальні ризики та соціальна безпека праці: монографія / Л.С. Шевченко. – Х.: Право, 2009. – 280 с.
353. Шефель С.В. Правове виховання як мета й умова концептуального оновлення структури правової культури / С.В. Шефель // Проблеми законності: Акад. зб. наук. пр. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 103.– С. 250-252.
354. Штангрет М.Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України): дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Михайло Йосипович Штангрет. – Л., 2006. – 240 с.
355. Шубинский В.С. Философское образование в средней школе: Диалектико-материалистический подход / Владимир Шубинский. – М.: Педагогика, 1991. – 168 с.
356. Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис) / В.О. Лозовой, В.О. Рум'янцев, Л.В. Анучина та ін.; за ред. В.О. Лозового та В.О. Рум'янцева. – Х.: Право, 2011. – 264 с. (Серія «Відкрита дослідницька концепція». Випуск 10).
357. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
358. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
359. Юридична логіка. Навчально-методичний комплекс / [уклад. В.М. Вовк, В.М. Кравець, О.О. Бандура, О.І. Гвоздік]. – К.: КНУВС, 2008. – 41 с.
360. Юхименко Н.Ф. Філософія освіти: [навчально-методичний посібник] / Н.Ф. Юхименко. – Переяслав-Хмельницький: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2007. – 60 с.
361. Яворська Г.Х. Вплив правової освіти на формування правової культури правників / Г.Х. Яворська // Збірник наукових праць № 49/2, Ч.11 /

Державна прикордонна служба України. Національна академія державної прикордонної служби ім.Б.Хмельницького.-Хмельницький: НАДПСУ, 2009. – С. 82-85.

362. Яковлев В.А. Философия жизни на пороге XXI века: новые смыслы / В.А. Яковлев, Л.В. Суркова // Научный журнал «Вестник Московского университета». – Серия 7 «Философия». – 2000. – № 6, ноябрь-декабрь. – М., 2000. – С. 101-119.